

GENOCIDAS

IR

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

2020 1(47)



ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR

REZISTENCIJA



GENOCIDAS IR REZISTENCIJA



2020 1(47)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2020

Redakcijos kolegija:

Vyriausiasis redaktorius

dr. ARŪNAS BUBNYS

Nariai:

KĘSTUTIS K. GIRNIUS (Vilniaus universitetas)

ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)

KĀRLIS KANGERIS (Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamentas, Švedija)

ANTANAS KULAKAUSKAS (Mykolo Romerio universitetas)

BRONIUS MAKAUSKAS (Lenkijos mokslų akademijos Istorijos institutas)

SAULIUS A. SUŽIEDĖLIS (Milersvilio universitetas, JAV)

JOACHIM TAUBER (Nordost institutas Liuneburge, Vokietija)

LIUDAS TRUSKA (Lietuvos edukologijos universitetas)

Turinys – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Juozas Banionis

- Antano Smetonos veikla JAV: Amerikos lietuvių misija ir siekiai atkurti Lietuvos valstybę 7
Antanas Smetona's activities in the USA: Lithuanian-American mission and aspirations to restore the Lithuanian state 37

Tadas Jaskėlevičius

- 1941 m. Birželio sukilimas Panevėžio apskrities Krekenavos valsčiuje: įvykiai, dalyviai, likimai 38
June 1941 uprising in Panevėžys county in Krekenava township: events, participants, destinies 59

Stanislovas Buchaveckas

- Lietuvos žydai 1944–1945 m.: holokausto tąsa Štuthofio koncentracijos stovykloje (1) 60

Arūnas Bubnys

- Lietuviai darbininkai nacių okupuotoje Austrijoje 1942–1945 metais 67
Lithuanian laborers in Nazi-occupied Austria 1942–1945 80

Enrika Kripienė

- Vyrų ir moterų santykiai Lietuvos partizanų gretose 81
Relationships Between Men and Women in Lithuanian Partisan Movement 96

Kristina Burinskaitė

- Lietuvos ryšiai su Vakarais KGB voratinklyje 97
Lithuania's relations with the West within the KGB Web 120

Audronė Veilėtienė

Juozas Urbšys KGB akiratyje. Šaltinių atodangos	121
Juozas Urbsys in the KGB spotlight. Source Outcrops	131

IŠ ARCHYVŲ – FROM THE ARCHIVES

Gintautas Ereminas

Lietuvos sienos su Lenkija apsauga 1920–1938 metais	132
---	-----

KRONIKA – CRONICALS	151
----------------------------------	------------

KNYGOS – BOOKS	162
-----------------------------	------------

MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS	167
--	------------

Juozas Banionis

Antano Smetonos veikla JAV: Amerikos lietuvių misija ir siekiai atkurti Lietuvos valstybę

Apibūdinant Lietuvos laisvinimo sąjūdį, susiformavusį Vakaruose, dažniausia išskiriamos pagrindinės politinės lietuvių išėivijos organizacijos – Amerikos lietuvių taryba (ALT), Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas (VLIK), Lietuvos laisvės komitetas (LLK) ir Pasaulio lietuvių bendruomenė. Visų jų nuopelnai, dalyvaujant Lietuvos laisvės byloje – neabejotini ir pakankamai nušviesti lietuvių istoriografijoje. Tačiau vienaip ar kitaip reikšmingą pėdsaką šioje darbuotėje yra palikusi Lietuvai vaduoti sąjunga (LVS), iškilusi JAV kaip viena pirmųjų – dar 1941 m., kai Lietuva jau buvo praradusi savo nepriklausomybę ir vyko beatodairiškas jos sovietinimas. Dar vėliau, 1944 m., kai pasikeitė aplinkybės ir tapo aišku, kad LVS pagrindu nepavyksta suformuoti visuotinio Amerikos lietuvių judėjimo, atsiranda Amerikos lietuvių misija (ALM). Pastaryjų dviejų organizacijų veikla, išreiškianti lietuvių tautinę vienybę, glaudžiai susijusi su prezidentu Antanu Smetona, kuris, pasitraukęs į JAV, vylėsi tautiečius suburti bendrai Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo veiklai.

IVADAS

Lietuvių istoriografijoje šį prezidento gyvenimo tarpsnį plačiausiai nušvietė jo asmeninis sekretorius Aleksandras Merkelis įžymioje monografijoje „Antanas Smetona“ (pirmasis leidimas – 1964 m., antrasis – 2017 m.)¹. Pats autorius pabrėžė, kad A. Smetonos veiklai JAV, trukusiai vos trejus metus „dėl tuomet vyravusios ypatingos ir Lietuvos laisvės bylai nepalankios politinės atmosferos“ atsirado „daug kliūčių“, neleidusių jai „efektyviai reikštis“. Tikėdamasis, kad ateityje bus parengta plati, gausiais dokumentais paremta A. Smetonos veiklos Amerikoje studija, minimoje monografijoje A. Merkelis pažymi, kad šią veiklą jis vaizduoja „tik bendrais bruožais“². Atgimimo metais išėivijoje Vytautas Abraitis parašė prezidento mirties 45-erių metų sukakčiai skirtą straipsnį, kuriame, sekdamas A. Merkelio monografija ir cituodamas išėivijos periodiką, atskleidė lietuvių politinių srovių nuostatą prezidento A. Smetonos atžvilgiu, jam esant JAV³. Kiek vėliau lietuvių istorikas Juozas Skirius, susipažinęs su JAV lietuvių archyvuose saugoma medžiaga,

paskelbė išsamų straipsnį, aptariantį A. Smetonos atvykimą 1941 metais ir nušviečiantį išeivijos politinių sluoksnių nuostatas⁴. Istorikas ir diplomatas Alfonsas Eidintas, Smetoniados tyrinėjimus plėtoti pradėjęs dar Atgimimo priešaušryje (1987 m.), savo knygoje, atskleidžiančiose prezidento A. Smetonos gyvenimo ir politinės veiklos pusę, minėjo ir prezidento pastangas vienyti JAV tautiečius laisvinant Lietuvą⁵. Istorikas Liudas Truska monografijoje „Antanas Smetona ir jo laikai“ smulkiai išanalizavo prezidento politinę veiklą, o pristatydamas paskutiniųjų jo gyvenimo metų, praleistų JAV, vaizdą, pabrėžė jo siekį atgauti Lietuvai valstybės nepriklausomybę⁶. Dar pilnesnį vaizdą galima susidėlioti susipažinus su žymaus lietuvių išeivijos veikėjo pastangomis išsaugoto A. Smetonos gyvenimo JAV metų korespondencijos rinkiniu, kuris dabar perduotas VDU Lietuvių išeivijos instituto archyvui ir kurio dokumentai yra išleisti atskiru leidiniu⁷. Jame taip pat pridėtas L. Truskos straipsnis „Paskutinieji Antano Smetonos gyvenimo metai“, kuriame fiksuojama prezidentui atsiverianti „niūri Lietuvos ateities vizija“⁸. Netrukus po šio leidinio pasirodymo 2002 m. tos pačios institucijos istorikė Daiva Dapkutė paskelbė netikėtus dokumentus, kurie byloja JAV Valstybės departamento požiūrį į prezidento A. Smetonos asmenį bei jo veiklos, būnant politinėje tremtyje, varžymą⁹.

Šiame straipsnyje bandoma atskleisti prezidento A. Smetonos, tapusio tremtiniu Vakaruose, pastangas vienyti JAV lietuvių politinių srovių organizacijas ir siekti vienintelio nekintančio tikslo – sugrąžinti Lietuvai nepriklausomybę. Tam pasitelkiami pirmiausia pirminiai šaltiniai – prezidento 1940–1944 m. laikotarpio susirašinėjimas su diplomatais, politiniais bei visuomenės veikėjais. Be to, remiamasi to laikmečio lietuvių išeivijos periodika ir jau pastaruo-

ju metu publikuotais šią temą liečiančiais straipsniais.

PREZIDENTO A. SMETONOS SPRENDIMAS PASYVIAI PASIPRIEŠINTI SOVIETŲ OKUPACIJAI

Praslinkus keturiems mėnesiams po lemtingų Lietuvai 1940-ųjų vasaros įvykių, surežisuotų sovietų, pasitelkiant vykdytojus komunistus, tuomet dar įvardijamus „bolševikais“, ir sulaukus paramos iš jiems prijauniančių, buvo sužlugdyta valstybės nepriklausomybė. Užatlantėje spalio 15 d. JAV prezidentas Franklinas D. Ruzveltas ištarė viltingus žodžius, skirtus mažoms tautoms, pavergtoms agresorių. Tada Amerikos lietuvių delegacija, sudaryta iš katalikus, socialistus ir tautininkus vienijančios Lietuvai gelbėti tarybos (LGT), lankėsi Vašingtone, Baltuosiuose rūmuose. Ir tuomet, priėmimo metu, išgirdo šį prezidento pažadą, paremtą JAV administracijos nuostatomis: „Jungtinių Valstijų akyse Lietuva yra maža respublika, bet mes turime mažų respublikų čia pat Amerikoje ir mes labai suinteresuoti jų apsauga. [...] Europoje yra kitų šalių, taip pat agresorių okupuotų, kaip Olandija, iš kurios kilo mano tėvai, ir Belgija, iš kurios – mano žmonos tėvai. [...] Mes esame suinteresuoti visų mažų pavergtų šalių nepriklausomybe ir darysim viską, kad joms būtų grąžinta nepriklausomybė, vos tik baigsis karas.“¹⁰ Atrodė, kad Vakaruose klostėsi palankios sąlygos Lietuvos išvadavimui, beliko Amerikos lietuviams susiburti į vieningą šių tikslų siekiantį frontą. Buvo tikimasi sušaukti Lietuvių seimą, kuris rūpintųsi šalies išlaisvinimu ir nepriklausomybės atkūrimu, bei puoselėta viltis sukurti vyriausybę egzilyje, veikiančią tol, kol bus atkurtas Lietuvos valstybingumas. Tuo metu Nepriklausomos Lietuvos atstovas Vašingtone Povilas Žadeikis

vienareikšmiškai apibūdino susiklosčiusią padėtį Tėvynėje: „Lietuva buvo klasingai užpulta ir parblokšta Maskvos *blitzkriego* manevru. Lietuvos Respublikos santvarka tapo sugriauta, valstybės nepriklausomybė ir tautos suverenitetas pašalintas, o liaudis tapo įkinkyta į bolševikišką ekonominį jungą.“¹¹ Telkdamas JAV piliečius lietuvius, kad ir kokių pažiūrų jie būtų, „didžiųjų tautinių darbų programai“ diplomatas pakvietė iš pradžių teikti materialią pagalbą tautiečiams.

Skirtingai nuo kitų dviejų Baltijos šalių, Lietuvos prezidentas Antanas Smetona nusprendė, kad pasitrauks į užsienį, kur „galėsias būti naudingesnis savo kraštui“¹². Šią sprendimą bus nulėmusios naktinio (iš birželio 14 d. į 15 d.) ir paskutinio (birželio 15 d.) vyriausybės posėdžių aplinkybės. Pirmajame posėdyje prezidentas savo kalboje ministrams priminė vieną pagrindinių bolševikų tikslų – įvykdyti pasaulinę revoliuciją. Pasak A. Smetonos, bolševikai naudojami išplieskusio pasaulinio konflikto proga ir „jie jau pradeda ją naudoti Lenkijoje, Latvijoje, Estijoje ir Lietuvoje“, ir tai rodo šių kraštų „okupaciją ir sovietizaciją“. Nors pasekmės „visiškai nepriklausys nuo to, ar mes priešinsimės, ar ne“, tačiau, prezidento nuomone, „pasipriešindami mes parodysimės pasauliui, kaip branginame savo laisvę; be to, reikia nepamiršti ir moralinės pasipriešinimo reikšmės tiek esamai, tiek būsimoms kartoms“¹³. Vis dėlto dauguma ministrų buvo linkę priimti sovietų ultimatumą argumentuodami, kad pasipriešinimas pareikalausias daug lietuvių aukų. Tų lemtingų 1940-ųjų įvykių akivaizdoje prezidentas, atmesdamas „taikingas bolševikų intencijas“, antrajame, t. y. paskutiniame posėdyje tvirtai pareiškė nepasitikėjimą bolševikais: „Aš bolševikų patikinimais netikėjau ir dabar netikiu. Šiandien [birželio 15 d.] prasideda, o gal jau prasidėjo, Lietuvos okupacija ir Lietuvos žemė dreba nuo bolševikų tankų.“¹⁴ A. Sme-

tonos nuogaštavimai netrukus pasitvirtino, užsienio lietuviai bemaž po mėnesio iš žiniasklaidos (liepos 24 d. pranešimas iš Rygos) sužinojo apie pasilikusių savo tėvynėse tiek Latvijos, tiek Estijos prezidentų galimus likimus, – nors jie ir „atsisakė“ savo pareigų, bet manoma, „kad abu buvę prezidentai bus išvežti į Maskvą „likviduoti.“¹⁵ A. Smetona, nesulaukęs iš Lietuvos vyriausybės pritarimo atmesti sovietų ultimatumą ir simboliškai pasipriešinti bei atskleisdamas Sovietų Sąjungos užmačias „sudaryti įspūdį, kad lietuviai patys užsmaugė savo tautos politinę laisvę“ ir vengdamas tapti grobuoniško Kremliaus įrankiu, nusprendė bent pasyviai pasipriešinti.¹⁶ Toks išsiskiriantis iš kaimyninių Baltijos šalių A. Smetonos sprendimas šių dienų Rytuose įvardijamas kaip Lietuvos prezidento išvalgumas, kurio pagalba buvo pergudrautas sovietų saugumas (tuometinis NKVD) ir kiek sutrikdytas sklandus „diktatūros ir buržuazinės santvarkos nuvertimo“ scenarijus.¹⁷ Šiandien tokią A. Smetonos poziciją suvokė ir kai kurie išėivijos istorikai teigdami, kad jis „geriau suprato rusus negu dauguma lietuvių, kurie sėdėjo kabinetuose“ ir kad atsisakius „bent simboliškai pasipriešinti Raudonajai armijai“ „jo pasitraukimas iš Lietuvos bent iš dalies buvo sėkmingas tokio politinio pasipriešinimo žingsnis.“¹⁸ Tačiau, kaip minėta, nesulaukus Lietuvos vyriausybėje vieningos reakcijos į sovietų ultimatumą ir smulkiau nenušvietus aplinkybių, kurios privertė A. Smetoną pasitraukti iš pavergiamos Tėvynės, tuo pasinaudoję „naujų“ lūkesčių propaguotojai, komunistų pakalikai ir juos atstovaujantys politikai paskleidė šališkai sukonstruotą „prezidento pabėgimo“¹⁹ klišę, visuomenei brukamą visą sovietmetį ir pasiekusią mūsų laikus.

Jau būdamas Vokietijoje prezidentas aiškiai išsakė tolimesnius savo ketinimus, jog atsidūrus tremtyje jis su šeima nori „būti naudingi savo tautai ir patys dar pasidžiaugti

savo tėvynės laisvę, kuri juk turi grįžti.²⁰ Nors būta įtaigojimų A. Smetonai apsisotiti ilgesniam laikui kurioje nors Europos šalyje, bet prezidentas, aukščiau vertindamas galinčiausias Vakarų šalies – JAV galimybes ir tai, kad pastarosios valstybės pozicija Lietuvos respublikos nepriklausomybės atkūrimo klausimu itin palanki, pasiryžta vykti į Ameriką. Be to, anot amžininkų, žemyne, kur veikė gausi senoji lietuvių išeivija, „atrodė būsiančios geriausios sąlygos pasidarbuoti Lietuvos labui.“²¹ Netrukus Užatlantės lietuvius pasiekia žinia, kad „pirmasis ir paskutinis Laisvosios Lietuvos prezidentas atvyksta į Ameriką.“²² Ruošdamasis tolimai kelionei A. Smetona ketino, lankydamasis po lietuvių kolonijas, „savo žiniomis šviesti Lietuvos padėtį, rodyti jiems Lietuvos perspektyvas“ ir taip pasitarnauti, telkiant „visas sroves ant bendro pagrindo.“²³

Suprantama, lietuviai, pasklidę Vakarų demokratijos kraštuose, laikėsi nevienareikšmės pozicijos dėl 1940-ųjų birželio įvykių Lietuvoje, ir tai rodė jų nuomonę dėl prezidento pasitraukimo. Štai Lietuvos išeivių Palestinoje vardu buvo reiškiamas džiaugsmas, A. Smetonai ir jo šeimai pasiekus Ameriką, ir patikinama, kad prezidentas apleido „tiek numylėtą ir tiek iškankintą Lietuvą ne savo asmenį gelbėti, o kovoti tarptautinėje arenoje dėl brangiosios tėvynės išvadavimo.“ Be to, išreikšta viltis, „kad naujai atgimstanti Lietuva bus Tamstos [prezidento A. Smetonos – J. B.] vadovaujama tuo pačiu žmonių meilės ir tautų solidarumo keliu.“²⁴ Palai kydamas A. Smetonos pasirinktą poziciją – protesto vardan pasitraukti – diplomatas Bronius Balutis pabrėžė: „Estijos ir Latvijos Prezidentų likimas parodė, kad Tamstos [prezidento A. Smetonos – J. B.] nujautimas buvo teisingesnis ir laimesnis taip asmeniniu, taip ir valstybiniu požiūriu.“ Lietuvos pasiuntinys, kaip pats yra pasakęs, laikantis „Lietuvos fortą“ Londone, pripažino, kad

„normaliomis ir sveikomis aplinkybėmis Tamstos [prezidento A. Smetonos – J. B.] buvimas tenai [JAV – J. B.] turėtų būti lietuvių vienybės magnetu.“ Bet atsižvelgdamas į tikrovę – lietuvių išeivių politines pažiūras, B. Balutis siūlė „savo autoritetu ir atsargiais nurodymais [...] pirmiausiai sucementuoti ir sutvarkyti pačią taip vadinamąją Tautinę srovę Amerikoje.“²⁵ Iš tiesų, Amerikoje A. Smetoną netrukus užklupo ir priekaištingi klausimai: kodėl Lietuvos okupacijos akivaizdoje buvęs toks prezidento ir vyriausybės pasyvumas, nesutarimas ir nepasirengimas pavojui.²⁶ Tiek pastarųjų klausimų šalininkai, tiek negalintys pamiršti 1926-ųjų gruodžio posūkio – perversmo užsispyrusiai lipdė opoziciją, nusiteikusių prieš prezidento (būtinai dar pridodant žodį „buvusio“) asmenį ir jo galimybes telkti tautiečius bendram darbui – Lietuvos laisvinimo akcijai ar net frontui.

Vis dėlto B. Balutis ragino A. Smetoną nerodant „palūžimo ženklų“ su giliu įsitikinimu ir stipria viltimi dalyvauti „kovoje už Lietuvos laisvės atgavimą“ bei drąsino, primindamas jam anuometinį dr. Jono Basanavičiaus apsilankymą Amerikoje ir tuomet Tautos patriarcho tarp lietuvių patirtą „politinį gruodą“²⁷. Toliau modeliuojant Lietuvos laisvinimo procesą susitelkiama ties mintimi, kad tuo tikslu turi būti sudaromas „centrinis, vadovaujantis organas“ Amerikoje, kur įsikūrusi „didžiausia mūsų tautos dalis“ ir „kuria tenka [...] remtis ne tik moraliai ir finansiniai, bet ir politiniai.“²⁸ B. Balutis, svarstydamas prezidento, turinčio „tarptautiniai juridinių statusą“, galimybę tapti „kovos už Lietuvos nepriklausomybę“ reiškėju ir būtinybę prie jo sudaryti veiksmų centrą, pabrėžia dvi šios problemos puses. Viena tarptautine politine prasme „žymiai palengvina tą užduotį“, o kita – pasunkina „dėl mūsų išeivijos politinio nepriaugimo ir tų kivirčių, kurie kilo ir sukasi [apie] Tamstos [prezidento A. Smetonos –

J. B.] asmenį.“ Todėl liudijant tautos politinę brandą ir parodydamas tarptautinėje plotmėje šios kovos vieningumą, diplomatas atkakliai siūlė idėją „prieiti prie mūsų veiklos susikonceptravimo padarius mūsų politinių partijų ir srovių paliaubas ligi Lietuvos nepriklausomybės atgavimo – arba bent verta pamėginti tai padaryti.“²⁹ Kita vertus, A. Smetonai, kuris pirmas užsiminė apie kompromisų būtinybę vardan tautos vienybės, B. Balutis patarė deklaruoti tik vieną tikslą – „privesti lietuvių tautą prie nepriklausomybės ir atiduoti į jos rankas tolimesnę jos likimą ir tolimesnę jos sutvarkymą, kurią ji padarys taip, kaip ji norės.“³⁰ Tokiu būdu būtų švelninamos opozicijos išankstinės nuostatos dėl prezidento jungimosi į Lietuvos laisvinimo akcijos lyderystę. Pasiekus Lietuvos prezidento egzilyje įtvirtinimą (šiuo atveju svarbiausia buvo pasiekti išėivijos daugumos pripažinimą), kitas žingsnis būtų Lietuvos vyriausybės (ar bent ministrų kolegijos) egzilyje sudarymas kokioje nors demokratinėje šalyje. Tokias laisvinimo veiklos gaires numatė sumanus diplomatas B. Balutis, kuris, matyt, rėmėsi kaimynų lenkų, jau turėjusių Londone analogišką vyriausybę, patirtimi. Kartu pabrėžiamas Lietuvos vyriausybės „galutinis tikslas – atstatyti Lietuvos suverenumą, grąžinti Vyriausybę *in exil* namon, o tautos valia toliau pati spręst tolimesnę valstybės santvarką.“³¹ Šio cituoto laiško kontekstas rodo, kad su pastarąja mintimi jau buvo susigyvenęs A. Smetona, apie tai jis pareiškė 1941 m. spalio 11 d. laiške, adresuotame B. Balučiui.

ANTANO SMETONOS MISIJOS JAV PRADŽIA: VIENYTI TAUTIEČIUS ATKURIANT NEPRIKLAUSOMĄ LIETUVĄ

Vos pasklidus žiniai, kad prezidentas A. Smetona nusprendė vykti į Ameriką, išėivijoje pradėta tartis, kaip pasiruošti jo sutikimui.

Pagrindinių lietuvių politinių srovių lyderiai nedelsdami ėmė diskutuoti apie tokį jo sprendimą. Socialistų pakraipa šį atvykimo faktą įvertino neigiamai, jų spauda „dar labiau pradėjo juodinti prez. A. Smetoną ir visus tautiškaai nusistačiusius žmones.“ Katalikų srovės atstovai laikėsi rezervuotai, bet baigiantis 1940-ųjų gruodžiui pareiškė, kad „nieko neturės prieš tai“, jei jų Niujorko skyriaus valdybos nariai dalyvaus prezidento sutikime. Tačiau dėl Lietuvos prezidento buvimo JAV reikalų tolimesnius veiksmus pasiūlė pavesti Lietuvai gelbėti tarybai (toliau – LGT). Tautininkai, vertindami besiklostančią padėtį, vylėsi, kad A. Smetonos buvimas Amerikoje bus skirtas „lietuvių gerovei, vienybei, taikai, bet ne skaldymui savųjų ir grupinėms rietenoms.“³² Paaiškėjus Lietuvos prezidento atvykimo preliminariai datai, iniciatyvos pirmiausia ėmėsi Bruklino (Niujorko miesto dalis) tautininkai, o netrukus ir svarstymuose dalyvaujantys diplomatai pasiūlė tuo rūpintis arba Lietuvos pasiuntinybei, arba jau susikūrusiai LGT.³³

Naujai iškilusiam JAV lietuvių politinių srovių susivienijimui – LGT pasirengimas sutikti prezidentą tapo tarybą sudarančių grupių brandos, kitaip tariant, gebėjimo aukoti partinius interesus vardan atstovaujamos Lietuvos valstybės vieningumo, patikrinimu. Iš minimo susivienijimo pirmieji atsiskyrė socialistai, kurių atstovai nedalyvaavo prezidento sutikimui skirtuose pasitarimuose nuo pat 1940 m. gruodžio 7 d. Po to išryškėjo dar vienos LGT grupės – katalikų svyravimai, kurie pasireiškė jų abejonėmis, ar verta dalyvauti prezidento sutikime. Vis dėlto su pastaraisiais buvo rastas kompromisas ir sutarta, kad prezidentą A. Smetoną Niujorke 1941 m. kovo 10 d. sutiks Respublikos diplomatijos atstovai JAV, todėl iš svarbesnių organizacijų turi būti sudarytas naujas komitetas Lietuvos prezidentui priimti.³⁴ Jei buvo aiškiai suvokiamos Amerikos

lietuvių komunistų nuostatos dėl įvykių Lietuvoje ir jų reakcija į prezidento atvykimą, tai prie pastarųjų besišliejantys socialistai bei jiems bandantys pritarti katalikai-klerikalai, primiršę krikščionišką atleidimo principą ir trokštą įsiveržti į valdžią, atrodė keistokai.

Nepaisant Amerikos lietuvių politinėse srovėse besiformuojančio nepalankumo Lietuvos prezidento atžvilgiu, A. Smetona Niujorko jūrų ooste, dalyvaujant lietuvių diplomatams, minėtam komitetui, gausiam lietuvių būriui ir JAV žiniasklaidos atstovams, buvo deramai sutiktas. Žiniasklaida vėliau pastebėjo, kad „pats faktas jo [prezidento A. Smetonos] atvykimo Amerikon, demokratijos tvirtovėn, reiškia jo gilų, o ne paviršutinį demokratijos įvertinimą.“³⁵ Atvykimo proga išplatintoje Lietuvos respublikos prezidento deklaracijoje Amerikos spaudai A. Smetona padėjo JAV valdžios atstovams „už jų prielankumą“, suteikiant įvažiavimo vizas, ir atsargiai dėliojo savo ketinimus: „Mano planai ateičiai yra dar neiškūs, visiškai natūraliai, bet mano intencija ir noras pašvęsti ateičiai ir paruošti Lietuvos istorijos dvidešimties metų nepriklausomo gyvenimo laimingą laikotarpį, respubliką po mano administravimu.“ Sutikimo metu jis žurnalistams dar patvirtino, kad „įsteigęs Lietuvos valdžią ir tarnavęs jai taip ilgai“ nori „užrekorduoti jos istoriją“ ir prisipažino: „Bet kolei mano širdis plaka, ji visuomet tiktai dėl laisvos Lietuvos!“³⁶

Todėl, nuosekliai linkdamas į Lietuvos laisvinimo veiklą, Lietuvos prezidentas jau pirmajame jo pagerbimo bankete, įvykusiame kovo 13 d. Niujorke, „Pierre“ viešbutyje, kreipėsi į išeiviją kilniai patikindamas: „Septyniasdešimtus metus einu. Būdamas moksleivis, veikiau ir vedžiau kitus – ir man pritarė. 15 metų išbuva ir Lietuvos prezidentu. Tad turiu pasitikėjimą. Patiksiu ar ne, bet sakysiu tiesą apie Lietuvą. Nesibrausiu į jūsų gyvenimą. Bet žinau, kad jūsų širdys

plaka Lietuvai ir jos laisvei kaip ir mano.“³⁷ Dar vienas svarbus atvykusio prezidento patikinimas, kad „jis neratifikavęs Sovietų ultimatumo sąlygų, kad jis pasiryžęs, reikalui esant, išaiškinti netikslus ir kartais neteisingus priekaištus, taikomus ne tik jo prezidentavimui, bet ir asmeniui.“ Keldamas lietuvių vienybės idėją A. Smetona „kvietė visus tautiečius gerbti Lietuvos nepriklausomybės vėliavą, padėti tą vėliavą iškelti į Gedimino kalną Vilniuje.“³⁸ Kitos, turėjusios tapti reikšminga visai išeivijai viešnagės metu A. Smetona lankėsi Čikagoje, pramintoje Amerikos lietuvių sostine. Svarbiausioji tos viešnagės dalis – iškilmingas priėmimas, vykęs 1941 m. gegužės 4 d., kai prezidentas pasakė kalbą, kurią transliavo JAV nacionalinė radijo kompanija NBC.³⁹ Savo kalboje jis atskleidė sovietų įvykdytą ne tik Lietuvos, bet ir dviejų kitų Baltijos šalių užgrobimą, pasiryžimą laisvinti Lietuvą. A. Smetona patvirtino, kad „Lietuvių tauta tebėra gyva, ji nepasiduos brutaliai bolševizmui ir pasiliks gyva ir laisva.“⁴⁰ Be to, pažymėjo Lietuvos vyriausybės tęstinumo būtinybę ir patikino, kad „pokarinė Lietuva turėsianti būti atsteigta tik 1918 m. atkurtosios demokratinės Lietuvos pagrindais“⁴¹, o „jos vadovybės klausimo sprendimas priklausąs visai tautai.“⁴²

Pirmuoju aukštu oficialiu JAV pareigūnu, pagerbusiu atvykusį į Ameriką A. Smetoną kaip Lietuvos respublikos prezidentą, tapo Merilendo valstijos gubernatorius Herbertas R. O’Konoras (Herbert R. O’Connor). Jis 1941 m. kovo 12 d. laišku pasveikino A. Smetoną ir pakvietė apsilankyti broliškame Merilende.⁴³ Kaip žinia, išduodant 1940 m. rugsėjo 14 d. Berlyne Lietuvos prezidentui ir jo šeimos nariams JAV diplomatines vizas, buvo išgautas A. Smetonos raštiškas pasižadėjimas, kad jam žinoma sąlyga „nevadinti savęs kokios nors vyriausybės nariu ar vadovu, viešint Jungtinėse Valstijose.“⁴⁴

Tačiau atvykus į Ameriką ir sulaukus dviejų svarbių priėmimų Valstybės departamente bei Baltuosiuose rūmuose, keitėsi A. Smetonos padėtis, atrodžiusi labai suvaržyta, įrėmintą dokumente griežtai fiksuojama formuluote. Jau pirmajame priėmime, kurį surengė 1941 m. balandžio 1 d. Valstybės departamento įgaliotasis sekretorius Samneris Velesas (Sumner Welles) buvo pareikštas patikinimas, kad „Amerikos vyriausybė neprieštarauš Prezidento susitikimui ir pokalbiams su lietuvių kilmės Amerikos piliečiais“, o tokių susitikimų metu „bus labai naudinga išgirsti žodžius, skatinančius dirbti, siekiant atgauti savo šalių nepriklausomybę.“⁴⁵ Netrukus, balandžio 18 d. vykusiame kitame priėmime (jis įvardintas kaip privati audiencija) pas JAV prezidentą F. D. Ruzveltą A. Smetona išgirdo viltingą raginimą: „vykti pas savo tautiečius ir padirbėti jų tarpe [...] Amerikos lietuviai padėjo Lietuvai per aną Didįjį [pirmąjį pasaulinį – J. B.] karą, padės jai ir šiame kare.“⁴⁶ Įvykusioje audiencijoje buvo patvirtinta JAV pozicija – nepripažinti Lietuvos okupacijos⁴⁷, ir tai klojo pamatus Lietuvos bylos kėlimui tarptautiniu mastu. Kartu tai buvo ženklas Amerikos lietuviams, raginantis „dar daugiau susirūpinti Lietuvos likimu ir parodyti daugiau darbštumo.“⁴⁸ Taigi nuo pat atvykimo A. Smetona laikytas įžymiu svečiu, gyvenančiu privačiai ir turinčiu Lietuvos prezidento, esančio egzilyje (tremtyje), vardą.⁴⁹ Pripažįstant A. Smetonos kaip „tikrosios Lietuvos vyriausybės atstovo“ statusą, reikšmingas buvo JAV Valstybės departamento išreikštas Amerikos vyriausybės požiūris jau prasidėjus vokiečių žygiui prieš sovietus. Išlikusiame dokumente patvirtinama, kad „nebus prieštaraujama Prezidento Smetonos kampanijai, siekiant suvienyti Jungtinėse Valstijose gyvenančius lietuvių kilmės piliečius ir kviečiant juos remti demokratinę respublikinę Lietuvos vyriausybę, gyvavusią iki 1940-ųjų birželio.“⁵⁰ Panašią,

bet jau kiek koreguotą nuostatą, kurią išreiškė Valstybės departamentas, valdininko laiške prezidentui A. Smetonai perduoda ir diplomatas P. Žadeikis: „esą visai tvarkoje, kad Tamsta viešai kalbėtumėt apie tai, kas ir kaip buvo Lietuvoje iki čia Tamstai atvykus, bet kad veikti dėl politinės ateities, kurioje Tamstos asmuo figūruotų, kaipo tiesioginiai suinteresuotas ar naudai kito asmens, – esą būtų nesuderinama su pasižadėjimu.“⁵¹

Visai kitoks paveikslas kūrėsi Amerikos lietuvių išeivijos gretose. Nors Lietuvos respublikos pasiuntinybė Vašingtone savo informacijoje išeivijos spaudai aiškiai įvardijo, kad konstitucinės teisės požiūriu A. Smetona „tebesiskaito Lietuvos prezidentu“⁵² ir katalikų srovės atstovas betarpiškai patyrė, kad prezidentas „nepasenęs, nepavargęs, ryžtingas; vadovybės neatsisakys, bet bendradarbiauti norės ir kitų nuomonėmis skaitysis“ bei dar įsitikino, kad „jokio turto užsienyje neturi“⁵³, bet tarp LGT sudarančių politinių srovių ir toliau tęsėsi nesutarimai dėl požiūrio į jo asmenį. Gegužės 15 d., minint 1922 m. Steigiamojo seimo sukaktį, LGT persitvarkė į Amerikos lietuvių tarybą (ALT), pabrėžiant seiminės Lietuvos svarbą ir siekį išlaisvinto krašto gyvenimą tvarkyti pagal 1922 m. Konstituciją.⁵⁴ Kaip vėliau prisiminė laikraštinkininkas Kazys S. Karpius, ALT vadovybė tikėjo, kad Lietuvos nepriklausomybė būsianti greitai atkurta ir „visas tūlų srovių galvojimas buvo dar, kad jie dabar griebis Lietuvą valdyti, tautininkų jokiū būdu neprileisdami...“⁵⁵ Vertindamas Amerikos lietuvių išeivijos politinių srovių nesutarimus ir išryškėjusią tarp jų vienybės stoką, prezidentas A. Smetona, 1941 m. gegužės 18 d., kreipdamasis į Čikagos tautiečius, priminė: „Aukščiausias lietuvių tikslas yra išvaduoti ir atkurti nepriklausomą Lietuvą, kokia buvo paskelbta 1918 m. vasario 16 dieną. Kaip vaduoti? Taip, kaip Jūs, tautietės ir tautiečiai, esate ją vadavę savo aukomis

ir gerais darbais per aną Didįjį karą. Taip Jūsų patyrimas, geroji valia ir jūsų sveikoji nuovoka rodys kelią ir dabar. Tas kelias tai tautos vienybė.“⁵⁶

Tačiau vienybės kelias buvo pamestas. Tiek kairiosios, tiek dešinėsios srovės atstovai tebepuolė atvykusį prezidentą. „Kiekvienas jo žingsnis buvo sekamas ir bjauriausiai komentuojamas.“⁵⁷ Todėl išeivijos tautininkai spėję įsitikinti, kad jiems, nusprendus glaudžiau bendradarbiauti su A. Smetona, taps neįmanoma sutartinai dirbti su kitomis ALT politinėmis srovėmis, LGT pertvarkoje jau nedalyvavo. Tautininkų veikėjai, pasiryžę veikti savarankiškai ir susirinkę 1941 m. birželio 6–7 d. Tabor Farmoje, Sodus vasarvietėje (Mičigano valstija) pas bendramintį Juozą Bačiūną (dok. *Bachuną*), pas kurį tuo metu buvo apsistojęs prezidentas A. Smetona, aptarė Lietuvos laisvinimo veiklos aplinkybes. Įvertinus tvyrantį Lietuvos likimo ir ateities neaiškumą ir sutarus neatidėliojant plėtoti politinę laisvinimo veiklą, tautininkai susivienijo ir įsteigė „Lietuvai vaduoti sąjungą“ (toliau – LVS).⁵⁸ Naujasis susivienijimas užsibrėžtų tikslų sąrašė pirmuoju punktu išskėlė svarbiausiąjį: „Padėti Lietuvai atgauti laisvę ir atstatyti ją vėl Nepriklausoma valstybe.“ Kad tai įgyvendintų, LVS prisiėmė priedermę koordinuoti Amerikos lietuvių pastangas Lietuvos laisvinimo procese, derinant „su A. Smetonos, kaip išsitrėmusio Lietuvos prezidento, veikla.“⁵⁹ Buvo numatyta veikti dviem kryptimis – ir tarp tautiečių, ir amerikiečių visuomenėje, o pati veikla turėjo apimti informacijos (raštu ir žodžiu) apie Lietuvą sklaidą, Lietuvos laisvinimo dalyvių ar šalininkų gretų plėtimą, Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo paramos aktyvinimą. Aiškiai pabrėžta kova su Lietuvos nepriklausomybės priešais. Be to, buvo įkurtas LVS globojamas Lietuvių tautinis šalpos fondas (angl. „Lithuanian

National Relief Fund“), kuris rūpinosi nuo karo nukentėjusių Lietuvos žmonių šelpimu, o jo garbės pirmininku išrinktas prezidentas A. Smetona. Ilgainiui Lietuvos šelpimo idėja pasklido po visą Amerikos lietuvių visuomenę, kol 1944 m. virto savarankiška organizacija – Bendru Amerikos lietuvių fondu (toliau – BALF).⁶⁰

Šiame Tabor Farmos susitikime Amerikos lietuvių tautininkai paskelbė 1941 m. birželio 7 d. memorandumą, kuriame, pripažindami Lietuvos respublikos prezidento A. Smetonos idėjinę lyderystę, prisiekė „dirbti toliau ir su didesniu pasiryžimu tą darbą, kokio mūsų Tėvynė iš mūsų visų reikalauja“ tol, kol „Lietuva ir vėl bus atstatyta laisva ir nepriklausoma.“⁶¹ LVS pirmininku buvo išrinktas Amerikos lietuvių tautininkų veikėjas advokatas Antanas A. Olis (Olševskis), kuris skatino organizaciją atvirumui ir kvietė vienytis įvairių įsitikinimų tautiečius, pasiryžusius Tėvynės laisvinimo labui bendradarbiauti „su Lietuvos valstybės likučiais, pirmiausia su A. Smetona.“⁶² Prezidentas, keldamas vardan valstybės nepriklausomybės atkovojo visų lietuvių vienijimosi idėją ir tvirtindamas, kad nėra kurios nors vienos partijos „nuosavybė“, laikėsi nešališkos pozicijos ir kukliai vertino savo įnašą į LVS plėtojamą veiklą: „Sąjunga Vaduoti Lietuvai ir *Relief Committee* ne mano nuopelnas, ne mano sumanymas. Aš tik paklaustas pasakau savo nuomonę vienu ar kitu reikalu, kad tai galima, kas į mane gera intencija kreipiasi.“⁶³ Naująjį tautininkų politinės srovės darinį teigiamai vertino diplomatas P. Žadeikis, kuris džiaugėsi, kad „Amerikos lietuvių vidurio srovė, lietuvių tautiškai atsivadavusi, galop surado save ir sukūrė srovės vadovaujamą autoritetą“, ir vylėsi, kad LVS veiklą pajus kiekvienas miestas, ypač didesnieji centrai.“⁶⁴

PREZIDENTAS A. SMETONA, LIETUVAI VADUOTI SĄJUNGA IR LIETUVIŲ POLITINIŲ SROVIŲ VIENYBĖS PAIEŠKOS

Nepaisant tautininkų srovės atžvilgiu susidariusios neginčijamos opozicijos, besiremiančios vien partiniais principais ir pamiršusios vienijančią valstybingumo idėją, LVS, veikdama drauge su A. Smetona, iškart paniro į Lietuvos laisvinimo darbuotę. Buvo plėtojamas bendradarbiavimas su JAV Kongreso nariais, kitais politikais, primenant nepriklausomybės netekusios Lietuvos padėtį, mezgami ryšiai su atskiromis valstijomis, jų gubernatoriais, organizuojant Lietuvos respublikos dienas, remiamas JAV dalyvavimas Antrojo pasaulinio karo kovose, raginant pirkti karo taupymo ženklelius ir paskolos lakštus (bonus), telkiama materialinė parama, reikalinga tiek sąjungai, tiek fondui sėkmingai gyvuoti. Labai reikšmingi, propaguojant Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo būtinybę, buvo LVS surengti vieši renginiai, skirti plačiajai Amerikos visuomenei. Juose dažnas dalyvis greta Lietuvos prezidento A. Smetonos būdavęs ir Lietuvos bičiulis, paskutinis JAV pasiuntinys Kaurne dr. Ovenas K. Dž. Noremas (dr. Owen C. J. Norem). Beje, diplomato iniciatyva buvo įkurta amerikiečių organizacija „American Friends of Lithuania“ (AFL), kuri siekė plačiau informuoti visuomenę apie Lietuvą, teikti okupuotam kraštui materialinę ir moralinę paramą, remti lietuvius pabėgėlius ir propaguoti 1941 m. rugpjūčio 14 d. paskelbtuosius Atlanto chartijos principus.⁶⁵ Vienas reikšmingiausių darbų, skirtų Amerikos visuomenei, liudijant pasiektą nepriklausomos Lietuvos respublikos pažangą įvairiose gyvenimo srityse bei skleidžiant istorines ir geografines žinias apie Lietuvą, tapo dr. Oveno K. Dž. Noremo knygos „Timeless Lithuania“⁶⁶ išleidimas. Prie šitos Lietuvos

Nepriklausomybės sidabrinio jubiliejaus proga pasirodžiusios knygos, kuri buvo iliustruota nuotraukomis ir papildyta žemėlapiais, leidimo tiek redaguojant, tiek telkiant lešas prisidėjo pats prezidentas A. Smetona bei LVS.⁶⁷ Pagelbėdamas sisteminti diplomato teikiamą medžiagą A. Smetona pripažino, kad šia knyga „užsiimtas platus Lietuvos ir lietuvių gyvenimo atvaizdavimas praeities ir dabarties“ ir kad ji „labai naudinga Lietuvai.“⁶⁸ Be to, „išsiuntinėta diplomatams ir didžiąjai spaudai, ji atgaivintų Lietuvos bylą, amerikiečio diplomato šviesoje parodytą, ir būtų atsvara prieš rusų bolševikų ir lenkų propagandą.“⁶⁹

Prasidėjus Vokietijos–Sovietų Sąjungos karui ir naciams užėmus Lietuvą, išėivijoje lietuvių diplomatinuose sluoksnuose būta svarstymų, kaip „pastūmėti pirmyn Lietuvos nepriklausomybę dabartinėse apylostovose“⁷⁰ ir teirautasi A. Smetonos, ar jo „pirmųjų pareigų eilėje“ yra „pareiga grįžti į Lietuvą“ ir taip pagrįsti „konstitucinio Prezidento“ faktą⁷¹. A. Smetona, išlaikydamas neeilinį politinį žvalgumą ir išmintį, turėjo vienareikšmį atsakymą: „Kad Prezidentas grįžtų Lietuvon, tai ne tik jo, bet ir jo Įgaliotų Ministrų pareiga ir rūpestis turėtų būti. Jie turėtų žinoti, bent sekti, visų pirma, ar nėra tinkamų, [...] politiškai juridine prasme, sąlygų eiti savo pareigų Lietuvoje. Ligšiol aš nesu iš jų girdėjęs apie tai, nes tokių sąlygų nėra ir, rodos, dabar negali būti bent tol, kol Vokios [Vokietijos] karas eina su Sov.[ietų] Rusija, kol Vokia nėra nieko prasitarusi apie Lietuvos bylą.“⁷² Ir dar, patvirtinant kilnumą, prezidentas A. Smetona priminė pažadą, duotą JAV prezidentui, jog nepripažinsią „Lietuvoje režimų, sudarytų ten esant Sovietų Rusijos ar Vokios okupacijoje“, o kitu atveju, „tai būtų melaginga, prieštaringa grįžti tos okupacijos glėbin.“⁷³ Lietuvos prezidentas tikėjo Vakarų demokratijomis ir šis tikėjimas dar labiau sustiprėjo, kai JAV ir Didžioji Britanija

paskelbė minėtą Atlanto chartiją, deklarovančią pasaulio sutvarkymo karui pasibaigus principus. A. Smetona tai patvirtina laiške JAV prezidentui F. D. Ruzveltui: „Aš, kaip ir kiti, kurie trokšta visoms tautoms laisvės ir teisingos taikos po šio karo, tikime, kad tame istoriniame dokumente, kaip Atlanto Čarteris [chartija], glūdi didinga, moralinė pajėga, kuri, remiama ginklo, įveiks nelemtą Ašies smurtą, sumotą amžinai pasijungti laisvąsias tautas.“⁷⁴ Kartu telegramoje, siųstoje į Baltuosius rūmus, patvirtinama nekintama lietuvių siekiamybė: „Lietuva siekia pasilikti laisva ir nepriklausoma, suvereni valstybė. Santvarka, sudaryta Rusijos ir Vokietijos okupacijų metu Lietuvai yra nepriimtina.“⁷⁵ Tai iš esmės atitiko ir diplomato P. Žadeikio esamos situacijos vertinimą, kurį jis tuo metu perdavė telegrafu kolegai dr. Jurgiui Šauliui: „Mums nepriimtina jokia santvarka, kolei Lietuvoje rasis svetimos kariuomenės dalys, kolei tautai nepatikinta civilinės laisvės valstybinis kontinuitetas ir visiška Lietuvos nepriklausomybė.“⁷⁶

Neatsitiktinai įvykusį 1941-ųjų birželio sukilimą A. Smetona vertino rezervuotai, abejodamas, ar jis nesąs per ankstyvas, o tokios prezidento nuostatos, matyt, įtakoją LVS, paskelbusią atitinkamą pareiškimą, kuriame neigiamai vertinamas minėtas sukilimas ir jo iškelta Lietuvos Laikinoji vyriausybė.⁷⁷ Pastaroji A. Smetonos pozicija pagrindė ir Lietuvos pasiuntinio P. Žadeikio notoje, įteiktoje 1941 m. liepos 3 d. JAV vyriausybei, reiškiamas mintis.⁷⁸ Prezidento nuogaštavimus dėl „per ankstyvo sąjūdžio“ skelbiant nepriklausomybę ir to, kad sukilimas Kaune galimai surengtas dėl „vokiečių inspiravimo“, išnaudojo jo opozicija ir nepraleido progos viešai lietuvių spaudoje „pasipiktinti“⁷⁹.

Lietuvos laisvinimo veržlumą ėmė stabdyti kintančios tarptautinės aplinkybės: Vakaruose kūrėsi aljansas, kilo antrasis frontas

prieš vokiečius. Tai liudijo, kad tampama sąjungininkais su Sovietų Sąjunga prieš hitlerinę Vokietiją. Tą laikmetį Vakarų visuomenė pažymi kaip tam tikrą pakilimą, kurį prezidentas A. Smetona apibūdina kritiškai: „Propaganda spaudoje nušviečia Europos kontinentą taip, kad tarytum visos, vokiečių pajungtos tautos tik antro fronto laukia, kad sukiltų prieš vokiečius. Tai tikrai „*wishing thought*“ [laukiama idėja]. Iš tikrųjų yra taip: vienos tautos laukia, kitos nelaukia. [...] Visos nori nusikratyti vokiečių, bet vargiai kurios laukia ateinant bolševikų.“⁸⁰ Susikūrus antihitlerinei koalicijai, kai kurios Vakarų demokratijos buvo linkusios peržiūrėti nuostatas dėl sovietų okupacijos Baltijos šalyse. Didžiąjai Britanijai nusprendus išbraukti diplomatus, Londone atstovaujančius Lietuvą, Latviją ir Estiją, iš diplomatų sąrašo, A. Smetona tai vaizdžiai įvertino: „Anglai paaukojo bolševikams aviną, kurį vilkas nunešė, bet dar nėra suėdęs“ ir išreiškė abejones, kad dabar „vargiai kas betiki po Atlanto Čarteriu padėtu Churchilio parašu.“⁸¹

JAV lietuvių visuomenėje susiformavo dvi iš esmės priešiškos pažiūrų grupuotės, įvardijamos „prosmetonininkais“ ir „antismetonininkais“, kurioms rasti, pasak diplomato P. Žadeikio, įtakos turėjusi ir Amerikos vidaus politika: „viena grupė yra demokratiškų pažiūrų, o kita – respublikoniškų.“⁸² Tačiau nepaisant tokio priešiškumo, tyrančio išėivijoje, vis tik ir toliau neatsakyta idėjos vardan Lietuvos išlaisvinimo interesų siekti suvienyti tautiečius. Todėl šia linkme buvo veikiama kantriai ir pasiaukojamai. Prezidentas, pasirinkęs poziciją „veikti“, o ne „laukti ir žiūrėti“⁸³, garsino Lietuvą ir kėlė jos laisvės bylą. Tai vyko nebūtinai jo sakomų kalbų forma, tai liudijo ir viešnagėse po lietuvių kolonijas atlikti simboliški veiksmai, reiškiantys pagarbą demokratijai ir laisvei. Viešnagės Vašingtone metu, 1941 m. kovo 29 d. Arlingtone, ant Nežinomojo

Amerikos kareivio kapo jis padėjo vainiką, o Amerikos karių nacionalinėse kapinėse pagerbė JAV leitenanto Samuelio Dž. Hario (Samuel J. Harri), žuvusio 1920 m. Lietuvoje, atminimą.⁸⁴ Viešėdamas Čikagoje tų pačių metų gegužės 3 d. A. Smetona aplankė prezidento Abraomo Linkolno kapą ir padėjo vainiką⁸⁵, o 1941 m. spalio 12 d., lankydamasis Mičigane „International Friendship“ parke, pasodino eglą.⁸⁶ 1942 metais minint Vasario 16-osios akto sukaktį itin išryškėjo minėtų lietuvių išeivių grupuočių takoskyra. Čikagoje, rengiant pagrindinį Lietuvos Nepriklausomybės minėjimą, kaip tinkamiausias pranešėjas buvo siūlomas prezidentas A. Smetona, bet nesutikus ir kairiesiems, ir dešiniems, šis pasiūlymas buvo atmestas.⁸⁷ Tuomet LVS, pasinaudodama Merilendo gubernatoriaus palankumu, suplanavo A. Smetonos vizitą Baltimorėje, kur buvo surengtos Lietuvos respublikos dienos⁸⁸. Nepaisant prezidentui priešišku ar piktavališkų pajėgų, prikišančių jam „simpatijas nacistiniam režimui Vokietijoje“, puolimo, renginys pavyko. A. Smetonos pasakytose kalbose, be kita ko, buvo išsakomas prašymas lietuvių kilmės amerikiečiams kuo daugiau pirkti Jungtinių Valstijų gynybos fondų obligacijų ir visais būdais bendradarbiauti, vykdamt Jungtinių Valstijų administracijos rengiamus gynybos planus.⁸⁹ Lietuvių išeiviją siekti Lietuvos bylos atžvilgiu vienijančios pozicijos Pitsburge vykusiame suvažiavime 1942 m. birželio 28 d. ragino ir LVS. Brėždamas tolimesnes šios sąjungos veiklos gaires prezidentas A. Smetona apgailestavo, kad nepavyksta pasiekti lietuvių vienybės „Lietuvos naudai“ ir kvietė: „Jei eidami į vieną tikslą negalime iš vieno dirbti, tai dirbkime šalimais, vieni kitiems nekliudydami, ieškokime draugijų sutartino darbo“. O antismetonininkams, prieštaraujantiems prezidento lyderystei laisvinant Lietuvą ir nuogaustaujantiems dėl jo galimų pretenzijų į valdžią, buvo aiškiai

išsakyta išlaisvintos šalies santvarkos perspektyva. A. Smetona dėstė: „Mes nesiūlome jai, atsikūrusiai, jokio santvarkos projekto. Tai lietuvių tautos, namie pasilikusios, teisė.“ Kartu jis priminė Atlanto chartijos trečiąjį straipsnį, kuris teigia: „Teisė visoms tautoms pasirinkti tokią valdymo formą, kokios jos nori. Tais žodžiais yra pareikštas pagrindinis demokratizmo dėsnis, iš kurio vedamas tautos suverenumas.“⁹⁰

Lietuvių politinių srovių vienybės paieška ir toliau liko prezidento A. Smetonos veiklos JAV darbotvarkėje. Tačiau tas jo siekis buvęs ieškoti „tikros vienybės“, o ne „dirbtinės“, ir tai įmanoma pasiekti „tik iš tikro daikto, iš tikros, o ne falsifikuotos širdies.“ Remdamasis sava, dešimtmečių patikrinta patirtimi, jis aiškino: „Ieškodavau lietuvių vienybės ir ją kartais rasdavau: dirbdavau su įvairiomis srovėmis ir jų talkai esu vadovavęs. Tai būdavo galima tuomet, kada tų srovių vadovai parodydavo geros valios, kada bendrai Lietuvos idėjai atsiskydavo savo išdidusio protingumo.“⁹¹ Dar kartą ragindamas telktis lietuvių vienybėn, jis priminė aktualiausią Lietuvai klausimą, siūlydamas spręsti jį išmintingai, atidedant politines rietenas: „Šiuo metu lietuviams, susirūpinusiems savo vyriausybės atkūrimu, svarbu, kuo vardu ir pavarde Lietuvos Prezidentas. Palikime ateičiai spręsti, koks jis buvo. Svarbu tačiau žinoti, kad ta vyriausybė, gelbėjanti nepriklausomos Lietuvos kontinuitetą, gali būti tik jo sudaryta. Taigi neišmintinga šiaip ar taip žeminti ar mažinti jo autoritetą.“⁹² Laisvinimo veikloje numatant lyderystę buvo nesutarimų tarp Lietuvos diplomatinį sluoksnį (Lietuvos Tautinio komiteto steigimas 1940 m. Romoje ir noras eliminuoti prezidentą iš politinės veiklos⁹³ arba Lietuvos Tautos [Nacionalinės] tarybos projektas 1941 m. ir mintys apie egzilinės vyriausybės sudarymą⁹⁴), tebesitęsę nesantarvė lietuvių politinių srovių gretose, buvo

svarstoma apie galimus Lietuvos valstybinius junginius su kitais kraštais (Balto-Skandija, Baltijos federacija, unija su Lenkija, Vidurio Europos federacija). Todėl ir toliau nesutarta ir delsta dėl Lietuvos vyriausybės egzilyje paskelbimo, nors prezidentas aiškiai buvo nubrėžęs Lietuvos politinę kryptį: „Mūsų nusistatymas turėtų būti orientacija tik į demokratinę Europą, jokių būdu ne į rytus.“⁹⁵ Vis dėlto, vyraujant tokiai išsisklaidžiusių idėjų situacijai, prezidentas A. Smetona, bandydamas pakreipti lietuvių išėviją vieningumo linkme, samprotavo: „Žmogus, mokąs logingai galvoti, turi siekti pirma atstatyti savo krašto suverenumą, o tik paskum, jei bus reikalo, einant iš paaiškėjusių realių sąlygų, jį šlieti į kitą kraštą, savo svoriu nepavojingą savo tautai.“⁹⁶ Keičiantis padėčiai Antrojo pasaulinio karo frontuose, privalu buvo peržvelgti Lietuvos laisvinimo veiklos galimybes ir realistiškai apibrėžti jos gaires. Ta proga Lietuvos prezidentas konstatavo esant naujas tarptautines sąlygas ir modelio būsimus įvykius, kuriais reikėtų remtis, keliant Lietuvos laisvės bylą: „Karo tempas labai pagreitėjo. Karas gali dar ilgai užtrukti, bet gali netikėtai veikiant, nei buvo spėjama, sustoti. Mes lietuviai neturime savo vyriausybės *in exile* ir kažin ar jos susilauksime. Tačiau turime ruošti, kiek galėdami, taikos konferencijai. Jei mums nebūtų lemta jon patekti tiesiog per savo atstovus, tai turėtume Lietuvos bylą joje kelti kitais prieinamais keliais, tik su netuščiomis rankomis.“⁹⁷

Ryškėjo nauji Lietuvos laisvinimo veiklos horizontai ir tiek diplomatomams, tiek visoms išėvijos politinėms srovėms kilo priedermė aktyviau jungtis į Lietuvos propagandą, telkiant informaciją apie krašto istoriją, dabartinę padėtį, reaguojant į paskelbtus tikrovės neatitinkančius faktus, skleidžiant tautos siekį atkurti nepriklausomą valstybę. Nors JAV Sovietų Sąjungai atsakė neigiamai dėl Baltijos šalių priklausomybės pripažini-

mo, bet politika pastarųjų kraštų atžvilgiu darėsi santūresnė. 1943 metų pradžioje iš Teisingumo departamento, kuriam buvo pateiktas iš tam tikros lietuvių pusės, įtakotos nesibaigiančios komunistinės ir liberalios spaudos polemikos⁹⁸, komentaras dėl prezidento „politinių pažiūrų“ praeityje, pareiškiamas „susirūpinimas“ dėl A. Smetonos veiklos aktyvumo (prikišamos jo sakytos viešos kalbos, teikiama žinia apie jo rašomą prisiminimų knygą)⁹⁹ ir primenami nurodymai, pagal kuriuos visuomeniškai aktyviems užsieniečiams būtų privalu registruotis „agent of foreign principal“¹⁰⁰ [užsienio agento] statusu. Suprantama, tokia padėtis galėjo komplikuoti ir stabdyti Laisvės bylos kėlimą. Tuo labiau, kad ir toliau nesiliovė antismetonininkų spaudoje viešinami skundai ar nepasitenkinimas aktyviu A. Smetonos įsiliejimu į laisvinimo darbuotę. Prezidentas, atremdamas puolimus, aiškiai įvardija, kad „tai tikrai organizuotos kompanijos darbas“ ir išryškina tokių akcijų kryptį, t. y. kelią, vedantį aklavietėn: „Kai nebepripažįsta Lietuvos Prezidento, tai, nuosaikiai galvojant, turėtų nebepripažinti ir jo pastatytų užsienio atstovų ir konsulų. Taip eina lietuvių piliečio logika samprotaujant. Ar mes kiti, kurie tebepripažįstame Lietuvą po 1926 m. posūkio juridiniu asmenim ir stengiamės atkurti jo valstybinį kontinuitetą, galime sutikti su tos kompanijos nusistatymu?“¹⁰¹ A. Smetona netgi įvardija numanomus puolimo įtakotojus: „Oficialiųjų sferų „irritaciją“ sukėlė Sov. [ietų] Rusijos agentai, bolševikai ir lietuvių organizuota opozicija prieš mane.“¹⁰²

Net ir besiklostant tokioms nepalankioms aplinkybėms prezidentui A. Smetonai plėtoti Lietuvos bylą, laisvinimo darbas, išitraukiant Amerikos lietuvių politinėms srovėms, tęsėsi. Prezidentas buvo tvirtai įsitikinęs: „Ne tik teisė, bet ir pareiga man dedama rūpintis Lietuvos laisve. O tas rūpestis yra politika, ir aš ją darau galimumo ribose.“¹⁰³ Atremdamas

atkakliai skleistą lietuvių visuomenei mintį, esą Baltijos valstybės, nesipriešinusios ginklu sovietų invazijai, „neturi teisės būti laisvos ir nepriklausomos“, prezidentas A. Smetona pasitelkė Čekoslovakijos ar Liuksemburgo atvejus prasidedant Antrajam pasauliniam karui ir abejojantiems dėl Lietuvos laisvinimo dar kartą priminė Atlanto chartijos trečiąjį punktą. Juo užtikrinamas siekis „atstatyti suvereniteto teises ir savas valdžias visiems kraštams, prievarta (smurtu) jas atimtiems.“ Prezidentas taikliai pastebėjo, kad šis „dokumentas nededa sąlygų užpultųjų ir pavergtųjų laisvei gražinti, kad ginklu būtų užpuolikams pasipriešinta.“¹⁰⁴ Taigi tapo svarbu ir toliau vienyti Amerikos lietuviams ir taip stiprinti pasitikėjimą Lietuvos vadavimo reikalu.

Ryškus Amerikos lietuvių paliudijimas siekti Lietuvos valstybės atkūrimo ir remti JAV veiksmus Antrajame pasauliniame kare buvo Lietuvos Nepriklausomybės 25-mečio minėjimas Čikagoje. Šis dvi dienas trukęs prezidento A. Smetonos vizitas suteikė šventei iškilmingumo ir tam tikra prasme – oficialumo. Prezidento garbei priėmimus surengė Ilinojaus valstijos gubernatorius Dvaitas H. Grynas (Dwight H. Green) ir Čikagos miesto meras Edvardas Dž. Kelis (Edward J. Kelly), kurie oficialiai paskelbė Vasario 16-ąją lietuvių švente. Minėjimas nestokojo telkiančių Amerikos lietuvių vienybės ženklų. Po Šv. Mišių Švento Kryžiaus bažnyčioje prezidentas padėjo vainiką prie Dariaus ir Girėno paminklo, viešėjo pas Dariaus ir Girėno pulko legionierius, aplankė Šv. Kazimiero seserų akademiją. Baigiamasis Lietuvos Nepriklausomybės sidabrinio jubiliejaus akordas – iškilmingas vakaras, kurį vedė LVS lyderis A. Olis. Jo metu kalbėjęs Ilinojaus valstijos vicegubernatorius Hugas V. Krosas (Hugh W. Cross) pasveikino Lietuvos prezidentą ir valstijos lietuvius bei linkėjo po karo atkurti savo valstybę. Tai

vienas akcentas, įkvepiantis tolimesniems Lietuvos vadavimo darbams. Kitas – pranešimas, kad tą vakarą pasirašyti įsipareigojimai didelės sumos (153 300 JAV dolerių) karo paskolos lakštų [bonų] išsigijimui. Taip buvo viršyta vieno milijono dolerių suma, už kurią Amerikos lietuviai nupirko bombonešį ir jam suteikę „Lituanicos“ vardą perdavė JAV. Vasario 16-osios minėjimas, kartu – ir Lietuvos vardas buvo paviešintas tiek amerikiečių, tiek lietuvių išsiviešėjimo spaudoje: „Jeigu mes kiek arčiau susipažintume su reikšme to titulo, kurį nešioja A. Smetona, tai dar daugiau galėtume nuveikti labai Lietuvos. Dirbdami savo gimtinei šalei Lietuvai, pirmiausia turime tokius pat darbus dirbti šiai šaliai – antrajai mūsų tėvynei Amerikai.“¹⁰⁵

Tačiau trokštamos vienybės, kuri būtų grindžiama ne partiniais principais, o žmonių iš įvairių politinių srovių su skirtingomis pažiūromis visuotinu įsitraukimu į Lietuvos laisvės reikalą, ir dabar nebuvo pasiekta. Pasak diplomato Povilo Žadeikio, tarp Amerikos lietuvių „atsirado Kauno politinio puodo miniatiūra“¹⁰⁶, kurią lydi nesutarimai ir skandalai, ir tai menkino lietuvių atsparumą kovojant už valstybės nepriklausomybę. 1943 metais atgimsta pasiūlymas sukurti Amerikoje Tautinių komitetą (šįkart – tiktai iš Lietuvos piliečių, gyvenančių JAV), kuris, tardamasis su Lietuvos prezidentu ir diplomatais, sušauktų konferenciją ir paruoštų sąlygas sudaryti vyriausybę egzilyje.¹⁰⁷ Pastarąją idėją A. Smetona nedvejodamas atmetė ir paaiškino: „sumanymui demokratiškai per lietuvių konferenciją sudaryti Tautos Komitetą čia nėra šiandien reikalingų sąlygų.“¹⁰⁸ Tų pačių metų rugsėjį Pitsburge ALT surengė pirmąjį Amerikos lietuvių kongresą, kuriame susirinkę katalikų, socialistų ir santariečių politinių srovių atstovai patvirtino JAV lietuvių tikslą atkurti nepriklausomą demokratinę Lietuvos valstybę.¹⁰⁹ Aišku, gyvuojanti ALT buvo iškėlusį seiminės Lietuvos

svarbumą. Tačiau ji, sumenkindama prezidentinį Lietuvos laikotarpį, pažeidė valstybės kontinuiteto principą. Suprantama, pastarajame kongrese tautininkai oficialiai, kaip atskira politinė srovė, negalėjo dalyvauti, o prezidentas A. Smetona šį Pitsburgo renginį pavadino „klaidžiojančios veiklos“¹¹⁰ išdava. Tačiau ilgainiui jis įvertino susidariusią realią situaciją ir Amerikos lietuvius tikino: „Reikia eiti visokiais keliais prie vieno tikslo – kad Lietuvai būtų iškovota nepriklausomybė. Nereikia nuleisti rankų, jeigu nesutelpama į vieną organizaciją.“¹¹¹

Toliau sėkmingai klostantis sąjungininkų veiksmams kare su Vokietija bei jos „ašimi“, intensyvėjo ir trijų didžiųjų valstybių diplomatų bendradarbiavimas. Viena to apraiškų – Maskvos konferencija, kurioje imtasi modeliuoti būsimą pokarinę Europos padėtį. Nuogaštauta, kad „Trijų Didžiųjų konferencijoje“ nebūtų nuslysta „ciniško realizmo keliu, sumindžiojus mažuosius“, tačiau prezidentas A. Smetona, keldamas laisvinimo veiklos dvasią, ragino: „Lietuviai neprivalo nusiminti ir pamesti savo laisvės kelią tų troškinančių rūkų glūdumoje. O pavojaus yra pamesti.“¹¹² Nepaisant prognozuojamo po karo nepalankaus likimo Lietuvai ir jos padėties senajame žemyne, iševija kviečiama veikti: „nereikia nuleisti rankų, reikia toliau atkakliai ginti Lietuvos bylą“. Nors, darbuojantis laisvinimo veikloje, tiesiogiai jau neįvardijamas vienybės tarp lietuvių siekis, bet nurodomos galimos gairės lobistiniam visuomenininkų veikimui, „kad visos lietuvių organizacijos, labiausiai tarybos [ALT ir kt. – J. B.] ir Lietuvai Vaduoti Sąjungai, vėl sukrustų ir laiku įteiktų pareiškimus, stojančius už Lietuvos nepriklausomybę, bent prezidentui Rooseveltui ir Kongresui abejiems rūmams, kol nevelu, kol dar trijų didžiųjų Sąjungos vadų susitikimas nėra įvykęs.“¹¹³ Kita svarbi lietuvių politinio veikimo kryptis – bendrų sąsajų

paieška su kaimyninėmis tautomis, kurios atsidūrė panašiose aplinkybėse. Tarp šių tautų A. Smetona, tvirtai pasisakydamas prieš siūlomas unijas ir už neginčijamą Vilniaus priklausomybę Lietuvai, mato ir lenkus. Todėl artinantis Raudonajai armijai prie Lietuvos ir numatant, kad į valdžią grįžta komunistai, prezidentas išvalgiai dėstė: „Taigi nekaltų gyventojų korimams, šaudymams ir namų deginimams, žmonių gabenimams Sibiran nebus galo. Raudonieji pasistengs baigti, ką 1940–1941 m. pradėjo. Jei taip atsitiktų, Lietuvos klausimas būtų galutinai išspręstas. Nebetiktų deklaruoti Atlanto deklaracijos [chartijos – J. B.].“¹¹⁴ Kviečiant svaresniems laisvinimo veiksmams, labai svarbu sujungti lietuvių ir kaimyninių tautų iševijos pajėgas: „Taigi, praverstų jau dabar, susitarus su estais, latviais ir gal lenkais, daryti kokie žygiai Washingtono valdžios sferose šių tautų gyvybei apsaugoti.“¹¹⁵

Atmenant 1918 m. kovo 13–14 d. Niujorke įvykusį Visuotinį lietuvių seimą, LVS, įvertinusi esamą tarptautinę padėtį ir ją palyginusi su ano meto įvykiais, pakvietė visus lietuvius rengtis šaukiamam Amerikos lietuvių seimui. Stebint įvykių paraleles buvo teigiama: „Kaip tada to meto lapkričio mėnesį baigėsi karas ir Lietuva atsisteigė nepriklausoma, taip ir dabar, 1944 metais pranašaujama Europinio karo pabaigą su pergale Alijantų pusėje.“¹¹⁶ Todėl dabar visiems patriotiškai nusiteikusiems lietuviams tapo svarbu ištirti, kas buvo nutarta Lietuvos klausimu vykusiose sąjungininkų Maskvos ir Teherano konferencijose. Manyta, kad, visų pirma, būsimame Lietuvių seime turėtų būti išrinkta Amerikos lietuvių delegacija, kuri apsilankiusi pas prezidentą F. D. Ruzveltą ir išsiaiškintų JAV poziciją dėl Lietuvos laisvės bei nepriklausomybės perspektyvos. Į Amerikos lietuvių seimą ragintas atvykti „kiekvienas, kuris myli ir didžiuojasi savo garsia tauta“ ir „prisidėti prie pasisakymo, ko

mes Amerikos lietuviai norime Lietuvai iš šio karo.“ Kviestas kiekvienas lietuvis – pavienis ar organizuotas, „kas tik pritaria Lietuvos nepriklausomybei.“¹¹⁷ Amerikos lietuvių seimą buvo numatyta surengti irgi Niujorke 1944 m. vasario 5–6 dienomis, o iškeltų uždavinių ratas apėmė svarbius Lietuvos laisvinimui dalykus: bendradarbiaujant su JAV ir Lietuvos „valdžios įstaigomis“ atstatyti valstybės nepriklausomybę, įtraukti Lietuvą į „United Nations“ [Jungtinių tautų – J. B.] gretas, prašyti JAV valstijų, kuriose gyvena lietuviai, gubernatorių, kad jie skelbtų Vasario 16 d. proga Lietuvos nepriklausomybės proklamacijas. Be to, pabrėžta Amerikos lietuvių jaunimo ir profesionalų įtraukimo į laisvinimo veiklą svarba, lietuvių moterų dalyvavimo nukentėjusių nuo karo žmonių šalpoje reikšmė, lietuvių legiono narių skatinimas glaudžiau bendradarbiauti su grįžtančiais iš karo Amerikos lietuvių kariais. Pasisakoma už JAV karo paskolos laktų pirkimo akcijos tolesnį rėmimą, įkvepiančiu pavyzdžiu laikant Čikagos lietuvių aukomis nupirktą bombonešį „Lituanica“. Tačiau bene pagrindinis dalykas [dokumente rašoma „reikiškinys“] akcentuotas LVS kvietime pareiškiant, kad šiame šaukiamame seime „nebus čia svarstoma, kokią valdžią mes, Amerikos lietuviai, norime Lietuvos žmonėms pristesti. Prezidentas ir ministrai bus išrinkti Lietuvoje. Mes tik rūpinkimės ir dirbkime, kad Lietuvių tauta ir šalis būtų išlaisvinta ir Lietuvos nepriklausomybė atstatyta.“¹¹⁸ Tikėtasi, kad įvyksiančiame Amerikos lietuvių seime dalyvaus ir Lietuvos prezidentas A. Smetona. Jis bei kiti žymūs lietuviai ir amerikiečiai buvo pakviesti į neeilinį renginį, sušauktą „lemiamoje valandoje, kada Raudonoji armija artėja prie Lietuvos ir jau įėjo Lenkijon“, kad apsvarstytų „kokią vėliavą ta armija neša: pavergimo ar išlaisvinimo?“¹¹⁹ Deja, netikėta prezidento A. Smetonos žūtis keitė seimo programą ir

vertė koreguoti tolesnę Lietuvos nepriklausomybės bylos eigą. Tačiau liko Lietuvos prezidento pareiškimai, kuriais buvo išreikšti A. Smetonos politiniai troškimai, tapę savotišku testamentu, paskirtu LVS ir jos rėmuose veikiantiems tautininkams. Tik apsigyvenęs Klyvlende [angl. *Cleveland*] Prezidentas pareiškė: „Mes turime siekti, kad Lietuva atgautų savo nepriklausomybę. Kokios formos ji bus, šiandien negalime atspėti. Mes nesiūloma jai, atsikūrusiai, jokio santvarkos projekto. Tai Lietuvių tautos, namie likusios, teisė. Iš savo sąlygų, iš susidėjusios aplinkumos, iš savo medžiagos, atkutus iš po karo griuvėsių, tauta pati kurs ir spręs savo atnaujinto gyvenimo formą, nusistatys savo valstybės santvarkos rėmus. Tokia pažiūra sutinka ir su Atlanto Čarteriu [chartija]...“¹²⁰

AMERIKOS LIETUVIŲ MISIJA: SUGRAŽINTI LIETUVAI NEPRIKLAUSOMYBĘ

Dalyvaujant prezidento našlei Sofijai Smetonienei ir sūnui Juliiui Smetonai Niujorke įvykęs Amerikos lietuvių seimas, į kurį susirinko 402 delegatai, ir sulaukęs Lietuvos diplomatų dėmesio¹²¹, patvirtino tautininkų pasiryžimą tęsti Lietuvos laisvinimo veiklą. Seimo svarbiausioji išdava – 1944 m. vasario 6 d. priimta rezoliucija vieningos veiklos reikalui, adresuota visai JAV lietuvių visuomenei ir jos politinėms srovėms. Dokumentas, kviečiantis Amerikos lietuvius jungtis į bendrą Lietuvos laisvinimo veiklą, pabrėžė „vieningumo reikšmę Amerikos Lietuvių visuomenėje Lietuvos Nepriklausomybės atstatymo darbe“ ir priminė, kad laukiama „iš mūsų veikėjų ne tik vienybės, bet ir veiklos“, kuri būtų vykdoma „aktingai ir gyvai.“ Kartu pasisakoma prieš „popierinę vienybę, kuri nieko neveikia ir kartais net neigia ne tik pačią aktingą veiklą, bet ir daro užpuolimus ant Nepriklausomos

Lietuvos valdžios likučių.¹²² Taip tikroviškai buvo konstatuota padėtis JAV lietuvių politinių srovių gretose. Juristas, velionio prezidento sūnus J. Smetona, savo kalboje, pasakytoje Amerikos lietuvių seime, aptarė, kokiais tarptautinės teisės pagrindais turėtų būti atstatyta Lietuvos valstybė. Jo išdėstytoji Lietuvos teisėtos santvarkos atkūrimo koncepcija remiasi velionio prezidento keltu svarbiu kontinuiteto principu, kuriuo turėtų būti grindžiama laisvinimo veikla: „ne kažin koks naujas apsisprendimas, o suvereninės Lietuvos nesąlyginis atstatymas yra pagrindinis kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės principas.“¹²³

Taigi Lietuvos nepriklausomybės atstatymo darbuotė privalėjo toliau tęsiama, o šios veiklos gairės atspindėtos priimtuose seimo nutarimuose. Vieni reikšmingiausių konkrečių veiksmų, kuriuos fiksavo nutarimai ir kuriuos turėjo išpildyti Amerikos lietuvių visuomenė – surinkti milijoną parašų JAV vyriausybei adresuotai peticijai, kuri užkirstų kelią „Lietuvai patekti Sovietų vergijon.“ Amerikos lietuvių seimas, reikšdamas lietuvių tautos nuomonę, pasisakė prieš sovietų užsienio reikalų komisaro Viačeslavo Molotovo skelbiamą „autonomiją“ sovietų (tarp jų – ir lietuvių) tautoms ir tai prilygino „Sovietų planui pavergti Lietuvą.“ Kartu buvo reikalaujama įvykdyti Atlanto chartijos principus ir patvirtinta, kad šis seimas pasisako „už visišką, pilną Lietuvos Nepriklausomybę.“¹²⁴ Toliau palaikant JAV politiką ir jos dalyvavimą Antrajame pasauliniame kare, į nutarimus įtrauktas įsipareigojimas iki kovo mėnesio pabaigos išpirkti karo paskolos lakštų už penkių milijonų dolerių vertę (vien Niujorko seimo metu jų buvo išpirkta už 164 000 JAV dolerių)¹²⁵. Reikšmingas buvo nutarimuose paskelbtas siekis, kad atskirose JAV valstijose gubernatoriai Vasario 16-osios proga skelbtų Lietuvos Nepriklausomybės proklamacijas, kurios visai Amerikos

visuomenei skelbtų apie Lietuvą kaip savarankiškos valstybės pripažinimą. Svarbu buvo ir tai, kad šis seimas pasirūpino Lietuvos laisvės bylos propagavimu. Niujorko radijas ir spauda paskleidė žinia apie vykusį Amerikos lietuvių seimą bei jame išreikštas lietuvių tautos aspiracijas.¹²⁶ Be to, įamžinant Lietuvos prezidento atminimą, buvo pritarta A. Smetonos paminklo fondo steigimui. Sėkmingą nutarimų įgyvendinimą turėjo užtikrinti išrinktasis Amerikos lietuvių seimo Vykdomasis komitetas, susidedęs iš 17 žinomų JAV lietuvių visuomenės atstovų. Į jų gretas pateko: A. A. Olis, K. S. Karpus, Pijus J. Žiūris, S. T. Tamošaitis, Antanas Stokna, Viljamas Pašalas (William Paschall; Poška), Vytautas Abraitis, J. Bačiūnas, Nadas Rastenis, Juozas Tysliava ir kt. Prie jų veiklos aktyviai prisidėjo ir Lietuvos respublikos pilietybę turįs velionio prezidento sūnus Julius Smetona.¹²⁷ Apibūdindamas Niujorke vykusį Lietuvių seimą, diplomatas P. Žadeikis pabrėžė jame vyravusią patriotišką nuotaiką ir pareiškė, kad jo rengėjai priklauso prie tų lietuvių, kurie nori lietuviškos Lietuvos, priešingai nei tie, kurie, visų pirma, siekia krikščioniškos ar socialistiškos Lietuvos. Pasak diplomato, „tikrieji Lietuviai ir susipratę katalikai nori lietuviškos Lietuvos. Jie žino, kad jei Lietuva bus Lietuviška, tai ji bus ir katalikiška.“¹²⁸

Vis dar puoselėjant vienybę tarp lietuvių išeivijos politinių srovių ir planuojant veiksmingesnę Lietuvos laisvinimo veiklą, iš pradžių buvo tikėtasi susaukti visuotinį Amerikos lietuvių seimą. Tačiau tikrovės įvykiai diktavo ką kitą. ALT, stebėdama sąjungininkų naudai kintančią padėtį Antrajame pasauliniame kare ir likdama ištikima Atlanto chartijos principams, toliau skelbė savarankiškai tęsianti laisvinimo veiklą.¹²⁹ Nors LVS kvietė ALT bendradarbiauti „Lietuvos vadavimo pastangose“ ir dalyvauti visuotinio Amerikos seimo rengime,

bet sutarimo nebuvo pasiekta.¹³⁰ Todėl jau baigiantis 1944 metams, o karui Europoje einant į pabaigą ir komplikuojantis Baltijos šalių likimui, Vykdomasis komitetas atsisakė ankstesnio sumanymo – visuotinio Lietuvių seimo idėjos ir nusprendė sukurti siauresnės apimties išeivijos junginį, pavadindami jį „Amerikos lietuvių misija“ (ALM).

„Lietuvos likimas didžiausiam pavojui – dabar laikas mums ieškoti jai užtarimo ir pagalbos ten, kur mes būsime išgirsti!“ – parašyta įžangoje kreipimosi, pranešančio, kad 1945 m. kovo 23–24 dienomis Vašingtone kviečiama burtis į Amerikos lietuvių misiją¹³¹. ALM numatyta sudaryti iš Amerikos lietuvių seimo vykdomojo komiteto narių bei iš LVS, Amerikos lietuvių tautininkų centro, AFL bei kitų organizacijų. Į rengiamą Amerikos lietuvių suvažiavimą, dar vadinamą „kongresu“, pakviesta dalyvauti ir „jungtis į talką“ daug patriotinių organizacijų: „Susivienijimas lietuvių Amerikoje“ (SLA), Tėvynės Mylėtojų draugija (TMD), Lietuvos Romos katalikų susivienijimas Amerikoje (LRKSA), Lietuvių amerikiečių tautininkų sąjunga [centras] (LATS), BALF, ALT ir kitos. Renginio programoje nurodyti svarbūs Lietuvos laisvinimo akcentai. Vienas – tai šimto lietuvių karių motinų žygis, kuriuo JAV prezidentui bus įteikiama Lietuvai laisvės reikalaujanti peticija, patvirtinta milijonu parašų. Kitas – vadinamoji „kongresinė vakarienė“, kurioje, dalyvaujant JAV kongresmenams, senatoriams bei kitiems oficialiems pareigūnams, bus išsakomas lietuvių siekis „atstatyti laisvą, nepriklausomą ir demokratinę Lietuvos respubliką“, rodomas brolių Motūzų kino filmas apie pasiektą nepriklausomos Lietuvos pažangą bei pristatomas pulkininko Jono Petruičio knygos „Kaip jie mus sušaudė“ angliškas vertimas „Lithuania under the Sickle and Hammer“.¹³² Šitie Lietuvos laisvinimo akcentai jau turėjo istorinius analogus: 1918 metais Niujorke

sėkmingai vyko Visuotinis Amerikos lietuvių seimas, o 1921 metais lietuvių išeiviai įteikė JAV prezidentui Voreniui G. Hardingui (Warren G. Harding) peticiją su milijonu parašų, reikalaujančių *de jure* pripažinti Lietuvos respubliką.

Steigiamoji ALM, palaikydama to meto JAV paplitusį devizą „Laimėti karą ir laimėti taiką“, simboliškai vienijo dvi pagrindines Amerikos politines partijas. Naujajame Amerikos lietuvių judėjime aktyviai reikėsi A. Olis, kuris buvo išrinktas Lietuvių respublikonų partijos Čikagos skyriaus pirmininku, į judėjimą įsitraukė ir žinomas lietuvių veikėjas Aleksandras L. Kumskis, vadovavęs Lietuvių demokratų lygos Čikagos skyriui. ALM sulaukė palaikymo iš JAV oficialiųjų sluoksnių: tiek iš Valstybės departamento, tiek iš Ilinojaus, Konektikuto, Masačusetso, Merilendo, Mičigano, Njudžersio, Ohajo, Pensilvanijos valstijų gubernatorių bei Čikagos miesto mero¹³³.

Amerikos lietuviai, vedami patriotinių jausmų ir susirūpinę dėl nepriklausomos Lietuvos atkūrimo, kaip jie nurodė, leidosi į žygį, kuris tapo „misija tikrąja to žodžio prasme“. Toji misija buvo paženklinta „planningumo, drąsos bei numatymo svarbiųjų siekinių“ ir visa tai paliudijo lietuvių, susirinkusių 1945 m. kovo 23–24 dienomis JAV sostinėje Vašingtone. Jie visai Amerikos visuomenei ir vyriausybei vieningai nurodė tokį siekį: „mūsų užjūryje vargstančių brolių ir seserų aukščiausį troškimą – būti laisvais bei nepriklausomai gyventi, ko kiekviena tauta turi teisę turėti.“¹³⁴ Kaip ir planuota, pirmąją dieną (kovo 23 d.) Baltuosiuose rūmuose Lietuvių karių motinų atstovės priėmė prezidento F. D. Ruzvelto žmona Eleonora, po to į suruoštą Misijos posėdį – vakarienę susirinko 39 valstijų atstovai bei dalyviai (jų skaičius siekė 540), tarp kurių buvo 70 kongresmenų ir 10 senatorių. Įžanginę kalbą pasakęs diplomatas P. Žadeikis

nušvietė dabartinę Lietuvos padėtį, kai, sovietų armijai išvijus vokiečius, lietuviai „kenčia naują Sovietų okupaciją“, „sudarinėjami visų vyrų ir moterų, kurie negarbina komunizmo, sąrašai deportacijoms į Sibirą“, o visas kraštas „marionetinės vyriausybės sistema valdomas iš Maskvos.“ Priminę Lietuvos pasiekimus per dvidešimt nepriklausomybės metų, jis pažymėjo, kad Lietuvos žmonės atmeta „Maskvos dirbtinį išlaisvinimą“, jie reikalauja „dabartinio Sovietų viešpatavimo galo“ ir prašo „atkurti jų krašto nepriklausomybę“¹³⁵. Aiškiai išdėstęs lietuvių lūkesčius, diplomatas išreiškė viltį, kad teisė, o ne jėga nulems žmonijos ateitį, ir Lietuva vėl bus nepriklausoma valstybė. Reikšmingą ir paremtą tarptautiniais dokumentais, visų pirma – Atlanto chartija, kalbą pasakė LVS lyderis A. Olis. Jis, pasidžiaugęs lietuvių kalbos, tradicijų ir kultūros archaiškumu, nušvietęs permainingą Lietuvos istoriją ir jos valstybingumo raidą, citavo neseną Valstybės departamento pasekretoriaus Džozefo Griu (Joseph Grew) pareiškimą, kad „Lietuva, Latvija ir Estija iki šiol pripažįstamos kaip nepriklausomos šalys“, nežiūrint dabartinės sovietų okupacijos. Kalbėtojas, priminę Jaltos konferencijoje pasiūlytus būdus ir metodus, kurių pagalba mažos tautos turėtų išrinkti nepriklausomas ir demokratines vyriausybes, išreiškė viltį, kad tokie rinkimai galimi, stebint Didžiojo trejeto (karo sąjungininkų: Didžiosios Britanijos, JAV ir SSRS) komisijai. Todėl tikėtasi, kad būsimoje San Francisko konferencijoje bus atkreiptas dėmesys į mažų tautų apsisprendimo teisę¹³⁶. Pastarosios kalbos reikšmingumą patvirtina ir tas faktas, kad tarpininkaujant Njuhempšyro valstijos senatoriui Čarlzui V. Tobiuui (Charles W. Tobey), tekstas buvo paskelbtas JAV kongreso leidžiamame „Congressional records“ („Kongreso protokoluose“)¹³⁷.

Antroji diena (kovo 24 d.) buvo skirta bendrajam ALM posėdžiui, kuriame toliau

tęsti Lietuvos bylos gynimo svarstymai, numatytos ateities veiklos gairės. Jame buvo priminta (radijo transliacijoje) kongresmeno Edvardo A. Kelio kalba, kurioje išdėstyti Lietuvos respublikos vystymosi faktai, jos santykiai su kaimynais ir, visų pirma, su Sovietų Rusija. Atminus Atlanto chartijos principus, išsakyta mintis, kad reikia priešintis teiginiams – „Lietuva neprivalo turėti nepriklausomybės“ ir esą ji „yra viena iš 16 Rusijos įtakos sferų.“¹³⁸ Kongresmenas transliuotą kalbą baigė optimistiškais žodžiais: „Atminkit, kad Amerika rankų nenuleis tol, kol visos tautos, tarp jų ir Lietuva, neatgaus savo laisvės.“¹³⁹

Lietuvos žmonių vardu nuomonę apie Lietuvos bylą išreiškė juristas J. Smetona. Iš pradžių jis, pacitavęs prezidento A. Smetonos pranašiškus žodžius: „Jeigu bolševikai užplus Lietuvą, tai mažai kas iš jos bepaliks: nekomunistiškus gyventojus paskelbs liaudies priešais ir juos užkamuos išžudys“, pristatė Lietuvos tikrovę, kurią apibūdino žodžiu „tragedija“, kurios „karo sūkurio sujudintas pasaulis net nemato.“ Toliau buvo sukritikuota nuo Jaltos konferencijos laikų peršama bendra karo sąjungininkų (Didžiojo Trejeto) komisija, kuri rūpintusi demokratijos atkūrimu išvaduojamose iš nacių valstybėse. Pasak J. Smetonos, bolševikų „delegavimas demokratijai Lietuvoje atkurti tegali būti suprastas kaip jų įvykdytos agresijos ir nusikaltimų pateisinimas, ir, galiausiai, kaip naujos agresijos maskavimas.“ Lietuvos laisvės atžvilgiu darytina išvada: „bolševikai, kaip ir naciai, yra karo nusikaltėliai“, kuri pagrindžiama: „gi bolševikai prieš Lietuvių tautą nei kiek nemažiau yra nusikaltę už nacius, nekalbant jau apie tai, kad dabartiniu metu jie yra vieninteliai Lietuvių tautos žudikai.“¹⁴⁰ Todėl teisėtos Lietuvos valdžios sudarymas įmanomas tik pripažįstant šios valstybės kontinuitetą, paremtą 1938 metų Lietuvos konstitucija. Tai jau buvę pareikšta

Vyriausiojo Lietuvos Išlaisvinimo komiteto (VLIK) 1944 m. vasario 16 d. atsišaukime „Į Lietuvių tautą!“ ir tai, patvirtinant politinę išmintį ir gilų konstitucinių pagrindų supratimą, turi „būti visų mūsų kovos už Lietuvos laisvę pagrindas.“ Taip apibūdintas „vienintelis kelias atsikuriančios Lietuvos vairui į lietuviškas rankas atiduoti ir sykiu apsaugoti nuo svetimųjų įtakos.“¹⁴¹ J. Smetona, vadovaudamasis aukštais moralės principais, vylėsi, kad Lietuvai priklausos laisvė, nes teisingumas nulems Lietuvos likimą. Vyresnės kartos lietuvių išėivių atstovai pateikė labai prasmingus istorinius liudijimus iš JAV ir Lietuvos bendradarbiavimo praeities. Tautininkas dr. B. K. Vencius priminė amerikiečių kario leitenanto S. Dž. Hario žūtį, vykdant tarptautinę misiją Kaune neramiais Lietuvos valstybės kūrimosi laikais. Ta proga renginio dalyviai apsilankė Arlingono kapinėse, padėjo vainiką ant leitenanto kapo, pagerdami garbingojo kovotojo už Lietuvos laisvę atminimą. Stasys Gegužis prisiminė 1918 metais, pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui, Vašingtone patriotiškai nusiteikusių tautiečių inicijuotą skubų suvažiavimą, kuriame pasiryžta aktyvinti JAV vyriausybės pripažinimą Lietuvą *de jure*. Toliau išėivijai veikiant nuosekliai šia linkme ir 1922 m. pavyksta pasiekti tikslą (liepos 27 d. JAV juridiškai pripažino Lietuvos respubliką). Tai turėjo būti įkvepiantis pavyzdys, didelė viltis tęsti akciją atgaunant Lietuvos nepriklausomybę ir po Antrojo pasaulinio karo.

Baigiantis 1945 m. kovo 24 d. Vašingtono suvažiavimui, buvo teigiamai įvertinta naujojo darinio – 1944 m. vasario 6 d. Niujorko seime įsteigtojo Vykdomojo Komiteto veikla, kartu nutarta Lietuvos laisvės gynimo bylą tęsti, bet patį komitetą vadinti Amerikos Lietuvių Misija.¹⁴² Šitas pavadinimas tiksliau apibūdino JAV lietuvių pasiryžimą, sekant nesenu XX a. 2–3 dešimtmečių darbuotės pavyzdžiu, vėl kelti Lietuvos nepriklausomy-

bės atkovojo ir įtvirtinimo reikalą. Į ALM valdybą buvo išrinkti jau spėję pasireikšti LVS darbuotėje šeši asmenys: A. Olis (pirmininkas), A. L. Kumskis (vicepirmininkas), P. J. Žiūris (sekretorius), K. S. Karpus, J. Tysliava, o centrinę būstinę nuspręsta įkurti Vašingtone. Šis renginys įrodė būsimos ALM pajėgumą Amerikos lietuvių visuomenei, kuri turėjo progos įsitikinti, „kad Lietuvos klausimo sprendimas priklausys nuo to, kiek bus sugebėta paveikti JAV politiką, jos viešąją nuomonę.“¹⁴³

Netrukus JAV lietuvių laukė svarbus išbandymas, propaguojant Lietuvos laisvės reikalą. 1945 m. gegužį San Franciske įvyko steigiamoji Jungtinių Tautų (JT) konferencija. Joje dalyvavo abi išėivijos organizacijos – ALT ir ALM, tarsi viena kitą papildydamos, bet paneigdamos tautinę vienybę ir demonstruodamos tam tikrą konkurenciją. ALM delegaciją sudarė aktyvūs organizacijos nariai: A. Olis, A. Kumskis, P. Žiūris, K. Karpus. Delegacija savo darbą pradėjo vos akredituota San Franciske, įteikdama gegužės 4 d. memorandumą visų atstovaujamų tautų delegacijų pirmininkams, tarp jų buvo įtraukti trys didieji buvę karo sąjungininkai – JAV Edvardas Reilis Stetinius Dž. (Edward Reilly Stettinius Jr.), Didžioji Britanija – Antonis Edenas (Anthony Eden), Sovietų Sąjunga (V. Molotovas) bei vyriausiasis JT steigimo konferencijos sekretorius Aldžeris Hisas (Alger Hiss). Dokumentu, išreiškusiu milijono lietuviškos kilmės amerikiečių lūkesčius, kreiptasi į San Francisko konferenciją, steigiančią Pasaulio saugumo organizaciją – JT, ir prašoma į rengiamą šio pasaulinio junginio deklaraciją įtraukti paragrafą, suteikiantį teisę Lietuvos Respublikai būti JT nare ir teisėtai dalyvauti veikloje. Ten pat primenami JAV Valstybės departamento patikinimai dėl Baltijos šalių kaip nepriklausomų valstybių pripažinimo, cituojamos 1926 ir 1939 metų Lietuvos Respublikos – SSRS sutartys. Tiek

pirmojoje įrašytas straipsnis, gerbiantis abiejų šalių suverenitetą ir teritorinį vientisumą, tiek antrojoje, be kita ko, fiksuotas straipsnis, įsipareigojantis neliesti „susitariančių šalių suvereninių teisių, ypač jų valstybinės santvarkos.“¹⁴⁴ Kartu patikinama, kad Lietuva yra taikinga šalis, keliamas susirūpinimas dėl Lietuvos Respublikos įtraukimo į JT organizaciją, prašant numatyti vietą jos atstovams¹⁴⁵.

AML delegacija, tęsdama savo veiklą San Franciske, kitą dieną surengė spaudos konferenciją. Joje, dalyvaujant 80 spaudos ir radijo atstovų būriui, JAV visuomenei buvo paskleista žinia apie dabartinę Lietuvos padėtį, nulemtą sovietų klastos ir smurto, bei išplatintas minėto memorandumo nuorašas. Kitas reikšmingas įvykis, lankantis ALM San Francisko konferencijoje, buvo JAV delegacijos surengtas gegužės 9 d. priėmimas. Tuomet lietuvių delegaciją priėmė senatoriai Arturas H. Vandenbergas (Arthur H. Vandenberg), Tomas Konalis (Thom Connally) ir kongresmenas Solis Blumas (Sol Bloom). Pastarasis pareiškė ne tik palaikąs Lietuvos bylą, bet ir pasidžiaugė patikimais, truncančiais net pusę amžiaus politiniais ryšiais su lietuviais¹⁴⁶. Susitikimas sustiprino ALM propaguojamo Lietuvos klausimo teisumą ir teikė naujų vilčių ateities veiklai. Tomis dienomis sėkmingai paskleistas Lietuvos laisvės gynimo reikalas ir per JAV radijo stotis. Gegužės 13 d. ALM pirmininkas A. Olis, kuris drauge su Australijos ir Korėjos delegacijų atstovais dalyvavo San Francisko radijo surengtoje diskusijoje apie mažų tautų laisvės problemas, įtikinamai, remdamasis dokumentais, atskleidė Lietuvos teisę atkurti nepriklausomybę ir nurodė tos pažeistos teisės kaltininką – SSRS. Kitoje radijo stotyje, KGO, Lietuvos moterų pažeidžiamų teisių klausimu kalbėjo LVS pirmininko P. J. Žiūrio žmona Hipatija, kuri už tai netrukus sulaukė reakcijos – komunistų puolimo¹⁴⁷.

Baigdama San Franciske savo kilnią misiją – ginti Tėvynės laisvės klausimą, ALM delegacija gegužės 20 d. pakvietė į Švenčiausiosios Marijos katedrą, kur Šv. Mišias Lietuvos intencija atnašavo vyskupas Džonas Dž. Mitis (John J. Mitty), o gegužės 22 d. surengė atsisveikinimo priėmimą, kuriame apsilankė 80 svečių. Tarp jų, be kita ko, buvo atstovai iš tokių netikėtų šalių kaip Čilė, Egiptas, Kinija, Urugvajus ir kt.¹⁴⁸ Taigi ALM skleidžiama žinia apie sovietų užgrobtos Lietuvos padėtį peržengė JAV ribas ir pasklido po laisvąjį pasaulį.

SUSIVIENIJIMAS SU ALT VARDAN LIETUVOS LAISVINIMO DARBO STIPRINIMO

Pasibaigus karui Europoje, po to – karo veiksmams Japonijoje ir tarptautinėje srityje nevykstant jokiems poslinkiams dėl Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo, ALM ėmėsi iniciatyvos aktyvinti laisvinimo akciją. Paskelbtame JAV lietuvių kreipimesi į prezidentą Harį S. Trumeną pareiškama, kad karui pasibaigus teliko išpildyti „tik pavergtų tautų nepriklausomybių apgynimas.“ Toliau tvirtinama: „Prezidentas Truman skrupulingai pildo prez. Roosevelto žodžiu duotus prižadus Stalinui Teherane ir Jaltoje. Mes Lietuviai turime teisę prašyti ir reikalauti, kad Roosevelto prižadai Lietuviams duoti Washingtone taip pat būtų išpildyti – kad būtų grąžinta Lietuvai nepriklausomybė.“¹⁴⁹ Todėl lietuvija raginama organizuojant masinius mitingus, priimant rezolucijas ir rengiant memorandumus vadovautis šituo prezidento F. D. Ruzvelto pažadu, duotu apsilankiusiai Amerikos lietuvių delegacijai, kai sovietai okupavo Lietuvą. ALM, įgyvendindama pastarąją idėją vardan Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo, konkretino savo veiklą ir ieškojo naujų galimybių paveikti

JAV politiką. Jos delegacija, sudaryta iš pirmųjų organizacijos veikėjų A. Olio, P. Žiūrio ir A. Kumskio, 1945 m. rugsėjo 20 d. apsilankė Valstybės departamente, kur juos priėmė paskretorius Dinas Ačesonas (Dean Acheson). Apsilankymo metu jie patyrė ne tik tai, kad „būk Lietuvos klausimas tebesą toks pat „po senovei“, bet ir susidarė tvirtą įspūdį, „kad Lietuvos klausimas priklausys nuo vieno asmens nulėmimo – tai Prezidento Trumano, kurio rankose yra likimas visų pavergtų šalių.“¹⁵⁰ Todėl ALM nusprendė nedelsdama veikti JAV sostinėje, o tam, kad „Lietuvos nepriklausomybės ir mūsų tautos gyvybei ginti“ byla būtų kuo įtakingesnė, pakvietė ALT pasitarti ir jungtis prie akcijos. Susivienijus bendrą Amerikos lietuvių akciją Lietuvos laisvės reikalui siūlyta surengti spalio arba lapkričio mėnesiais.¹⁵¹ Tačiau nei šitas, nei paskelbtas kunigo Jono Bakšio atviras laiškas – kreipimasis į ALT, parašytas minint Lietuvos steigiamojo seimo 25-metį, laukiamo atgarsio nesulaukė. Nors įtakingami ir paveikūs buvę argumentai: „Viena Lietuva – vienas kūnas“, „Mes, Amerikos lietuviai, būtina, turime išsižadėti savo kenksmingo „aš“ ir dirbti vieningai Lietuvos vadavimo šventą ir garbingą darbą“¹⁵², bet lietuvių politinės srovės dar nesiruošė į rankas imti „alyvų šakelės“ ir, anot Vinco Kudirkos, „susivienyti ir suprasti, kad tėvynės reikalas visiems yra vienas.“¹⁵³ Lietuvos laisvinimo darbai buvo tęsiami ir vykdomi per dvi centralizuotas organizacijas – ALM ir ALT, kurių darbuotėje nesunku įžvelgti ne tik konkurencijos, bet ir paralelizmo aspektų. Pačių lietuvių išėivių vertinimu, jeigu ALM daugiau reiškėsi tarp Amerikos politikų, tai ALT labiau pasižymėjo Amerikos lietuvių visuomenėje.¹⁵⁴

ALM, neatsisakydama aktyviai įtakoti JAV politikus, veikiant Lietuvos laisvės reikalui, stengėsi išsaugoti užmegztus ryšius su JAV kongresu. Vienas tokių ryšių pa-

vyzdžių – bendradarbiavimas su kongresmenu, demokratu E. A. Keliu (E. A. Kelly), kurio pastangomis 1945 m. lapkričio 1 d. JAV Kongrese užregistruojama rezoliucija (Nr. 390)¹⁵⁵. Dokumente raginama, kad JAV prezidentas ir Valstybės departamentas, darydami įtaką kitoms valstybėms, palaikytų Lietuvos respublikos nepriklausomybės atkūrimą, dėtų pastangas, kad Lietuvos žmonės turėtų laisvus ir demokratinius rinkimus po to, kai bus išvesta svetima armija ir lietuviai tremtiniai repatrijuos į savo tėvynę. Atstovų rūmuose šią rezoliuciją iniciavo senatorius Reimondas E. Vilis (Raymond E. Willis).¹⁵⁶ Propaguojant Lietuvos reikalą ir siekiant rezoliucijos patvirtinimo, ALM lapkričio 16 d. Vašingtone vėl surengta, kaip ir kovo mėnesį, kongresinė vakarienė. Joje pakviesti Amerikos politikai ir gausus išėivių būrys išklausė NBC kompanijos korespondento Čarlo Leiniusio (Charles Laninus) naujų įspūdžių iš Sovietų Sąjungos.¹⁵⁷ Netrukus, lapkričio 22–23 d. buvo sušauktas ir antrasis ALM suvažiavimas¹⁵⁸, kuriame supažindinta su siūlomos rezoliucijos tekstu, paskelbtu lapkričio 19 d. oficialiajame „Congressional Record“. Nors tolesnė eiga rezoliucijai JAV kongrese nebuvo duota, bet ji buvo publikuota ir taip pagarsino Lietuvos nepriklausomybės reikalą oficialiuose Amerikos politiniuose sluoksniuose.

Stiprinant Lietuvos laisvinimo darbą ir jo veiksmingumą buvo svarbu vienyti visas Amerikos lietuvių politines sroves, kurios siekė tautos išlaisvinimo. Šią mintį suprato ir ALT, bet tai įgyvendinti siekė savo organizacijos pagrindu. Tokiomis sąlygomis 1945 metais tautininkai ir jų organizacijos buvo kviečiami dėtis prie bendros veiklos. Tuomet LVS, pareikšdama aiškiai apibrėžtą organizacijos tikslą, atsakė: „Mes siekiame nepriklausomos Lietuvos atkūrimo, tat jei jums, tarybininkams [ALT nariams – J. B], tas tikslas yra priimtinas, įstokite į Lietuvai

vaduoti sąjungą ir įvyks vienybė.“ Be to, „bendradarbiavimas turi būti pagrįstas ne pritarimu, bet susitarimu ir abipuse pagarba.“¹⁵⁹ Kaip minėta, takoskyra tarp šių organizacijų įsigalėjo dėl skirtingų požiūrių į Lietuvos santvarką po 1926 m. posūkio. ALT savo dokumentuose pirmenybę skyrė 1922 m. konstitucijai, o ALM drauge su tautininkais, gerbdami valstybės kontinuitetą, pabrėžė 1938 m. konstitucijos svarbą. Be to, ALT pasisakė už galimą išlaisvintų valstybių federaciją ar konfederaciją, o LVS – tokiems dariniams priešinosi¹⁶⁰.

Nors 1946 m., vienijantis šių Amerikos lietuvių organizacijoms, praėjo be ypatingų pokyčių, bet tam tikrų ženklų jau radosi. Lietuviai, palaikydami vieną ar kitą pagrindinę JAV politinę partiją, turėjo pagrindą vienytis ir šia linkme. Respublikonų partijoje atsirado oficialiai įsteigta šios partijos Lietuvių Divizija (skyrius). Ta proga 1946 m. spalio 12 d. Vašingtone buvo surengtas lietuvių delegacijos priėmimas, o jos gretos vienijo ne tik ALM vadovybę A. Olį, P. Žiūrį, J. Tysliavą, bet ir Susivienijimo Lietuvių Amerikoje (SLA), įeinančios į ALT, narius Viljamą Laukaitį, dr. Matą J. Viniką. JAV Respublikonų partijos pirmininkas Kerolis Rysas (Carroll Reece) savo kalboje užtikrino, jog ir toliau bus reikalaujama, „kad laisvė ir nepriklausomybė būtų grąžinta Lietuvai ir kad Sovietų kariuomenė ir policija išsinešdintų lauk.“¹⁶¹ Kitas ženklas – tai tų pačių metų spalio 29 d. įvykęs lietuvių delegacijos priėmimas Baltuosiuose rūmuose. Nors delegacijos pagrindinę sudėtį sudarė ALT nariai, bet drauge su jais pas prezidentą H. S. Trumeną lankėsi ir tautininkai, tarp jų ir vienas ALM lyderių – A. Kumskis. Lietuvių įteiktajame memorandume buvo išdėstyti ne tik aktualūs Lietuvos nepriklausomybės lūkesčiai, bet ir iškeltas to meto opus lietuvių karo pabėgėlių (DP) įkurdinimo Amerikoje klausimas. JAV prezidentas atsakomojoje kalboje pabrėžė,

kad „stengiasi parūpinti įvažiavimą DP“ ir tuo klausimu kreipsis į Kongresą¹⁶². Tačiau, liečiant Baltijos šalių padėtį ir aptariant JAV politikos aktualijas, H. S. Trumenas tik bendrai akcentavo, kad „taikos problemos būtų išreikštos taikiu būdu, be kovojimo, nes jei nepavyktų išreikšti, tai būtų kova. Niekas iš mūsų nenori, kad būtų kovojama.“¹⁶³ Taigi, nors šis susitikimas tvirtino JAV politikos Baltijos šalių atžvilgiu tęstinumą, bet nesulaukta jokių konkrečių pažadų dėl Lietuvos sovietinės okupacijos panaikinimo. Buvo aišku, kad Nepriklausomybės atkūrimo klausimas nukeliamas į neapibrėžtą ateitį. Tautininkai, atsižvelgdami į susiklosčiusią tarptautinę ir politinę tikrovę, koregavo savo laisvinimo veiklą. LVS, o drauge – ir ALM pamažu pradėjo kelti artimiausius, aktualius Lietuvos žmonėms klausimus. Vienas jų – lietuvių karo pabėgėlių reikalai. Pavyzdžiui, kviečiant į 1946 m. rugsėjo 15 d. tradiciškai rengiamą LVS pikniką, pabrėžta būtinybė pagelbėti „mūsų brolių pabėgėlių vargingą ir nelaimingą padėtį“ ir taip prisidėti prie Lietuvos nepriklausomybės atkovojoimo¹⁶⁴. Šitas klausimas buvo deklaruotas ir atskirame LVS pirmininko kreipimesi, kuris visas kuopas ar valdybas kvietė remti imigracijos įstatymo, leidžiančio DP („dipukams“) įvažiuoti į JAV, projektą (*Bill Nr. 2910*). Rekomenduota įstatymo priėmimo palaikymą išreikšti skelbiant rezoliucijas ar memorandumus, siunčiant telegramas ar laiškus ir visa tai adresuojant JAV Kongreso padaliniais ir nariams. LVS teigė: „Tuo veiksmu mes įamžinsime savo vardą kaip Amerikos lietuviai Lietuvos istorijoj, nes mes padarysime viską ką galima, kad išgelbėti lietuvių tautos žiedą, kuris dabar yra baisyje tremtinio būklėje ant bedugnės krašto.“¹⁶⁵ Šis imigracijos įstatymo papildymo priėmimas, kuris nusitęsė iki 1948 m., suteikė galimybę Amerikos lietuvių išseivijai išaugti tiek kiekybiškai, tiek kokybiškai ir įgauti naujų impulsų, laisvinant Lietuvą.

1947 m. liepos 27 d., pažymint Lietuvos respublikos pripažinimo sidabrinę sukaktį, ALM ta proga sumanė pasiekti, kad JAV mastu būtų paskelbta Lietuvių diena (*Lithuanian day*). Atlikdama savo pareigą ir keldama šią idėją, organizacija toliau viešino Lietuvos laisvės bylą ir tuo klausimu kreipėsi į JAV Kongresą¹⁶⁶. Tačiau rezoliucija nesulaukė savo eigos priėmimo link, nes Valstybės departamentas, vengdamas „tolimesnių kivirčių su sovietais“, rekomendavo „tos rezoliucijos nepravesti.“¹⁶⁷ Tokie atvejai vis aiškiau rodė, kad tarptautinė politika nesirūpina greito Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo reikalais ir linksta prie visuotinės taikos deklaravimo, kad tenka taikytis prie naujų aplinkybių ir ruoštis ilgalaikiai laisvinimo veiklai. Todėl itin reikšmingas tampa visų šioje politinėje veikloje dalyvaujančių veiksmų bendradarbiavimas ir veiksmų koregavimas. Neišvengiamai vėl kreipiamas dėmesys vienijimosi link, o konkretus žingsnis tuo keliu buvo žengtas 1947 m. lapkričio 7 d. Niujorke, inicijuojant diplomatams ir VLIK'ui, kur susitiko ALT ir tautininkų atstovai. Tuomet pasiekta sutarimo, kad bus vienijamasi be išankstinių sąlygų¹⁶⁸. Konkretūs poslinkiai šia linkme įvyko 1948 m. sausio 11 d. Pitsburge¹⁶⁹, kai buvo pareikšta apie tautininkų jungimąsi į ALT bei A. Olio išitraukimą į tarybos Vykdomąjį komitetą. Tų pačių metų vasario 8 d. Niujorke sušauktame tautininkų suvažiavime buvo paskelbtas kreipimasis į ALT, kuriame pažymėta, kad, atsižvelgus į Amerikos lietuvių išėivijos pageidavimą ir siekiant našesnės veiklos, manoma, jog „tautininkų srovės įsiliejimas į bendrą darbą Amerikos lietuvių taryboje yra puiki proga reorganizuoti Tarybos Egzekutyvinį [Vykdomąjį – J. B.] komitetą.“¹⁷⁰ Apžvelgiant tiek į LVS–ALM, tiek į ALT nuveiktus darbus, keliant Lietuvos laisvės bylą pripažįstama, kad „objektyvi akis gali ir vienur ir kitur at-

rasti visą eilę gerai įvykdytų ir mums svarbių darbų.“¹⁷¹ Po 1948 m. lapkričio 21–22 d. Niujorke įvykusio ALT suvažiavimo, sukvetusio visas keturias patriotines lietuvių politines sroves – katalikus, sandariečius, socialistus ir tautininkus draugėn, galima buvo tikėtis, kad įmanoma pasiekti ilgai lauktą Amerikos lietuvių vienybę ir kad galimai sutvirtės JAV politikų ir visuomenės požiūris į Lietuvos laisvinimo veiklą.

Glaudesnei tautininkų, kaip vieningos srovės, veiklai kliudė jų išsibarstymas po kelias giminingas organizacijas. Praslinkus pusmečiui nuo įsijungimo į ALT, 1949 m. gegužės 21–22 d. Niujorke išėivijos tautininkai, susirinkę į savo seimą, paskelbė apie bendros Amerikos lietuvių tautinės sąjungos įkūrimą¹⁷². Į naująjį darinį įsiliejo LVS ir ALM, taip sukurdami vieningą pagrindą politinei veiklai ir sustiprindami savo įtaką tiek kitose organizacijose, tiek visuomenėje. Sustiprėjusi tautinė politinė srovė iškėlė vienintelį reikalavimą savo nariams – „būti geru lietuviu“, neskiriant jo religinių įsitikinimų ar socialinės padėties. Tautininkų lyderis A. Olis teigė: „O geras lietuvis, mūsų manymu, yra tas, kas brangina savo tautos istoriją, kas nesigėdi savo kilmės, kas padeda lietuvių tautiniams siekimams, kas kovoja, kad Amerikos laisvės principai būtų pritaikinti Lietuvos tautai, kas dabar užjaučia Lietuvos nelaimės ir kas ateityje mokės džiaugtis jos pasiekimais.“¹⁷³ Taigi tautininkai, įsijungę į ALT ir nusiteikę bendrai kovai už okupuotos Tėvynės išlaisvinimą neapibrėžtam laikui („negalime žinoti, kaip ilgai tęsis Amerikos valdžios snaudulys Lietuvos atžvilgiu“), tvirtino priedermę išėivijos lietuviams – neišsižadėti savo kilmės, kovoti už Lietuvos išlaisvinimą, ir tai reiškia „būti geru Amerikos piliečiu“.

IŠVADOS

Vakaruose atsiradus Lietuvos laisvinimo akcijai ryškų pėdsaką yra palikę tautinę vienybę įkūnijančios lietuvių išėivių politinės organizacijos. Visų pirma – tai Lietuvai vaduoti sąjunga (LVS), savo veiklą pradėjusi 1941 metais JAV. Jos veikla yra glaudžiai susijusi su Amerikon pasitraukusiu prezidentu Antanu Smetona. Galima teigti, kad tiek oficialioji JAV valdžia, tiek pats A. Smetona pabrėždamas, kad jis nėra kurios nors vienos partijos „nuosavybė“, o tebesąs konstitucinis Lietuvos prezidentas, turėjo vilties sutelkti lietuvių išėiviją į visuotinį Lietuvos laisvinimo frontą. Jis kėlė lietuvius vienijantį siekį – sugrąžinti Tėvynei nepriklausomybę ir kvietė, sekant 1918 m. Nepriklausomybės kūrimo pavyzdžiu, jungtis į valstybės atkūrėjų gretas. Tačiau lietuvių politinių srovių nevienareikšmis požiūris į prezidento A. Smetonos asmenį sklaidė jų galimybę susiburti į vieningą Lietuvos laisvinimo frontą.

Nepaisant prezidento A. Smetonos pabrėžiamo svarbaus Lietuvos valstybės kontinuiteto principo ir esamomis sąlygomis formuluojamo pagrindinio *credo* bei kartu jo pripažįstamų Nepriklausomybės įgyvendinimų žingsnių: valstybės suverenumo pasiekimo, egzilio vyriausybės sudarymo galimybės bei pripažinimo, jog toliau tauta savo pačios valia nustatytą valstybės ateities santvarką, išėivijoje iš socialistų bei katalikų – klerikalų formavosi politinė opozicija, kuri nerodė pastangų aukoti partinius interesus vardan atstovaujamos Lietuvos valstybės vieningumo.

Tautininkai, kurdami atsvarą besiformuojančiai opozicijos pagrindu Amerikos lietuvių tarybai (ALT), susivienijo ir įsteigė jau minėtąją LVS, kurios tikslą apibūdino taip: padėti Lietuvai atgauti laisvę ir atkurti ją vėl kaip Nepriklausomą valstybę. Jos veikla, plėtota dviem kryptimis – tarp tautiečių ir amerikiečių visuomenėje, apėmė informa-

cijos (raštu ir žodžiu) apie Lietuvą sklaidą, Lietuvos laisvinimo dalyvių ar šalininkų gretų plėtimą, Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo paramos aktyvinimą (buvo įkurtas organizacijos globojamas Lietuvių tautinis šalpos fondas – „Lithuanian National Relief Fund“.) Taigi LVS, pripažindama Lietuvos respublikos prezidento A. Smetonos idėjinę lyderystę, išipareigojo veikti tol, kol bus atstatyta laisva ir nepriklausoma valstybė.

Lietuvos prezidentas, tikėdamas Vakarų šalių demokratija, laikėsi pozicijos, kad sovietinės ar hitlerinės okupacijos sąlygomis Lietuvoje tų režimų sudarytieji valdžių organai nepripažintini. Šis tikėjimas dar labiau sustiprėjo, kai JAV ir Didžioji Britanija paskelbė Atlanto chartiją, deklaruojančią pasaulio sutvarkymo principus, pasibaigus karui. Nors kintančios tarptautinės aplinkybės (Vakaruose susikūręs aljansas, vienijantis sąjungą su Sovietų Sąjunga prieš hitlerinę Vokietiją) Lietuvos laisvinimo veržlumą ėmė stabdyti, bet prezidentas A. Smetona, vadovaudamasis Atlanto chartijos fiksuota teise visoms tautoms pasirinkti tokią valdymo formą, kokios jos nori, pabrėžė šį pagrindinį demokratizmo dėsnį, kuris užtikrintų tautos suverenumą. Be to, prezidentas buvo aiškiai apibūdinęs ir atkurtos Lietuvos valstybės politinę kryptį: „Mūsų nusistatymas turėtų būti orientacija tik į demokratinę Europą, jokių būdu ne į rytus.“

Prezidento trokštamos vienybės, grindžiamos ne partiniais principais, o turinčių skirtingas pažiūras žmonių iš įvairių politinių srovių visuotiniu įsitraukimu į Lietuvos laisvės reikalą, nebuvo pasiekta ir 1943 metais minint Nepriklausomybės 25-metį.

Sekdama 1918 m. kovo 13–14 d. Niujorke įvykusio Visuotino lietuvių seimo pavyzdžiu LVS, įvertinusi susiklosčiusią tarptautinę padėtį 1944 metų pradžioje ir ją palyginusi su ano meto įvykiais, rengė Niujorke 1944 m. vasario 5–6 d. Amerikos lietuvių seimą.

Jame, dalyvaujant ir Lietuvos prezidentui A. Smetonai, tikėtasi išrinkti Amerikos lietuvių delegaciją, kuri turėtų išsiaiškinti JAV poziciją dėl Lietuvos laisvės ir nepriklausomybės perspektyvos. Bet netikėtai pasikeitus aplinkybėms (žuvus prezidentui A. Smetonai), seimo darbas buvo koreguotas ir priimta rezoliucija, teberaginanti visus Amerikos lietuvius jungtis į bendrą Lietuvos laisvinimo veiklą. Tačiau artėjant karo Europoje pabaigai ir komplikuojantis Baltijos šalių likimui, LVS atsisakė visuotinio Lietuvių seimo idėjos ir nusprendė tautinę išėivijos liniją atstovauti, sukuriant siauresnės apimties išėivijos junginį – Amerikos lietuvių misiją (ALM).

Tai buvo Lietuvos laisvinimo veiklos nauja raiškos forma, pagrįsta misijos samprata, t.y. „ėjimu į Amerikos visuomenę.“ 1945 m. kovo 23–24 d. Vašingtone Amerikos lietuviai suruošė renginius, kurie garsino Lietuvos vardą, drauge keldami laisvės klausimą. Tie renginiai (lankymasis Baltuosiuose rūmuose, posėdis – vakarienė) įtraukė JAV politinius ir visuomenės sluoksnius, kuriems buvo išsakyti lietuvių lūkesčiai – tapti laisva ir nepriklausoma tauta.

Kitas ženklus ALM išbandymas, propaguojant Lietuvos laisvės reikalą, laukė 1945 m. gegužį, kai San Franciske vyko steigiamoji

Jungtinių Tautų (JT) konferencija. Jos metu prašyta į naujo pasaulinio junginio deklaraciją įtraukti paragrafą, pagal kurį nepriklausoma Lietuvos Respublika turėtų tapti JT nare ir teisėtai dalyvautų organizacijos veikloje.

Pasibaigus karui Europoje, po to – karo veiksmams Japonijoje ir neregint tarptautinėje plotmėje jokių poslinkių, numatančių atkurti Lietuvos nepriklausomybę, ALM toliau tęsė laisvinimo akciją – rengė kreipimąsi JAV prezidentui, lankėsi Valstybės departamente.

Tačiau esamos politinės tikrovės sąlygomis ir toliau nepalankiai besiklostant Lietuvos ir drauge – kitų dviejų Baltijos kraštų laisvės reikalui, tautininkai ėmė koreguoti savo laisvinimo veiklą, pamažu pereidami prie artimiausių, mažesnių, bet Lietuvos žmonėms aktualių klausimų kėlimo (lietuvių emigracijos į JAV reikalų, Lietuvos dienos – Vasario 16-osios propagavimo ir pan.).

Kitas reikšmingas Lietuvos laisvinimo sąjūdžio Vakaruose formavimąsi skatinęs žingsnis – 1948 m. LVS–ALM įsijungimas į ALT, kuri taip sutelkė draugėn visas keturias patriotines lietuvių politines sroves – katalikus, sandariečius, socialistus ir tautininkus, paverčiant jų vykdomą laisvinimo veiklą veiksmingesne ir, tikėtina, sutvirtinant JAV politikų ir visuomenės požiūrį į Lietuvos laisvės bylos kėlimą.

Nuorodos

¹ A. Merkėlis, *Antanas Smetona. Jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla*, New York, 1964, p. 732, (II leidimas – Vilnius, 2018, p. 747).

² *Ibid.*, p. X; (II leid., p. 12).

³ V. Abraitis, Prezidentas Antanas Smetona Lietuvą okupavus, *Naujoji viltis*, 1989, Nr. 22, p. 43–54.

⁴ J. Skirius, Prezidento Antano Smetonos atvykimas į JAV 1941 metais ir išėivijos pozicija, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2010, Nr. 2, p. 77–91.

⁵ A. Eidintas, *Antanas Smetona. Politinės biografijos bruožai*, Vilnius, 1990, p. 221–227; Ei-

dintas A., *Antanas Smetona ir jo aplinka*, Vilnius, 2012, p. 441–467.

⁶ L. Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius, 1996, p. 388–394.

⁷ *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, parengė D. Dapkutė, Kaunas, 1999, 676 p.

⁸ *Ibid.*, p. 5–18.

⁹ *Politikos pinklės. Antano Smetona – JAV Valstybės departamento regradatyje*, Kaunas, 2002, 38 p.

¹⁰ Prez. Truman lai išpildo Roosevelto lietuvių tautai duotą žodį spalį 15, 1940, *Margutis*, 1945, Nr. 15, p. 3.

¹¹ Mūsų broliai Lietuviai, Raudonojo Despotizmo Pabėgėliai, laukia nesulaukia pašalpos.

[Diplomato P. Žadeikio 1940 m. gruodžio 10 d. kreipimasis], *Margutis*, 1940, Nr. 23, p. 7.

¹² A. Merkelis, *Antanas Smetona. Jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla*, New York, 1964, p. 580, (II leid., p. 617).

¹³ P. Stuobris, „Vieno mėnesio kronikos“ reikalai, *Atspindžiai*, 1952, Nr. 13, p. 4.

¹⁴ A. Merkelis, *Antanas Smetona. Jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla*, New York, 1964, p. 580, (II leid., p. 616).

¹⁵ Likviduojami valstybių vyrai, *Vienybė*, 1940, liepos 31, p. 2.

¹⁶ Paskutinis Lietuvos Nepriklausomybės lapas, *Margutis*, 1954, Nr. 6, p. 9, 14.

¹⁷ Куприянов Д., Никто не хотел умирать. Диктатор Литвы Антанас Сметона обманул НКВД, *Загадки истории*, 2017, Nr. 13, p. 8–9.

¹⁸ V. Valiušaitis, *Istorikai nenaudoja dalies šaltinių. Dr. Augustinas Idzelis ir Lietuvos okupacijų interpretavimo drama*, Vilnius, 2019, p. 167.

¹⁹ J. Audrunas, P. Svyrius, *Lietuva tironų pančiuose*, t. 1, *Bolševikų okupacija*, Cleveland, 1946, p. 86–87.

²⁰ A. Merkelis, *Antanas Smetona. Jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla*, New York, 1964, p. 608; (II leid., p. 646).

²¹ V. Abraitis, Prezidentas Antanas Smetona Lietuvą okupavus, *Naujoji viltis*, 1989, Nr. 22, p. 46.

²² Pirmasis ir paskutinis Laisvosios Lietuvos prezidentas atvyksta į Ameriką, *Margutis*, 1940, rugsėjo 30 d., p. 12.

²³ A. Merkelis, *Antanas Smetona. Jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla*, New York, 1964, p. 645–646, (II leid., p. 683).

²⁴ D. Ilgovskio laiškas A. Smetonai. Tel Aviv, 1941 m. vasario 26 d., VDU ISC, f. 1, ap. 1–4, b. 845–73, l. 1, *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 29.

²⁵ B. Balučio laiškas A. Smetonai, London, 1941 m. gegužės 10 d., VDU ISC, f. 1, ap. 1–4, b. 68–63, l. 10–11, *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 41–44.

²⁶ P. J. Jurgėlos laiškas A. Smetonai, N. Y., 1941 m. kovo 30 d., VDU ISC, f. 1, ap. 1–4, b. 317–31, l. 1, *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 34.

²⁷ B. Balučio laiškas A. Smetonai, London, 1941 m. birželio 6 d., VDU ISC, f. 1, ap. 1–4, b. 468–63, l. 12, *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 45.

²⁸ B. Balučio laiškas A. Smetonai, London, 1941 m. liepos 5(29) d., VDU ISC, f. 1, ap. 1–4, b. 468–63, l. 13–16, *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 46–50.

²⁹ *Ibid.*, p. 48.

³⁰ *Ibid.*, p. 49.

³¹ B. Balučio laiškas A. Smetonai, London, 1941 m. lapkričio 27 d., VDU ISC, f. 1, ap. 1–4, b. 468–63, l. 17–23, *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 51–56.

³² Kaip katalikai žiūri į A. Smetonos atvykimą? *Margutis*, 1940, gruodžio 30 d., p. 5.

³³ J. Skirius, Prezidento Antano Smetonos atvykimas į JAV 1941 metais ir išėvijos pozicija, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2010, Nr. 2, p. 83.

³⁴ *Ibid.*, p. 84, 86.

³⁵ Lietuvos pasiuntinybės Vašingtone informacija išėvių spaudai (L. Sp. Ž.) „Prezidentui Smetonai Amerikon atvykus“, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 302, l. 326.

³⁶ Atvykus prez. A. Smetonai, *Margutis*, 1941, kovo 15 d., p. 6; A. Smetona atvyko New Yorkan, *Draugas*, 1941, kovo 11 d., p. 1.

³⁷ V. Abraitis, Prezidentas Antanas Smetona Lietuvą okupavus, *Naujoji viltis*, 1989, Nr. 22, p. 49.

³⁸ Lietuvos pasiuntinybės Vašingtone informacija išėvių spaudai (L. Sp. Ž.) „Prezidentui Smetonai Amerikon atvykus“, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 302, l. 326.

³⁹ Lietuvos prezidentas Smetona Chicagoje, *Darbininkas*, 1941, gegužės 6 d., p. 1.

⁴⁰ Neįstengs Lietuvių tautos gyvybės sunaikint. Smetona, *Draugas*, 1941, gegužės 5 d., p. 1.

⁴¹ A. Merkelis, *Antanas Smetona. Jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla*, New York, 1964, p. 653–655; (II leid., p. 691–693).

⁴² A. Eidintas, *Antanas Smetona ir jo aplinka*, Vilnius, 2012, p. 452.

⁴³ *Ibid.*, p. 48; Merilendo valstijos gubernatoriaus R. O'Connor laiškas Lietuvos respublikos prezidentui A. Smetonai, VDU ISC, f. 1, ap. 1–4, b. 891–80, l. 1, *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 31.

⁴⁴ A. Smetonos 1941 09 14 raštas A. Kirkui, *Politikos pinklės. Antano Smetona – JAV Valstybės departamento regratyje*, Kaunas, 2002, p. 14, 28.

⁴⁵ JAV Valstybės departamento 1941 04 01 pokalbio memorandumas, *Politikos pinklės. Antano Smetona – JAV Valstybės departamento regratyje*, Kaunas, 2002, p. 16, 31.

⁴⁶ A. Merkelis, *Antanas Smetona. Jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla*, New York, 1964, p. 652, (II leid., p. 690).

⁴⁷ *Anicetas Simutis: 60 metų Lietuvos diplomatinėje tarnyboje* / sud. R. Morkvėnas ir L. Sruoginis, Vilnius, 2007, p. 141.

⁴⁸ A. Smetona lankės pas prezidentą Rooseveltą, *Draugas*, 1941, balandžio 19 d., p. 1; A. Smetona lankės pas prezidentą Rooseveltą, *Darbininkas*, 1941, balandžio 22 d., p. 2.

⁴⁹ D. Dapkutė, Netikėti dokumentai, *Politikos pinklės. Antano Smetona – JAV Valstybės departamento regratyje*, Kaunas, 2002, p. 7; Abraitis V., Prezidentas Antanas Smetona Lietuvą okupavus, *Naujoji viltis*, 1989, Nr. 22, p. 50.

⁵⁰ JAV Valstybės departamento 1941 06 24 pokalbio memorandumas, *Politikos pinklės. Antano Smetona – JAV Valstybės departamento regratyje*, Kaunas, 2002, p. 18, 32.

⁵¹ P. Žadeikio 1941 m. birželio 24 d. laiškas A. Smetonai, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 302, l. 26.

² Lietuvos pasiuntinybės Vašingtone informacija išeivių spaudai (L. Sp. Ž.) „Prezidentui Smetonai Amerikon atvykus“, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 302, l. 326.

⁵³ J. Skirius, Prezidento Antano Smetonos atvykimas į JAV 1941 metais ir išeivijos pozicija, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2010, Nr. 2, p. 89.

⁵⁴ J. Banionis, *Lietuvos laisvinimas Vakaruose 1940–1975*, Vilnius, 2010, p. 41.

⁵⁵ Mes turime minią, o jūs turite protą [pasikalbėjimas su K. Karpiumi], *Margutis*, 1955, Nr. 7/8, p. 12.

⁵⁶ V. Abraitis, Prezidentas Antanas Smetona Lietuvą okupavus, *Naujoji viltis*, 1989, Nr. 22, p. 50.

⁵⁷ *Anicetas Simutis: 60 metų Lietuvos diplomatinėje tarnyboje* / sud. R. Morkvėnas ir L. Sruoginis, Vilnius, 2007, p. 140.

⁵⁸ V. Petrikas, *Amerikos lietuvių misija ir jos darbai*, Detroit, 1945, p. 5; Skirius J., *JAV lietuvių darbai Lietuvai 1918–2018 metais*, Vilnius, 2018, p. 170.

⁵⁹ V. Abraitis, Prezidentas Antanas Smetona Lietuvą okupavus, *Naujoji viltis*, 1989, Nr. 22, p. 49.

⁶⁰ *Ibid*; V. Petrikas, *Amerikos lietuvių misija ir jos darbai*, Detroit, 1945, p. 5.

⁶¹ Amerikos lietuvių tautininkų memorandumas. 1941 m. birželio 7 d., VDU ISC, f. 1, ap. 1–4, b. 312–27, l. 1–2, *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 61–62.

⁶² D. Dapkutė, *Lietuviškos širdies ambasadorius Juozas Bachunas-Bačiūnas (1893–1969)*, Vilnius, 2014, p. 171.

⁶³ A. Smetonos 1941 m. birželio 26 d. laiškas P. Žadeikiui, VDU ISC, f. 1, ap. 1–4, b. 932–93, l. 16, *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 410.

⁶⁴ P. Žadeikio 1941 m. birželio 26 d. laiškas A. Oliui, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 302, l. 11.

⁶⁵ Lietuvos draugų Amerikoje įsteigimas, *Draugas*, 1942, gegužės 14 d. (iškarpa), LCVA, f. 656, ap. 2, b. 674, l. 201.

⁶⁶ O. C. J. Norem, *Timeless Lithuania*, Chicago, 1943, 299 p.

⁶⁷ A. Smetonos 1942 m. rugsėjo 8 d. laiškas O.J.C. Noremui, VDU ISC, f. 1, ap. 1–2, b. 122–10, l. 1–4, *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 85.

⁶⁸ A. Smetonos 1942 m. birželio 4 d. laiškas P. Žadeikiui, VDU ISC, f. 1, ap. 1–4, b. 931–64, l. 65–67, *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 514.

⁶⁹ A. Smetonos 1942 m. rugpjūčio 27 d. laiškas P. Žadeikiui, VDU ISC, f. 1, ap. 1–4, b. 931–64, l. 85–88, *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 527.

⁷⁰ P. Žadeikio 1941 m. liepos 7 d. laiškas A. Smetonai, VDU ISC, f. 1, ap. 1–4, b. 932–93, l. 22–24, *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 416.

⁷¹ P. Žadeikio 1941 m. liepos 19 d. laiškas A. Smetonai, VDU ISC, f. 1, ap. 1–4, b. 932–93, l. 26, *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 417.

⁷² A. Smetonos 1941 m. liepos 23 d. laiškas P. Žadeikiui, VDU ISC, f. 1, ap. 1–4, b. 931–64, l. 3–7, *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 419.

⁷³ *Ibid*.

⁷⁴ A. Smetonos 1942 m. birželio 19 d. laiškas Prezidentui F. D. Ruzveltui, VDU ISC, f. 1, ap. 1–2, b. 212–22, l. 1–2, *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 81–83.

⁷⁵ A. Smetonos telegrama [be datos] Prezidentui F. D. Ruzveltui, VDU ISC, f. 1, ap. 1–2, b. 429–48, l. 1, *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 81.

⁷⁶ P. Žadeikio 1941 m. birželio 24 d. laiškas A. Smetonai, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 302, l. 26.

⁷⁷ L. Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius, 1996, p. 392.

⁷⁸ Lietuvos pasiuntinybės spaudos žinios, *Darbininkas*, 1941, rugsėjo 21 d., p. 5.

⁷⁹ S. Gabaliauskas, Dėl Smetonos pareiškimų, *Darbininkas*, 1941, rugpjūčio 1 d., p. 3.

⁸⁰ A. Smetonos 1942 m. rugpjūčio 27 d. laiškas P. Žadeikiui, VDU ISC, f. 1, ap. 1–4, b. 931–64,

l. 85–88. *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 526.

⁸¹ Ibid.

⁸² JAV Valstybės departamento 1943 02 05 pokalbio memorandumas, *Politikos pinklės. Antano Smetona – JAV Valstybės departamento regradyje*, Kaunas, 2002, p. 23, 36–37.

⁸³ A. Merkeliš, *Antanas Smetona. Jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla*, New York, 1964, p. 659, (II leid., p. 697).

⁸⁴ Lietuvos respublikos prezidentas prie Nežinomo kareivio kapo, *Darbininkas*, 1941, balandžio 15 d., p. 2.

⁸⁵ Lietuvos prezidentas Smetona Chicagoje, *Darbininkas*, 1941, gegužės 6 d., p. 1.

⁸⁶ 1941 m. spalio mėn. 12 d. eglės sodinimas[...], *Margutis*, 1962, Nr. 9, p. 26.

⁸⁷ V. Abraitis, Prezidentas Antanas Smetona Lietuvą okupavus, *Naujoji viltis*, 1989, Nr. 22, p. 50.

⁸⁸ „Republic of Lithuania day“ in Baltimore, Maryland, *Margutis*, 1942, Nr. 5, p. 11.

⁸⁹ V. F. Laukaičio 1942 01 15 laiškas Valstybės sekretoriui, *Politikos pinklės. Antano Smetona – JAV Valstybės departamento regradyje*, Kaunas, 2002, p. 18–19, 32–33.

⁹⁰ A. Merkeliš, *Antanas Smetona. Jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla*, New York, 1964, p. 668, (II leid., p. 706–707).

⁹¹ A. Smetonos 1942 m. lapkričio 5 d. laiškas P. Žadeikiui, VDU ISC, f. 1, ap. 1–4, b. 931–64, l. 110–111. *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 549.

⁹² A. Smetonos 1942 m. rugsėjo 18 d. laiškas P. Žadeikiui, VDU ISC, f. 1, ap. 1–4, b. 931–64, l. 95–100. *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 538.

⁹³ A. Merkeliš, *Antanas Smetona. Jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla*, New York, 1964, p. 657, (II leid., p. 695).

⁹⁴ P. Žadeikio 1942 m. sausio 3 d. laiškas A. Smetonai, VDU ISC, f. 1, ap. 1–4, b. 932–93, l. 80–82, *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 454.

⁹⁵ A. Smetonos 1942 m. gegužės 3 d. laiškas P. Žadeikiui, VDU ISC, f. 1, ap. 1–4, b. 931–64, l. 39–41. *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 497.

⁹⁶ A. Smetonos 1942 m. lapkričio 17 d. laiškas P. Žadeikiui, VDU ISC, f. 1, ap. 1–4, b. 931–64, l. 119–120. *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 558.

⁹⁷ A. Smetonos 1942 m. lapkričio 22 d. laiškas P. Žadeikiui, VDU ISC, f. 1, ap. 1–4, b. 931–64, l. 121–122. *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 562.

⁹⁸ A. Eidintas, *Antanas Smetona ir jo aplinka*, Vilnius, 2012, p. 458.

⁹⁹ Teisingumo departamento Federalinio tyrimo biuro laiškas Valstybės departamentui [be datos], *Politikos pinklės. Antano Smetona – JAV Valstybės departamento regradyje*, Kaunas, 2002, p. 22, 35–36.

¹⁰⁰ A. Merkeliš, *Antanas Smetona. Jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla*, New York, 1964, p. 666, (II leid., p. 704).

¹⁰¹ A. Smetonos 1943 m. vasario 4 d. laiškas P. Žadeikiui, VDU ISC, f. 1, ap. 1–4, b. 931–64, l. 131–136. *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 583.

¹⁰² A. Smetonos 1943 m. rugpjūčio 25 d. laiškas P. Žadeikiui, VDU ISC, f. 1, ap. 1–4, b. 931–64, l. 172–174. *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 629.

¹⁰³ A. Smetonos 1943 m. sausio 5 d. laiškas P. Žadeikiui, VDU ISC, f. 1, ap. 1–4, b. 931–64, l. 126–127. *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 570.

¹⁰⁴ A. Smetonos 1943 m. sausio 29 d. laiškas P. Žadeikiui, VDU ISC, f. 1, ap. 1–4, b. 931–64, l. 129–130. *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 581.

¹⁰⁵ Lietuvos prezidentas Chicagoje, *Margutis*, 1943, Nr. 3, p. 5.

¹⁰⁶ P. Žadeikio 1943 m. vasario 11 d. laiškas A. Smetonai, VDU ISC, f. 1, ap. 1–4, b. 932–93, l. 223–224. *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 587.

¹⁰⁷ P. Žadeikio 1943 m. vasario 25 d. laiškas A. Smetonai su priedais, VDU ISC, f. 1, ap. 1–4, b. 932–93, l. 229–231. *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 590.

¹⁰⁸ A. Smetonos 1943 m. gegužės 15 d. laiškas P. Žadeikiui, VDU ISC, f. 1, ap. 1–4, b. 931–64, l. 156. *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 611.

¹⁰⁹ ALT vykdomojo komiteto pranešimas spaudai, 1943 m. rugsėjis, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 678, l. 45–46.

¹¹⁰ A. Smetonos 1943 m. rugpjūčio 3 d. laiškas P. Žadeikiui, VDU ISC, f. 1, ap. 1–4, b. 931–64, l. 167–169. *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 622.

¹¹¹ K. S. Karpius, Paskutiniai Antano Smetonos troškimai, *Dirva*, 1944, sausio 14 d., p. 1.

¹¹² A. Smetonos 1943 m. spalio 16 d. laiškas P. Žadeikiui, VDU ISC, f. 1, ap. 1–4, b. 931–64, l. 192–194. *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 637.

¹¹³ A. Smetonos 1943 m. lapkričio 7 d. laiškas P. Žadeikiui, VDU ISC, f. 1, ap. 1–4, b. 931–64, l. 198–199. *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 647.

¹¹⁴ A. Smetonos 1944 m. sausio 6 d. laiškas P. Žadeikiui, VDU ISC, f. 1, ap. 1–4, b. 931–64, l. 203–204. *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, Kaunas, 1999, p. 657.

¹¹⁵ Ibid.

¹¹⁶ Lietuvių seimas įvyks Now York'e vasario-feb. 5 ir 6, 1944. Kviečiami visi lietuviai, *Margutis*, 1944, Nr. 1, p. 13.

¹¹⁷ Ibid.

¹¹⁸ Šaukiama Amerikos lietuvių seimas Lietuvai gelbėti, *Margutis*, 1943, Nr. 24, p. 13.

¹¹⁹ Visų laisvę mylinčių (vedamasis), *Dirva*, 1944, sausio 14 d., p. 1.

¹²⁰ K. S. Karpus, Paskutiniai Antano Smetonos troškimai, *Dirva*, 1944, sausio 14 d., p. 1.

¹²¹ Pastabos iš Seimo, *Dirva*, 1944, vasario 11 d., p. 3; Kas buvo daroma tautininkų sušauktame seime, *Nepriklausoma Lietuva* [Montreal], 1944, Nr. 2, p. 19–20.

¹²² Vieningos veiklos reikalu rezoliucija [Vasario 6 d., New Yorke, Amerikos Lietuvių seime], *Nepriklausoma Lietuva* [Montreal], 1944, Nr. 2, p. 20.

¹²³ Juliaus Smetonos kalba, pasakyta Amerikos lietuvių seime New Yorke, *Dirva*, 1944, vasario 18 d., p. 4.

¹²⁴ Kas buvo daroma tautininkų sušauktame seime, *Nepriklausoma Lietuva* [Montreal], 1944, Nr. 2, p. 19.

¹²⁵ Ibid.

¹²⁶ Ibid, p. 20.

¹²⁷ Vykdomasis komitetas, *Dirva*, 1944, vasario 11 d., p. 1; V. Petrikas, *Amerikos lietuvių misija ir jos darbai*, Detroit, 1945, p. 7.

¹²⁸ K. S. Karpus, Dienos klausimais, *Dirva*, 1944, vasario 18 d., p. 5.

¹²⁹ J. Banionis, *Lietuvos laisvinimas Vakaruose 1940–1975*, Vilnius, 2010, p. 48.

¹³⁰ Amerikos lietuvių kongresas – Amerikos sostinėje, Washingtone – kovo 23 ir 24, 1945, *Margutis*, 1945, Nr. 1, p. 10.

¹³¹ Amerikos lietuvių misija Amerikos sostinėje, Washingtone, D.C. dvi dienas kovo–march 23 ir 24, Hotel Statler, *Margutis*, 1945, Nr. 3, p. 15.

¹³² Ibid; Amerikos lietuvių misija, jos darbai ir žygiai Washingtone, *Margutis*, 1945, Nr. 5, p. 1.

¹³³ V. Petrikas, *Amerikos lietuvių misija ir jos darbai*, Detroit, 1945, p. 29; Amerikos lietuvių misija, jos darbai ir žygiai Washingtone, *Margutis*, 1945, Nr. 5, p. 1.

¹³⁴ S. Biežis, Iš Washingtono lietuvių misijos, *Margutis*, 1945, Nr. 6, p. 1.

¹³⁵ Address of hon. Povilas Žadeikis, Envoy extraordinary and minister plenipotentiary of Lithuania, *Amerikos lietuvių misija ir jos darbai*, Detroit, 1945, p. 31.

¹³⁶ Address by Anthony A. Olis at American-Lithuanian Mission dinner, *Amerikos lietuvių misija ir jos darbai*, Detroit, 1945, p. 32.

¹³⁷ S. Biežis, Iš Washingtono lietuvių misijos, *Margutis*, 1945, Nr. 7, p. 4.

¹³⁸ Speech of hon. Edward A. Kelly of Illinois in the House of Representatives, *Amerikos lietuvių misija ir jos darbai*, Detroit, 1945, p. 29.

¹³⁹ V. Petrikas, *Amerikos lietuvių misija ir jos darbai*, Detroit, 1945, p. 12.

¹⁴⁰ Lietuvos likimas – Amžinosios valios svarstyklėse (Juliaus Smetonos kalba Amerikos lietuvių misijoje, Washington D. C., Kovo 24, 1945), *Amerikos lietuvių misija ir jos darbai*, Detroit, 1945, p. 18–19.

¹⁴¹ Ibid, p. 19.

¹⁴² J. Audronis, Amerikos Lietuvių Misijos garbingi darbai, *Margutis*, 1945, Nr. 7, p. 7.

¹⁴³ *Tautinės minties keliu. Lietuvių tautininkijos istoriniai bruožai*, Red. Puzinas J., Paliukaitis J. P., Chicago, 1979, p. 285.

¹⁴⁴ Memorandum on some aspects of a World Security Organization submitted by representatives of the American Lithuanian Mission, on behalf of 1 000 000 Americans of Lithuanian ancestry, to the Conference of the United Nations in session at San Francisco, beginning in April 1945, *Amerikos lietuvių misija ir jos darbai*, Detroit, 1945, p. 21–22.

¹⁴⁵ Ibid, p. 22.

¹⁴⁶ A. A. Olis, Įspūdžiai iš San Francisko, *Margutis*, 1945, Nr. 9, p. 3–4.

¹⁴⁷ V. Petrikas, *Amerikos lietuvių misija ir jos darbai*, Detroit, 1945, p. 14–15.

¹⁴⁸ Ibid, p. 15.

¹⁴⁹ Prez. Truman lai išpildo Roosevelto lietuvių tautai duotą žodį spalių 15, 1940, *Margutis*, 1945, Nr. 15, p. 3.

¹⁵⁰ Misija siūlo Tarybai bendrą akciją. Lietuvos nepriklausomybės bylą galima laimėti Washingtone, *Margutis*, 1945, Nr. 18, p. 1.

- ¹⁵¹ Ibid.
- ¹⁵² Nepaskelbtas laiškas, *Margutis*, 1945, Nr. 21, p. 4.
- ¹⁵³ V. Kudirka. Varpas Nr.11, 1889, *Margutis*, 1955, Nr. 7/8, p. 28.
- ¹⁵⁴ B. G., Aktualijos. JAV lietuvių vienybė, *Viltis*, 1949, Nr. 1, p. 44.
- ¹⁵⁵ US Kongrese Lietuvos byla, *Margutis*, 1945, Nr. 21, p. 3.
- ¹⁵⁶ Congressional Record. Proceedings and Debates of the 79th Congress, first session (Kopija), *Margutis*, 1946, Nr. 1, p. 8–9.
- ¹⁵⁷ Svarbus Laisvos Lietuvos laimėjimas, *Margutis*, 1945, Nr. 21, p. 3
- ¹⁵⁸ J. Skirius, *JAV lietuvių darbai Lietuvai 1918–2018 metais*, Vilnius, 2018, p. 172.
- ¹⁵⁹ J. Smetona, Keletas minčių svarbiu klausimu, *Dirva*, 1945, liepos 20 d., LCVA, f. 656, ap. 2, b. 680, l. 68.
- ¹⁶⁰ J. Banionis, *Lietuvos laisvinimas Vakaruose 1940–1975*, Vilnius, 2010, p. 56.
- ¹⁶¹ Lietuvių delegacija Washington, *Margutis*, 1946, Nr. 18, p. 3.
- ¹⁶² President Truman reaffirms American Baltic Policy, *Lithuanian Bulletin*, 1946, Nr. 3, p. 2.
- ¹⁶³ ALT Pro memoria, 1949 m. spalio 29 d., LCVA, f. 656, ap. 2, b. 678, l. 109.
- ¹⁶⁴ J. Skirius, *JAV lietuvių darbai Lietuvai 1918–2018 metais*, Vilnius, 2018, p. 171.
- ¹⁶⁵ Į visus LVS kuopų vedėjus ir visus narius, *Lietuvai Vaduoti Sąjungos informacinis biuletėnis*, 1947, Nr. 2.
- ¹⁶⁶ Iš Am. Liet. Misijos darbų [iš adv. A. Olio kalbos per radio 1947 m. liepos 8 d.], *Margutis*, 1947, Nr. 11, p. 6–7.
- ¹⁶⁷ Kongresui išsiskirsčius, *Dirva*, 1947, rugpjūčio 1 d., p. 4.
- ¹⁶⁸ J. Banionis, *Lietuvos laisvinimas Vakaruose 1940–1975*, Vilnius, 2010, p. 56.
- ¹⁶⁹ Einama prie pilno susitarimo, *Dirva*, 1948, sausio 16 d., p. 3.
- ¹⁷⁰ J. Skirius, *JAV lietuvių darbai Lietuvai 1918–2018 metais*, Vilnius, 2018, p. 173.
- ¹⁷¹ B. G., Aktualijos visuomeninėmis, kultūrinėmis ir politinėmis temomis. JAV lietuvių vienybė, *Viltis*, 1949, Nr.1, p. 44.
- ¹⁷² Įkurta Amerikos Lietuvių Tautinė Sąjunga, *Dirva*, 1949, gegužės 27 d., p. 1; Amerikos lietuvių tautinės sąjungos seimas, *Margutis*, 1949, Nr. 6, p. 6.
- ¹⁷³ Geras Amerikos lietuvis neišsižada savo kilmės ir nebijo kovoti už protėvių šalies laisvę. Antano A. Olio įžanginė kalba Amerikos lietuvių tautinės sąjungos seime, gegužės 21 d., *Margutis*, 1949, Nr. 6, p. 3–4.

Gauta 2020 03 09
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Juozas Banionis

ANTANAS SMETONA'S ACTIVITIES IN THE USA: LITHUANIAN-AMERICAN MISSION AND ASPIRATIONS TO RESTORE THE LITHUANIAN STATE

Summary

In describing the Lithuanian liberation movement that has formed in the West, the main political organizations of the Lithuanian diaspora (ALT), the Supreme Committee for the Liberation of Lithuania (VLIK), the Lithuanian Freedom Committee (LLK) and the Lithuanian Community of the World Lithuanian community are the most common. The merits of all of them, with their participation in the cause of Lithuanian freedom, are undeniable and sufficiently featured in Lithuanian history. However, in one way or another, the union (LVS) that emerged in the US as one of the first – back in 1941, when Lithuania had already lost its independence and its indiscriminate Sovietization was already taking place. Even later, in 1944, when circumstances changed and it became clear that the LVS was not

able to form the global Lithuanian-American movement, the American Lithuanian Mission (ALM) appeared. The activities of the latter two organizations, expressing Lithuanian national unity, are closely related to President Ananas Smetona, who, after leaving for The USA, tried to bring together his compatriots in activities towards restoring Lithuania's independence.

It can be said that both the official State of the United States and A. Smetona himself, emphasizing that he was not the “property” of any single party, but still the constitutional president of Lithuania, had the hope of concentrating the Lithuanian diaspora on a united front for Lithuania's liberation. He raised the desire of Lithuanians to restore the independence of the Fatherland and called for the as-

sociation of state reformers, following the example of the creation of independence in 1918. However, the ambiguous attitude of Lithuanian political currents towards the person of President A. Smetona dissipated their ability to form a united front for the liberation of Lithuania.

In spite of President A. Smetona emphasizing the important principle of continuance of the State of Lithuania and the basic *credo* formulated under the current conditions and the steps of the implementation of independence recognized by him, the possibility of achieving state sovereignty, the establishment of an existential government and the recognition that the people would continue to establish the order of the future of the state of its own will, the political opposition formed in the diaspora of the socialists and Catholic-clerics, which did not demonstrate the efforts to sacrifice the party interests in the name of unity for the State of Lithuania.

The nationals, creating a counterweight to the emerging opposition-based Council of American Lithuanians (ALT), united and established the aforementioned LVS, the purpose of which was described as follows: to help Lithuania regain its freedom and restoration again as an independent state. Its activities, developed in two directions – between compatriots and Americans in society, included the dissemination of information (in writing and orally) about Lithuania, the expansion of the ranks of Lithuanian liberation participants or supporters, activation of support for the restoration of Lithuanian independence (Lithuanian national relief fund – Lithuanian National Relief Fund) was established under the auspices of the organization. Thus, LVS, recognizing the ideological leadership of the Republic of Lithuania in President A. Smetona, undertook to act until a free and independent state was restored.

In the belief of western democracy, the President of Lithuania took the position that, under Soviet or Nazi occupation, the bodies of the powers formed by those regimes would not be recognized in Lithuania. This belief was further strengthened when the US and Great Britain proclaimed the Atlantic Charter, declaring the principles of the new world order at the end of the war. While the changing international circumstances (the alliance formed in the West, which unites the Alliance against Hitler's Germany), began to stop Lithuania's liberation, President Smetona, in accordance with the established right of the Atlantic Charter to choose the preferred form of governance, underlined this fundamental law of democracy that would guarantee the sovereignty of the nation. In addition, the President had clearly described and restored the political direction of the State of Lithuania: "Our attitude should be directed only at a democratic Europe, in no way to the East."

The unity sought by the President, based not on party principles, but on the common engagement of people from different political currents in the matter of Lithuanian freedom, was not achieved in 1943 to commemorate the 25th anniversary of Independence.

Following the example of the Universal Lithuanian Parliament held in New York on 13-14 March 1918, LVS, having assessed the international situation in early 1944 and comparing it to the events of the time, held the Lithuanian-American Parliament in New York on 5-6 February 1944. In addition to the participation of Lithuanian President A. Smetona, it was expected to elect a Lithuanian-American delegation, which should clarify the US position on the prospect of Freedom and Independence of Lithuania. But with the unexpected change in circumstances (the death of President A. Smetona), the work of the Parliament was adjusted and adopted a resolution still calling for the connection of all Lithuanian-Americans into the joint liberation of Lithuania. However, in the run-up to the end of the war in Europe and complicating the fate of the Baltic states, LVS abandoned the idea of a Common Lithuanian parliament and decided rather to represent the national emigrant line of reasoning, creating a narrower-scale entity – the American Lithuanian Mission (ALM).

It was a new form of expression based on the concept of mission, i.e. "the move to American society". On March 23-24, 1945, Lithuanian-Americans prepared events that made the name of Lithuania known, while raising the issue of freedom. Those events (attending the White House, meeting at dinner) included the political and societal circles of the US, for which the expectations of Lithuanians were expressed in becoming a free and independent nation.

Another sign of ALM's ordeal in promoting the issue of Lithuanian freedom was in May 1945, when the inaugural United Nations (UN) conference was held in San Francisco. It requested the inclusion of a paragraph into the new UN declaration where an independent Republic of Lithuania should become a member of the UN and participate lawfully in the activities of the organization.

After the end of the war in Europe, there followed the hostilities in Japan without any changes in the international framework to restore Lithuania's independence, ALM continued its liberation campaign by making an appeal to the President of the United States by visiting the State Department.

However, in the context of the current political reality, as the freedom of Lithuania together with the other two Baltic countries continued to do so, the nationalists began to adjust their freedom efforts, gradually moving to raising the nearest, smaller, but relevant issues for the Lithuanian people (Lithuanian emigration to US Affairs, Lithuanian Day – February 16th promotion, etc.).

Another significant step in the formation of the Lithuanian Liberation Movement in the West was the 1948 LVS-ALM consolidating into ALT, which thus brought together all four patriotic Lithuanian political currents – Catholics, covenanters, socialists and nationalists, making their liberation activities more effective and, hopefully, consolidating the views of US politicians and society on the rise of Lithuanian freedom.

1941 m. Birželio sukilimas Panevėžio apskrities Krekenavos valsčiuje: įvykiai, dalyviai, likimai

Straipsnis toliau tęsia 1941 m. Birželio mėn. sukilimo Panevėžio apskrityje tyrimus¹. Straipsnio objektas – 1941 m. Birželio sukilimas Panevėžio apskrities Krekenavos valsčiuje ir jo dalyviai. Tikslas – išnagrinėti sukilimo valsčiuje eigą ir specifiką, atskleisti sukilėlių likimus pasibaigus sukilimui.

ĮVADAS

Iki šiol mokslo darbuose sukilimo temai 1941 m. birželio įvykiams Krekenavos valsčiuje skirta labai nedaug dėmesio. Sukilimas Krekenavoje aptartas tik sukilimo visoje Lietuvoje kontekstu ir atskirai plačiau nenagrinėtas. Sovietmečiu tiek Lietuvoje, tiek išeivijoje pasirodžiusioje istoriografijoje apie 1941 m. Birželio sukilimą Krekenavos valsčiui dėmesio iš esmės neskirta. Taigi padėtis yra ganėtinai panaši į anksčiau nagrinėto Pušaloto valsčiaus atvejį. Šiek tiek duomenų galima rasti 1965 m. paskelbtame dviejų tomų rinkinyje apie žudynes Lietuvoje vokiečių okupacijos metais². Tiesa, informacijos apie sukilimą jame labai nedaug. Daugiau duomenų yra istorikų publikacijose, išleistose Lietuvai atkūrus nepriklausomybę: Valentino Brandišausko darbe „Siekiai atkurti

Lietuvos valstybingumą³ ir jo sudarytame dokumentų rinkinyje „1941 m. Birželio sukilimas“⁴, Sigitu Jęgelevičiaus straipsnyje apie Šaulių sąjungos narių veiklą Lietuvoje⁵, taip pat 2011 metais minint 70-ąsias sukilimo metines išleistoje monografijoje⁶. Kadangi šie leidiniai aptaria sukilimą visoje Lietuvoje, Krekenavos valsčiui juose skirta palyginti nedaug dėmesio – sukilimas čia aptartas bendrais bruožais. Atkurtos Lietuvos periodinėje spaudoje apie sukilimą Krekenavoje pavyko rasti du straipsnius⁷. Taip pat – vieną nedidelį pranešimą to meto periodinėje spaudoje⁸.

Rašydamas šį straipsnį autorius susipažino su daugeliu archyvinių šaltinių, teikiančių vertingos informacijos apie 1941 m. Birželio sukilimą. Chronologiškai artimiausi sukilimui šaltiniai yra vokiečių okupacinės valdžios įkurtos Lietuvos generalinės srities įvairūs dokumentai, esantys Lietuvos centriname valstybės archyve (toliau – LCVA) bei Panevėžio apskrities dokumentai, saugomi fonduose Nr. 404 ir R-729. Juose esantys rašytiniai liudijimai nušviečia įvykius apskrityje visą vokiečių okupacijos laikotarpį. Nors ten pateikta informacija nėra labai gausi, bet pakankamai unikali ir įdomi. Nustatant sukilėlių asmenybes, naudingos buvo Lietu-

vos nepriklausomybės kovų dalyvių (fondas Nr. 930) ir Lietuvos kariuomenės karininkų asmens bylos bei policininkų (fondas Nr. 394) ir mokytojų (fondas Nr. 391) asmens kortelės. Taip pat – pavienės Šaulių sąjungos narių bylos (fondas Nr. 561). Fragmentiškos informacijos pateikia Panevėžio aps. vykdomojo komiteto dokumentacija (f. Nr. R-223). Atskirai reikėtų paminėti gana informatyvų šaltinį – 1942 m. visuotinių Lietuvos gyventojų surašymą (fondas Nr. R-743). Jame galima rasti biografinių duomenų apie sukilėlius, jų šeimas. Tačiau daugumoje išvardintų šaltinių vyrauja biografiniai duomenys apie sukilėlius bei bendro pobūdžio informacija apie valsčių (pvz., statistiniai duomenys), bet ne apie patį sukilimą.

Kaip ir Pušaloto atveju, pagrindinis archyvinis šaltinis, teikiantis duomenų apie sukilimą Krekenavos vls., – tai Lietuvos ypatingajame archyve (LYA) saugomos sovietmečiu represinių struktūrų teistų sukilėlių baudžiamosios bylos. Duomenų apie sukilėlių likimą galima rasti ir minėtame archyve saugomose tremties bylose (f. V-5) bei LTSR valstybės saugumo komiteto Panevėžio rajono poskyrio dokumentacijoje (f. K-11, ap. 2, b. 828). Autoriui pavyko surasti 25 baudžiamąsias bylas, jose buvo kaltinami 48 galimi sukilėliai (skaičiai panašūs į anksčiau nagrinėto Pušaloto valsčiaus atvejį, kur patikslintais duomenimis pavyko rasi 24 bylas, jose teistas 61 galimas sukilėlis). Šiose bylose gausu buvusių sukilėlių ir vietos gyventojų (tarp jų – ir sovietinių aktyvistų) apklausų protokolų, įvairių archyvinių pažymų. Susipažinus su šiais dokumentais kyla pagrįstas klausimas, ar jie patikimi. Sukilėliams iškeltos bylos apima 1944–1957 m. laikotarpį. To meto bylos buvo netolygios apimties, ilgainiui jos tapo išsamesnės, jose galima rasti daugiau apklausų protokolų ir pažymų. Kai kurių sukilėlių apklausos protokolų specifika leidžia įtarti, kad jiems galėjo

būti taikomos fizinio poveikio priemonės (pvz., kai kada įtariamasis vienos apklausos metu neigė dalyvavęs sukilime, o po kelių dienų jau tvirtino priešingai). Kita vertus, kai kurie sukilėliai, vengdami gresiančios bausmės, galėjo sąmoningai painioti arba iškreipti faktus. Panaši gan paini padėtis susidaro ir vertinant liudytojų (dažnai – sovietinių aktyvistų) parodymus. Daugelyje bylų kartojasi tų pačių asmenų, paprastai – sovietinių aktyvistų, parodymai. Daugumos jų požiūris į sukilėlius nepalankus, todėl tikėtina, kad taip galėjo būti suvedamos asmeninės sąskaitos (tarp liudytojų buvo ir tokių, kuriuos pačius ar jų artimuosius teisiami sukilėliai sulaikė per sukilimą arba vokiečių okupacijos metais), be to, parodymų turinį galėjo lemti ir ideologinės priežastys. Dažnai kaip liudytojai apklausti asmenys, kurie sukilimo metu dar buvo paaugliai. Neretai parodymai apie tą patį įvykį ar asmenį skiriasi, liudijant tiek buvusiems sukilėliams, tiek ir aktyvistams, abiejų pusių giminaičiams, vietos gyventojams. Kartais tarp to pačio asmens liudijimų būna didelis laiko intervalas (kai kuriais atvejais net 30–40 metų). Apklausų protokolus užrašydavo sovietinių represinių struktūrų tardytojai, kurie daugelį sukilėlių veiksmų interpretavo, remdamiesi sovietine ideologija. Iš esmės protokolai labai individualūs, jų forma bei apimtis priklausė nuo tardytojo. Pavyzdžiui, galima rasti tokių protokolų, kur vienos apklausos apimtis net iki 30 puslapių, ir tokių protokolų, kur penkių ar šešių valandų apklausa užrašyta vos keliuose puslapiuose. Suimtieji privalėjo pasirašyti kiekvieną apklausos protokolo puslapį, bet kadangi dalis jų buvo neraštingi arba nemokėjo rusų kalbos (ja užrašyta dauguma protokolų), todėl galėjo ir nesuprasti jiems pateikiamo teksto. Remiantis archyviniais šaltiniais, iš 48 teistų galimų sukilėlių 18 nemokėjo rusų kalbos, trimis atvejais apklausa vyko lietuvių kalba, apie šešis asmenis nėra

duomenų, likusieji nurodė, kad moka rusų kalbą. Vis dėlto visos šios aplinkybės neleidžia teigti, kad visi parodymai klaidingi arba kad informacija juose niekinė. Susipažindamas su šiais šaltiniais autorius siekė atsiriboti nuo išankstinių vertinimų. Norint patikrinti faktų tikrumą buvo stengiamasi juos sugretinti su kitų šaltinių informacija. Tam labai pagelbėjo faktas, kad nors informacija apie sukilimą Pušalote negausi, jos randama įvairiuose šaltiniuose. Kai kuriuos sukilėlių ar liudytojų parodymuose rastus faktus pavyko palyginti su LCVA esančia dokumentacija. Vis dėlto pagrindinė informacijos bazė rašant šį straipsnį, – sukilėlių baudžiamosios bylos. Siekiant kuo didesnio patikimumo, jose esantys faktai buvo lyginti su kitų bylų informacija. Čia reikėtų išskirti svarbų sovietinės teisinės sistemos bruožą: iš esmės jau iš pat pradžių suimtajam būdavo pateikiami įtarimai. Būtent jie (dažniausiai – konkretūs dalyvavimo ginkluotuose veiksmuose prieš Raudonąją armiją ar sovietinius aktyvistus epizodai) ir tapdavo bylos ašimi. Labai dažnai pirmiausia apklausdavo liudininkus ir tik po to – kaltinamąjį. Kai kuriais atvejais liudininkai apklausti dar iki sukilėlio arešto (kartais net prieš kelis mėnesius) arba liudininkų parodymai paimti iš kitų baudžiamųjų bylų. Tardytojais tiek sukilėlių, tiek liudytojų dažniausiai klausdavo apie įtarimuose (jie dažniausiai įrašyti arešto orderyje) minimus įvykius (bent jau taip galima teigti, susipažinus su protokolais), bet ne mažiau svarbu ir tai, kad ir be to daugelyje bylų randama ir šalutinės, tiesiogiai nesusijusios su suimtuoju ir jo veikla informacijos apie sukilimą. Sukilėliams pateikiami įtarimai buvo gana įvairūs ir atskirose bylose dažnai skyrėsi. Todėl tai, kas vienu atveju buvo bylos ašis, kitoje byloje tebuvo šalutinė informacija. Galima pagrįstai manyti, kad paaiškėję šalutiniai faktai yra patikimesni, nes tardytojams nebuvo reikalo kaip nors juos tikslingai panaudoti

(klaidingai užrašyti, bandyti išgauti norimą informaciją, sukilėliams grasinant ar taikant fizinio poveikio priemones, pasitelkti galbūt klaidingus sovietinių aktyvistų parodymus), o patiems sukilėliams (ar, kai kuriais atvejais, liudininkams) – tikslingai klaidinti, nes, kaip minėta, jie nebuvo tiesiogiai susiję su teisiamaisiais. Remiantis šia metodologija, pavyko nustatyti atvejų, kai ašinė vienos bylos informacija atitinka (arba beveik atitinka) šalutinę kitos bylos informaciją. Tai savo ruožtu leidžia manyti, kad tokie faktai, tikėtina, daugiau mažiau atitinka tikrovę. Taip pat reikėtų paminėti ir tokius veiksnius kaip amžius. Kai kuriais atvejais liudininkai arba sukilėliai apklausos metu jau būdavo garbaus amžiaus ir natūraliai galėjo kai ko neprisiminti arba susipainioti. Atsižvelgiant į visus šiuos veiksnius, net ir laikantis aptartos metodikos, negalima teigti, kad straipsnio turinys visiškai atitinka tikruosius 1941 m. Birželio sukilimo Krekenavoje įvykius.

SUKILIMO IŠVAKARĖS

Kaip ir ankščiau nagrinėto Pušaloto valsčiaus atveju, taip ir tiriant Krekenavos vls. įvykius sunku nustatyti, kada tiksliai pradėjo formotis antisovietinis pagrindis. Remiantis archyviniais duomenimis, jo užuomazgos atsirado 1940 m. pabaigoje – 1941 m. pradžioje. Jau 1941 m. žiemą vietos gyventojai gynė bažnyčią ir kleboniją nuo nacionalizacijos. Jiems tai pavyko, bet 8 žmonės buvo ištremti⁹. Pogrindžiui bent iš pradžių vadovavo buvęs vietos šaulių vadas Antanas Kiaunė. Siekiant išvengti dalyvių išaiškinimo, antisovietinis pasipriešinimas formuotas nedidelių grupių pagrindu¹⁰. Kiekvienas pogrindžio narys asmeniškai pažinojo tik savo vadovą ir dar vieną būrio narį. Siekiant supaprastinti judėjimo valdymą Krekenavos vls., jis buvo suskirstytas į tris skyrius: pirma-

sis apėmė Krekenavos miestelį ir jo apylinkes (vadovavo A. Kiaunė, policininkas Martynas Senulis ir Jonas Drąsutis), antrasis – šiaurinė valsčiaus dalį (vadovavo nepriklausomybės kovų savanoriai Stasys Žukas ir Mykolas Ropė bei vietos ūkininkas Stasys Gustas), trečiasis – teritoriją už Nevėžio upės (vadovavo nepriklausomybės kovų savanoris Tomas Valikonis, Lietuvos kariuomenės atsargos jaunesnysis leitenantas Pranas Deveikis ir Grutauskis). Antrasis ir trečiasis skyriai buvo pavaldūs pirmajam skyriui, jų vadovai turėjo atsiskaityti A. Kiaunei, o pastarasis – vietos mokytojui Juozui Jackūnui. Savo ruoštu antisovietinis pagrindis Krekenavos vls. buvo pavaldus judėjimo centrui Panevėžyje (jam iš pradžių vadovavo neįvardintas Lietuvos kariuomenės pulkininkas, jį suėmus vadovavimą perėmė Lietuvos kariuomenės plk. Antanas Stapulionis¹¹). Ryšys buvo palaikomas per jau minėtą T. Valikonį. Kiekviename skyriuje turėjo būti po vieną asmenį, atsakingą už naujų narių verbavimą. Verbavimas vyko labai atsargiai, pasirinktas asmuo iš pradžių būdavo kandidatu ir tik po kurio laiko tapdavo nariu. Esminiai pagrindžio tikslai buvo kaupti ginklus, užmegzti ryšį su kitomis antisovietinėmis organizacijomis, skatinti antisovietines nuotaikas tarp vietos gyventojų¹². Taip pat slapta buvo renkami pinigai¹³. Sunku nustatyti, kam konkrečiai jie buvo panaudoti ar kam juos ketinta panaudoti. Gal už juos planuota, pasitaikius galimybei, pirkti ginklų, šaudmenų iš raudonarmiečių. 1941 m. kovo–balandžio mėnesiais pagrindininkai naktimis rinkdavosi į susirinkimus Krekenavos mokykloje¹⁴. Susirinkimai vyko ne tik Krekenavoje. 1941 m. birželio 20 d. Grašių kaimo gyventojas Zigmą Ramanausko namuose susirinko būrys vietos gyventojų. Susibūrimo metu S. Žukas pasakė kalbą, kurioje teigė, kad greitai Vokietija užpuls Sovietų Sąjungą ir kad pagrindžio nariams reikia padėti kovoti vokiečiams ir stoti

į organizuojamą sukilėlių būrį. Kitą dieną ten pat vykusio susirinkimo metu S. Žukas supažindino dalyvius su sukilimo planu. Remiantis juo, 1941 m. birželio 22 d. S. Žukas vadovaujamas būrys turėjo užimti valsčiaus komiteto būstinę, įsikūrusią jo namuose (sovietinė valdžia buvo juos nacionalizavusi) Krekenavos miestelyje, mokytojo Juozo Čepo būrys turėjo užimti paštą, šaulio Jurgio Rapšio būrys turėjo užimti milicijos būstinę, M. Ropės ir Jono Barausko (šaulys, gyvenęs Rabikių k.) būrys turėjo užimti Raudonosios armijos stebėjimo punktą Krekenavoje, likę sukilėliai turėjo susitelkti valsčiaus centre¹⁵. Nors būsimojo sukilimo planas buvo gana aiškus, bet dalis sukilėlių galėjo savarankiškai imtis veiksmų dar iki jam prasidedant. Remiantis archyviniais šaltiniais, dvi dienas iki karo pradžios miškuose aplink Krekenavą ėmė rinktis žmonės, buvo apšaudyti komjaunuoliai broliai Abromavičiai¹⁶.

KREKENAVOS MIESTELIO PUOLIMAS

Prasidėjusio karo ženklai Krekenavos valsčiuje pasimatė jau pirmą dieną. Apie 11 valandą ryto Gudžiūnėlių kaimo teritorijoje vokiečių aviacija numušė sovietų žvalgybinį lėktuvą, lakūnas rastas peršauta ranka¹⁷. Tos pačios dienos pirmoje pusėje S. Žukas ragino Grašių k. gyventojus ateiti į susirinkimą Z. Ramanausko namuose (jis turėjo radijo aparatą). Apie 14 val. įvykusiame susirinkime jis paskelbė, kad greitai ateis vokiečiai ir kad jie užtikrins Lietuvos nepriklausomybę, ir paragino stoti į sukilėlių būrį. Visi dalyviai sutiko prisijungti prie sukilimo. S. Žukas nurodė, kad gali apginkluoti 10 asmenų, visi kiti turėjo ginklus gauti savarankiškai (raginta juos vienokiu ar kitokiu būdu atimti iš raudonarmiečių). Taip pat yra duomenų, kad pirmąją karo dieną sukilėliai susirinko pas ūkininką Kalmantavičių (Bartkūnų k.)¹⁸ ir

pas malūnininką Stasį Kibartą¹⁹, kur buvo aptartas būsimas Krekenavos miestelio puolimas. 1941 m. birželio 23 d., išgirdus pranešimą per radiją, įvyko dar vienas susirinkimas, kurio metu nutarta pradėti vykdyti 1941 m. birželio 21 d. pristatytą planą (ketinta sujungti visas grupes, bet to padaryti nepavyko)²⁰. Iš esmės archyviniai šaltiniai apie Krekenavos puolimą gana prieštaringi ir nevienareikšmiai, panašu, kad plano nebuvo iki galo laikomasi, tikėtina, kad jis pakeistas, pasikeitus aplinkybėms, kuomet sukilėliams teko improvizuoti. Pasibaigus susirinkimui, S. Žuko būrio sukilėliai patraukė link Krekenavos miestelio ir apsistojo Skilvonių miške maždaug už 1 kilometro nuo Krekenavos²¹. Iš viso ten susirinko 20–30 vyrų (kitais duomenimis: 7–10²²), daugiausia – iš Grašių k. Ryšys su kitoje miestelio pusėje buvusiu A. Kiaunės (remiantis kitais duomenimis, jam vadovavo mokytojas A. Kirsnis, o gal ir pats J. Jackūnas) būriu (30–40 vyrų, kitur – net iki 150²³) buvo palaikomas per 12–13 m. berniuką²⁴. Sunku pasakyti, kaip sukilėliai buvo ginkluoti. Tikriausiai dalis turėjo medžioklinius ginklus. Kiti, matyt, buvo įsigiję ginklų dar tarpukariu. Gali būti, kad apsiginklavimo klausimą padėjo išspręsti ir vokiečiai, kurie pirmosiomis karo dienomis kelis kartus išmetė ginklų į greta Krekenavos buvusius miškus²⁵. Sukilėlis Z. Ramanauskas nurodo, kad ginklų jie tikėjosi gauti, užėmę milicijos pastatą²⁶. Nėra aišku, kada tiksliai prasidėjo miestelio puolimas, įvairūs šaltiniai nurodo skirtingą laiką: nuo 14 iki 21 valandos; aišku tik tiek, kad dar buvo šviesu²⁷. Taip pat neaišku, kiek iš viso puolant dalyvavo grupių. Puolimo signalas buvo Valmoniškio vienkiemio gyventojų Prano Morkūno skambinimas (tris kartus) bažnyčios varpais²⁸. Remiantis vienu archyvinio šaltiniu, pulta iš trijų pusių: pirmas būrys puolė nuo bažnyčios pusės, antras – nuo Mairiškių k., trečias – nuo Šven-

čiuliškio k. Sukilėliai nešėsi trispalves²⁹. Tuo tarpu kitas šaltinis nurodo, kad dalyvavo 4 grupės³⁰. Vis dėlto sugretinus visus tirtus duomenis, labiausiai tikėtina, kad pulta iš dviejų pusių ir, iš esmės, dviem grupėmis (panašu, kad viena iš sukilėlių grupių pavėlavo ir puolime nedalyvavo arba prisidėjo jau vėliau³¹). Pats puolimas, kaip minėta, tikriausiai vyko ne visai pagal išankstinį planą. Panašu, kad pirmoji puolimą pradėjo nuo Gudžiūnų geležinkelio stoties judėjusi J. Jackūno grupė, galbūt puolimas pradėtas tuo pačiu metu, bet minėtai grupei teko įveikti trumpesnę atstumą arba ji tiesiog judėjo sparčiau. Keturi šio būrio nariai (A. Kirsnis, A. Kiaunė, Antanas Skruzdis ir Antanas Kulikauskas) buvo pasiūsti iširti padėtį. Jiems pasiekus miestelyje buvusį karinį stebėjimo postą (kitur jis įvardintas kaip priešliktuvinio sekimo postas³²), iš jo išėjo milicininkas Jonas Beleckas, kuris pabandė sulaikyti sukilėlius. Kilo susišaudymas, kurio metu žuvo J. Beleckas ir vienas raudonarmietis. Vietinis aktyvistas nurodo, kad J. Beleckas iš pradžių buvo tik sužeistas ir tik vėliau sukilėliai jį nukovė granata³³. Iš sukilėlių žuvo A. Kulikauskas ir A. Kiaunė. A. Skruzdis ir A. Kirsnis sugebėjo pasislėpti³⁴. Žuvę sukilėliai palaidoti Krekenavoje 1941 m. liepos 23 d.³⁵ Remiantis kitais duomenimis, susišaudyme dalyvavo mažiausiai du milicininkai (vienas žuvo, kitas buvo sužeistas į ranką), vienas aktyvistas ir bent vienas Raudonosios armijos karys (jis buvo sužeistas į koją)³⁶. Taip pat užpuolimo metu galėjo žūti Raudonosios armijos kapitonas³⁷. Dar kitas šaltinis nurodo, kad puolimo metu stebėjimo poste buvo 4 raudonarmiečiai, 3 milicininkai (du – iš Panevėžio) ir dar du asmenys (galbūt aktyvistai)³⁸. Sovietinis aktyvistas J. Ruzgas nurodo, kad miestelyje susirinko apie 20 aktyvistų ir 4 raudonarmiečiai, ne visi turėjo ginklus³⁹. Vietos sovietiniai aktyvistai ir milicininkai, susirinę

S. Žuko namo kieme (ten buvo komjaunimo būstinė), nusprendė trauktis Panevėžio link, tačiau nepavyko užvesti automobilio. Jį betaisant ir prasidėjo miestelio puolimas. Aktyvistai ir milicininkai pasislėpė netoliese buvusiuose vietos fotografo Tado Bajorūno name (remiantis vieno iš liudininkų parodymais, jame buvo ir Raudonosios armijos karių) ir S. Žuko namuose (namo pirmajame aukšte taip pat buvo duonos kepykla ir parduotuvė). Panašu, kad aktyvistai nelabai tikėjo, jog vokiečiai bus sulaikyti (o gal tikėjosi sukilėlių puolimo), nes dar iki 1941 m. birželio 23 d. sudegino su komjaunimo reikalais susijusią korespondenciją. Remiantis archyviniais šaltiniais, aktyvistus užklupo antroji sukilėlių grupė, vadovaujama S. Žuko. Prieš puolimą šiai grupei iš vietos komunisto pavyko sužinoti, kad Krekenavoje esantys aktyvistai neginkluoti, Raudonosios armijos karių taip pat nėra. Kadangi S. Žuko grupė buvo arčiau pašto, nutarta, kad ją užims būtent ji (tam atrinkti 6 ginklo neturėję vyrai), likę ginkluoti grupės nariai turėjo užimti milicijos bei partijos būstines⁴⁰. Tikėtina, kad paštui buvo skirta tiek daug dėmesio, nes jame buvo telefonas. Netrukus sukilėliams paaiškėjo, kad jų turėti žvalgybiniai duomenys buvo klaidingi. Jiems priėjus tiltą per Nevėžio upę (iki miestelio buvo likę apie 200 metrų), pasigirdo šūviai (greičiausiai – pirmajai grupei susidūrus su kariniame poste buvusiais milicininkais ir Raudonosios armijos kariais). Tai trumpam pristabdė grupės puolimą; galiausiai įžengę į miestelį sukilėliai pastebėjo valsčiaus komjaunimo komiteto sekretorių Vladą Jalovecką, bėgantį link S. Žuko. Sukilėliai atidengė ugnį ir sužeidė V. Jalovecką, kuris, nepaisant sužeidimo, sugebėjo pasislėpti S. Žuko name. Po maždaug 15 minučių į namą įžengė S. Žukas su dar keliais vyrais ir rado V. Jalovecką antrajame aukšte jau negyvą. Remiantis kitais duomenimis, V. Jaloveckas mirė kiek vėliau,

apie vidurnaktį⁴¹. Susišaudymo metu žuvo ir Krekenavos vykdomojo komiteto pirmininkas Pankratjevas Istignejevas⁴². Sukilėlis Pranas Bučinskas nurodo, kad puolimo metu žuvo keturi sovietiniai aktyvistai⁴³. Vietos gyventoja Ksenija Istignejeva nurodo, kad miestelio puolime dalyvavo apie 300 asmenų⁴⁴. Vienas šaltinis nurodo, kad puolant taip pat dalyvavo ir Ramygalos, Naujamiesčio ir Surviliškio sukilėliai⁴⁵. Autoriui pavyko identifikuoti 115 sukilėlių, kurie galėjo dalyvauti puolime. Visi jie – Krekenavos vls. gyventojai. Be to, remiantis archyviniais šaltiniais, į sovietų rankas pateko mažiausiai trys sukilėliai: Dzedravičius, Krekenavos gyventojas Vytautas Bacevičius ir vienas neįvardintas asmuo. Jie buvo nugabenti į Panevėžį ir ten sušaudyti⁴⁶. Apie Dzedravičių autoriui nepavyko rasti jokių duomenų (galbūt jis buvo nevietinis), tuo tarpu, remiantis archyviniais duomenimis, 1942 m. Krekenavoje gyveno Vytautas Bacevičius⁴⁷. Gali būti, kad tai tas pats asmuo, nors labiau tikėtina, kad liudininkas tiesiog supainiojo asmenis. Iš esmės duomenys apie puolimo pabaigą yra dar kur kas labiau fragmentiški ir prieštaringi negu apie jo pradžią ar eigą. Panašu, kad kurį laiką vyko susišaudymas su sukilėliais, tikriausiai iki sutemstant. J. Ruzgas nurodo, kad atsišaudant jam ir dar 5 asmenims pavyko prasiveržti ir pasitraukti iš miestelio. Jis taip pat liudijo, kad nuvykus į Panevėžį birželio 24 d., apie 23 val., buvo sutelktas maždaug 100 vyrų būrys, ketinta vykti atgal į Krekenavą ir įvesti tvarką, bet tam nebuvo duotas leidimas⁴⁸. Kitas šaltinis nurodo, kad birželio 23 d. antroje pusėje į Krekenavą atvyko mašina su raudonarmiečiais ir sovietiniais aktyvistais iš netoli buvusio Surviliškio vls.⁴⁹ Neaišku, kiek jų buvo, bet panašu, kad jie atvyko ieškodami pagalbos kovai su sukilėliais Surviliškyje. Pagalbos rasti jiems nepavyko, negana to, kilusio susišaudymo su sukilėliais metu žuvo sovietinis aktyvistas

Ardavičius ir vienas milicininkas⁵⁰. Po kurio laiko, neaišku, tiksliai kada, bet tikėtina, kad jau naktį, Krekenavoje pasirodė besitraukiantys raudonarmiečiai. Sukilėlis Andrius Ramanauskas nurodo, kad dar tą pačią dieną sukilėliai iš miestelio pasitraukė, nes į jį atvyko trys automašinos su raudonarmiečiais⁵¹. Tuo tarpu Krekenavos gyventojas Alfonsas Kriščiūnas paliudijo, kad birželio 24 d. per miestelį traukėsi didelės Raudonosios armijos pajėgos⁵². Puolimo metu Krekenavoje buvęs Juozas Tomkus nurodo, kad prasidėjus susišaudymui jis pasislėpė S. Žuko name ir jame kartu su dar keliais asmenimis prabuvo iki ryto, kuomet išgirdo motorų gausmą. Išėjęs iš pastato jis pamatė per miestelį link Panevėžio besitraukiančius Raudonosios armijos tankus⁵³.

Remiantis šiuo liudijimu, atrodytų, kad sukilėliai taip ir neperėmė miestelio kontrolės; kaip minėta, S. Žuko namas buvo vienas svarbiausių puolimo tikslų. Kita vertus, Krekenavos gyventoja Veronika Malkevičienė nurodo, kad miestelio puolimo dieną, vakare, išgirdo giedamą Lietuvos himną. Nuėjusi į miestelio aikštę pamatė ten iškeltą trispalvę ir apie 10 sukilėlių, kurie ir giedojo himną⁵⁴. Taigi matome, kad duomenys apie tai, kaip baigėsi Krekenavos puolimas, yra ganėtinai prieštaringi. Galbūt S. Žuko pastatas nebuvo užimtas (pavyzdžiui, pašta sukilėliai užėmė, nors panašu, kad tuo metu jis buvo tuščias⁵⁵) dėl to, kad jau temo ir sukilėliai nebuvo tikri, kiek jame slepiasi žmonių ir kurie iš jų yra ginkluoti. Kita vertus, lieka neaišku, kodėl himną giedojo tik 10 sukilėlių. Gali būti, kad dalis sukilėlių iš miestelio pasitraukė naktį iš birželio 23 d. į 24 d. Krekenavos gyventojas P. Bučinskas liudijo, kad po susišaudymo su sukilėliais aktyvistai palaukė tamsos ir tuomet paliko miestelį⁵⁶. Remiantis šiuo liudijimu, galima įtarti, kad kurį laiką miestelyje nebuvo nei sovietinių aktyvistų, nei raudonarmiečių.

Tikėtina, kad, pasirodžius raudonarmiečiams, būrio nariai pasitraukė iš miestelio į netoliese buvusį mišką⁵⁷. Krekenavos gyventoja Janina Rutkauskaitė liudijo, kad puolimo metu miestelyje buvo sudaužytos trys Raudonosios armijos mašinos⁵⁸. Kitas šaltinis nurodo, kad birželio 23 d. vakare per miestelį bandė trauktis automašina su raudonarmiečiais. Kilo susišaudymas, kurio metu žuvo 3 sovietų kariai⁵⁹. Sunku pasakyti, kiek laiko sukilėliai praleido miškuose aplink Krekenavą, galbūt jie ten prabuvo iki pat vokiečių atėjimo. Panašu, kad Raudonosios armijos atsitraukimas per Krekenavą buvo lydymas mūšių su vokiečiais. Jau minėtas Krekenavos gyventojas A. Kriščiūnas nurodo, kad birželio 24–25 d., per miestelį traukiantis sovietams, vietovę smarkiai bombardavo vokiečiai⁶⁰. Tikriausiai susidūrimų būta ir ant žemės. Remiantis archyviniais duomenimis, besitraukdama Raudonoji armija valsčiuje paliko 5 sugedusius ar pamuštus tankus (vienas liko Krekenavoje, vienas – Truskavos vieškelyje, ties Švenčiuliškių k., vienas – tame pačiame vieškelyje, ties Lazdynėlių k., vienas – Upytės vieškelyje, ties Slabadėlės vnk., prie vandens malūno, ir vienas – tame pačiame vieškelyje, prie Krivulių vnk.) Iš tankų liko tik griaučiai. Taip pat buvo palikti mažiausiai 7 sunkvežimiai⁶¹. Remiantis archyviniais šaltiniais, Krekenavos vls. palaidoti 7 vokiečių kariai ir 58 rusų kariai⁶² (tikriausiai jie visi žuvo 1941 m., nes Pirmojo pasaulinio karo kapinių valsčiuje nebuvo⁶³). Lieka neaišku, ar jie visi žuvo Krekenavos vls., ar kitur. Galbūt būtent intensyvios kovos tarp Raudonosios armijos ir vokiečių lėmė, kad sukilėliai po miestelio puolimo pasitraukė į aplinkinius miškus. Gali būti, kad jie pagrįstai manė, kad vokiečiai juos kovos įkarštyje gali palaikyti raudonarmiečiais ir nušauti.

Krekenavos būrys turėjo kiek mažiau laiko veikti iki vokiečių atėjimo negu Puša-

loto sukilėliai (Krekenavą vokiečiai vienais duomenimis užėmė 1941 m. birželio 24 d.⁶⁴ kitais – 25 d.⁶⁵). Vis dėlto, jie, kaip ir pušalotiečiai, ėmė vykdyti sovietinio aktyvo areštus. Užėmus Krekenavą, buvo sulaikyti 7 ar 8 komunistai ir įkalinti sinagogoje. Galimai jau kitą dieną jie buvo paleisti. S. Žukas nurodo, kad netrukus jis sulaikytuosius paleido⁶⁶. Tuo tarpu vienas iš sulaikytųjų nurodo, kad kitą rytą po Krekenavos puolimo juos paleido vietinis sargas Baliulionis⁶⁷. Kitas sulaikytasis nurodė, kad aktyvistus birželio 24 d. rytą paleido per miestelį besitraukę Raudonosios armijos kariai⁶⁸. Sunku pasakyti, kaip buvo iš tiesų. Labiau tikėtina, kad suimtuosius išleido raudonarmiečiai, o su jais galėjo būti ir minėtasis sargas, nes jis tikriausiai turėjo raktus. Savo ruožtu S. Žukas galėjo netiksliai paliudyti, norėdamas sumažinti savo kaltę. Remiantis archyviniais šaltiniais, dalis (o gal ir visi) suimtųjų galėjo būti laikomi iš dalies apsemtame rūsyje, atvykus vokiečiams, dalis (tikriausiai visi, tik gal ne iš karto) perduoti jiems. Vokiečiai juos nugabeno į Naujamies-tį, ten apklausė ir paleido⁶⁹.

Atskirai reikėtų paminėti Vadaktų bažnytkaimio sukilėlių būrį. Nėra iki galo aišku, kas vadovavo šiam būriui. Vienas iš archyvinių šaltinių nurodo, kad akivaizdaus vadovo nebuvo, o aktyviausi buvo gretimo Mazgių k. gyventojas Jonas Širmulis ir Bobiniškių k. gyventojas Marijonas Eidrigevičius⁷⁰. Sukilėlis Stasys Rukštavičius nurodo, kad būrį suorganizavo J. Širmulis⁷¹. Vis dėlto labiausiai tikėtina, kad būrio vadas buvo Pabiržių k. gyventojas Petras Jagelavičius, nes jį taip dažniausiai įvardijo būrio nariai ar vietos gyventojai⁷². Pats P. Jagelavičius, apklausiamas sovietinių represinių struktūrų pareigūnų, keitė savo parodymus, vieną kartą nurodydamas, kad jis buvo būrio vadas, kitą kartą – kad buvo eilinis būrio narys⁷³. Neaiškus ir Vadaktų sukilėlių santykis su Krekenavos sukilėliais. Būrio narys Vla-

dislovas Bagdonavičius nurodė, kad būrys veikė savarankiškai ir niekam neatsiskaitė⁷⁴. Sukilėlis Polikarpas Markuckas nurodo, kad bent jau 1941 m. liepos mėn. būrys gaudavo nurodymus iš J. Jackūno⁷⁵. Tuo tarpu kitas būrio narys – Stasys Bartaševičius liudijo, kad būryje iš viso buvo 8 vyrai, kurie gaudavo nurodymus iš Krekenavos⁷⁶. Tikėtina, kad sukilimo metu būrys iš tiesų galėjo veikti savarankiškai (autoriui pavyko rasti archyvinių duomenų vos apie du būrio narius, galėjusius dalyvauti Krekenavos puolime) ir tik po vokiečių atėjimo tapo pavaldus J. Jackūnui. Sukilėlis Teodoras Kuzma nurodo, kad būrys susikūrė jau pirmąją karo dieną⁷⁷. Tiesa, archyvinių duomenų apie būrio veiklą tą dieną rasti nepavyko. Remiantis archyviniais šaltiniais, 1941 m. birželio 23 ar 24 d. sukilėliai dalyvavo susišaudyme su atsitraukiančia Raudonosios armijos gal 12 karių grupe. Susišaudymo metu žuvo du raudonarmiečiai, vienas sužeistas į koją, devyni paimti į nelaisvę ir netrukus perduoti vokiečiams⁷⁸. Tiesa, kiek vėliau tas pats šaltinis nurodo, kad susišaudymas įvyko birželio 28 ar 29 d. ir kad jame dalyvavo 11 raudonarmiečių⁷⁹. Sunku pasakyti, kuri data tikra. Autoriaus nuomone, labiau tikėtina vėlesnė data, nes pirmuoju atveju šaltinis nurodo, kad sulaikyti raudonarmiečiai buvo perduoti vokiečiams, tačiau nenurodo, kad iki perdavimo jie būtų kur nors laikomi. Kita vertus, Krekenavą vokiečiai užėmė birželio 24 ar 25 d., galbūt jie pasirodė visai netrukus po susišaudymo. Tikėtina, kad sukilimo laikotarpiu būrys vykdė sovietinio aktyvo arba asmenų, įtariamų tokiais esant, areštus. Remiantis archyviniais šaltiniais, sukilėliai birželio 27 d. suėmė vietos įtariamą sovietinį aktyvistą Narcizą Čepulį ir privertė jį viešai Vadaktuose perskaityti antisovietinę kalbą⁸⁰. Vis dėlto nėra aišku, kada tiksliai tai įvyko, kadangi N. Čepulis iš viso vokiečių okupacijos metais galėjo būti suimtas tris

kartus. Pats N. Čepulis nurodo, kad pirmą kartą jis suimtas birželio 24 d. ir tą pačią dieną perduotas per Krekenavą vykusiems vokiečiams, nugabentas į Naujamiestį, ten po apklausos jis, kaip lietuvis, paleistas, po dviejų dienų dar kartą suimtas ir su konvojumi nugabentas į Panevėžį, iš kur greitai paleistas⁸¹. Jo sūnus nurodo, kad tėvas suimtas birželio 25 d.⁸². T. Kuzma apklausos metu paliudijo, kad N. Čepulis suimtas birželio 24 d., vėliau perduotas vokiečiams, tačiau sugebėjo pabėgti⁸³. Tuo tarpu teismo metu T. Kuzma nurodė, kad Čepulis suimtas birželio 23 ar 24 d.⁸⁴. Taip pat buvo suimti trys Lukšiai (Lukšai) – tėvas ir du jo sūnūs⁸⁵. T. Kuzma skirtingų apklausų metu nurodo net tris skirtingas jų arešto datas – birželio 23, 24, ir 27 d.⁸⁶. Būrio narys P. Markuckas nurodo, kad suimti buvo tik sūnūs – Henrikas ir Eduardas Lukšiai (Lukšai). Laikiniai jie įkalinti bažnyčios rūsyje⁸⁷. Galbūt tėvas ir sūnūs suimti ne tuo pačiu metu. Sukilėlis S. Rukštavičius nurodo, kad N. Čepulis ir Lukšas (Lukšys) suimti todėl, jog norėjo padegti vietos parduotuvę, kad ji neatitektų vokiečiams⁸⁸. Tuo tarpu N. Čepulio sūnus Jonas liudija, kad jis Vadaktuose kartu su broliais Eduardu ir Henriku buvo suimti birželio 24 d. ir įkalinti kluone Genių k., o kitos dienos rytą paleisti. Grįžęs namo jis panoro išsiaiškinti, kas nutiko jo tėvui, ir nuėjo į Vadaktus, kur buvo dar kartą suimtas, tos pačios dienos vakarą vokiečių mašina kartu su kitais suimtais nugabentas į Panevėžį ir uždarytas į kalėjimą⁸⁹. Labiausiai tikėtina, kad N. Čepulio ir Lukšių (Lukšų) areštai vis dėlto įvyko iki vokiečių pasirodymo. Autoriui taip pat pavyko rasti duomenų, kad būrys suėmė dar vieną galimą aktyvistą – Leoną Liutkevičių. Jis buvo suimtas pačiame valsčiaus pakraštyje ir pristatytas į arčiau buvusį Naujamiestį⁹⁰. Tiesa, nėra aišku, kada tiksliai tai įvyko ir koks buvo jo tolimesnis likimas.

Remiantis archyviniais duomenimis, visi suimti Vadaktų sovietiniai aktyvistai ar įtariamieji tokiais esant buvo paleisti, tačiau Stasys (kitur jo vardas nurodytas kaip Juozas) Lukšys (Lukšas) netrukus dar kartą suimtas ir sušaudytas netoli Krekenavos⁹¹. Neaišku, kada tiksliai tai įvyko, tikėtina, kad jau vokiečiams okupavus kraštą. S. Bartaševičius nurodo, kad 1941 m. liepos pabaigoje jam buvo įsakyta sušaudyti Lukšą, Čepulį ir Bakevičių, bet jis atsisakė, todėl iš jo buvo atimtas ginklas⁹². Panašu, kad Vadaktų būrys buvo palyginti nedidelis: skirtingais duomenimis, jį sudarė nuo 8 iki 20 vyrų⁹³. Neaišku, ar visi jie dalyvavo sukilime. Autoriui pavyko identifikuoti 11 Vadaktų būrio narių, galėjusių dalyvauti sukilime.

Išanalizavus archyvinius dokumentus autoriui pavyko rasti duomenų apie 138 asmenis, kurie galėjo dalyvauti sukilime Krekenavos valsčiuje. Skaičius gana panašus į anksčiau tyrinėto Pušaloto vls. duomenis (ten sukilime, patikslintais duomenimis, galėjo dalyvauti 126 asmenys). Įdomu tai, kad, remiantis archyviniais, 1940 m. gruodžio 30 d. duomenimis, Krekenavos vls. gyveno 12 500 gyventojų, o Pušaloto – 6 908⁹⁴. Skirtumas ganėtinai žymus. Sunku pasakyti, kas galėjo lemti būtent tokius skirtumus. Galbūt įtakos turėjo skirtingas sukilimo intensyvumas, o gal tai, kad Pušalote sukilimas truko maždaug dvejomis paromis ilgiau.

SUKILĖLIŲ VEIKLA VOKIEČIŲ OKUPACIJOS METAIS

Kaip ir Pušalote, taip ir Krekenavoje vokiečių atėjimo sukilėliai netapatino su sukilimo pabaiga. Jiems ir toliau atrodė, kad jų darbas dar nebaigtas, todėl vyrai neskubėjo išsiskirstyti po namus. Vis dėlto visa jų veikla nuo šiol vyko vadovaujant vokiečiams. Sunku pasakyti, ar griežtai naujieji okupantai prižiūrėjo

buvusių sukilėlių veiklą, bet greičiausiai jie nesikišdavo tol, kol ji atitikdavo jų interesus. Taigi sukilėlių būrys tapo pagalbinio būriu, vykdančiu vokiečių nurodymus, net jei iš pažiūros jų veiksmai ir buvo panašūs į tuos, kuriuos jie vykdė sukilimo metu. Plačiau pagalbinio būrio problematika bendrine prasme aptarta ankstesniame autoriaus straipsnyje⁹⁵. Pirmąsias kelias naujosios okupacijos dienas Krekenavoje veikė Vermachto štabas (vadovaujamas pulkininko). Iš pradžių buvo leista sudaryti 30 vyrų būrį ir tik jie galėjo nešiotis ginklą. Taip pat jiems buvo privaloma nešioti raištį ant rankos. Vis dėlto tikėtina, kad būrys tuo metu vis dar buvo daug didesnis. Vargu, ar buvę sukilėliai taip staiga būtų nutraukę veiklą. Kartu leista atkurti ir vietos savivaldą. Viršaičiu paskirtas S. Žukas (jis pareigas ėjo tik tris mėnesius, vėliau jį pakeitė Jurgis Jakaitis)⁹⁶. Kitais duomenimis, viršaičiu vokiečių okupacijos pradžioje tapo sukilėlis, Lietuvos nepriklausomybės kovų savanoris Jonas Kiaunė⁹⁷. Liepos 1 d. į Krekenavą atvyko vokiečių karinė komendantūra. Ji išdavė dar 100 leidimų nešioti ginklą. Ginklai pirmiausia buvo išduoti asmenims, sutikusiems savanoriškai eiti sargybą Krekenavoje (pamainą sudarė apie 10–15 vyrų). Tuo pat metu išleistas potvarkis nurodantis, kad visi asmenys, turintys ginklų, bet neturintys jiems leidimo, privalo atiduoti ginklus į štabą (jis ir toliau veikė S. Žuko name), kitaip jie bus paskelbti priešais ir vokiečių sušaudyti. Per kelias dienas vietos gyventojai pristatė apie 50 rusiškų šautuvų, 3 kulkosvaidžius, 10 pistoletų, 15 granatų⁹⁸. Tarp asmenų, pristatusių ginklus, tikriausiai buvo ir sukilėlių. Tikėtina, kad šis veiksmas kartu rodė ir sukilėlių grįžimą prie civilinės veiklos. Iš esmės pagalbinis būrys veikė dvejomis kryptimis: kovojo prieš Raudonąją armiją ir vykdė civilių gyventojų areštus. Archyviniai duomenys apie tai nėra labai gausūs ar išsamūs, vis dėlto jie leidžia susidaryti tam

tikrą vaizdą apie veiksmų intensyvumą. Prie Grinkų k. apie 10 būrio narių dalyvavo apšaudant Raudonosios armijos mašiną. Ji buvo sudaužyta ir paskandinta Upytės upelyje⁹⁹. Duomenų apie aukas iš abiejų pusių ar Raudonosios armijos karių likimą autoriui rasti nepavyko. Iš vietos gyventojos gavę žinių, būrio nariai surengė pasalą ir sugavo raudonarmietį motociklininką¹⁰⁰. Tikėtina, kad 1941 m. birželio pabaigoje – liepos pirmoje pusėje būrio nariai sulaukė nemažai atsitraukiančios Raudonosios armijos karių. Gali būti, kad dalyje tokių atvejų dalyvavo ir vokiečiai¹⁰¹. Remiantis archyviniais duomenimis, bent jau vokiečių okupacijos pradžioje Krekenavoje buvo raudonarmiečių belaisvių lageris (kitur nurodyta, kad raudonarmiečiai laikyti areštinėje, bet vargu, ar visi jie būtų ten tilpę)¹⁰². Sunku pasakyti, kiek laiko lageris veikė. Remiantis archyviniais šaltiniais, vokiečiai Krekenavoje prabuvo apie savaitę¹⁰³. Kitas šaltinis nurodo, kad civilinė valdžia valsčiuje buvo įvesta, praėjus daugiau kaip dviem savaitėms nuo vokiečių atėjimo¹⁰⁴. Tikriausiai vokiečiai, išvykdami iš Krekenavos, išsivežė ir karo belaisvius arba juos dar anksčiau išsiuntė į Panevėžį. Reiktų pažymėti, kad kai kurie šaltiniai nurodo, jog sovietinių karių areštai vykdyti ir liepos mėn. pabaigoje ar net rugpjūtį. 1941 m. liepos ar rugpjūčio mėnesiais į Bartašiūnų k. atėjo 5 Raudonosios armijos kariai, apie tai sužinojo ir būrio nariai. 20 narių būrys apsupo kaimą ir sulaukė raudonarmiečius, kuriuos iš pradžių nuvežė į Krekenavą, o po to perdavė vokiečių komendantūrai Panevėžyje. Panašu, kad šiuo konkrečiu atveju veikė Vadaktų būrio vyrai¹⁰⁵. To pačio būrio 7 vyrai 1941 m. vasarą dalyvavo „šukuojant“ Biržų girią ir ieškant asmenų, galimai nužudžiusių vieną lietuvį. Paieškos buvo bevaisės¹⁰⁶. Taip pat rastas bent vienas atvejis, kuomet valsčiuje galėjo būti sušaudyti Raudonosios armijos kariai. Nėra aišku,

ar prie to prisidėjo ir būrio nariai¹⁰⁷. Naujarodžių k. gyventojas Jurgis Dauša paliudijo, kad raudonarmiečius sušaudė vokiečiai¹⁰⁸. Sukilėlis A. Kirsnis nurodo, kad 1941 m. birželio pabaigoje – liepos pradžioje šaudymus valsčiuje vykdė vokiečiai¹⁰⁹.

Kiek daugiau duomenų pavyko rasti apie civilių gyventojų areštus. Suėmimai vykdyti ganėtinai intensyviai: jau birželio pabaigoje suimtųjų buvo apie 22¹¹⁰. Jie tikriausiai laikyti areštiniėje (kitas šaltinis nurodo, kad jie buvo laikomi mokykloje Krekenavoje) bei naudoti įvairiems darbams: valė batus ir drabužius vokiečių komendantūrai ir t. t.¹¹¹. Remiantis archyviniais šaltiniais, suimtieji (apie 20 asmenų) birželio 27 d. atgabenti į Panevėžį¹¹². Kitas archyvinis šaltinis nurodo, kad 1941 m. liepos 3 d. visi suimti asmenys (iš viso apie 90) vežimais (po 3–5 viename), lydimi maždaug 50–60 būrio narių, išgabenti į Panevėžį su konvojumi. Po dviejų dienų trimis vežimais ten nuvežti dar 22 asmenys¹¹³. Tarp suimtųjų buvęs Antanas Kisielius, nenurodydamas tikslesnės datos, paliudijo, kad jis kartu su dar 24 aktyvistais buvo išgabentas į Panevėžį, iš kur vėliau paleistas¹¹⁴. Gali būti, kad dalis gabentųjų į Panevėžį kaip komunistai buvo iš karto sušaudyti¹¹⁵, dalis po kurio laiko (kai kur minimas dviejų savaičių laikotarpis) paleisti¹¹⁶. Dažniausiai suiminėjo sovietinius aktyvistus ar tokiais esant įtartimus asmenis, jų šeimos narius, milicininkus, pirmosios sovietinės okupacijos metu vietos savivaldoje dirbusius gyventojus, asmenis, gavusius žemės iš sovietinės valdžios. Tikriausiai sukilėliai juos visus laikė sovietiniais aktyvistais arba įtarė juos jaučiant palankumą sovietinei valdžiai. Taip pat panašu, kad suimti buvo ne visi į minėtas kategorijas patekę asmenys. Pavyzdžiui, nesuimti visi gavę žemės asmenys, dalis komjaunuolių. Didelė dalis aktyvistų ar tokiais esant įtartų asmenų suimti, remiantis būrio narių parodymais. Suimtieji apklausti,

sudaryti jų apklausos protokolai¹¹⁷. Siekiant nustatyti, ar asmuo tikrai buvo sovietinis aktyvistas, įsteigtas teismas (jį sudarė būrio nariai), kuris tikrino visus prieinamus dokumentus ir sprendė suimtųjų likimą. Taip pat sudarytas sovietinio aktyvo ir milicininkų sąrašas. Vienas iš sukilėlių nurodo, kad jame buvo apie 60 asmenų¹¹⁸. Tuo tarpu kitas šaltinis – apie 400¹¹⁹. Kaip minėta, didžioji dalis suimtųjų išgabenti į Panevėžį, dalis – sušaudyti. Sunku pasakyti, kiek iš viso sovietinių aktyvistų buvo sušaudyta. Vienas šaltinis nurodo, kad tokių buvo 25¹²⁰. Tuo tarpu kitas šaltinis nurodo, kad 1941 m. birželio – liepos mėn. Krekenavoje sušaudyta apie 80 asmenų, tarp jų – bent 11 sovietinių aktyvistų (prie vieno iš jų kaip žūties data įrašyta 1945 m. gegužės 28 d., likusieji 10 sušaudyti 1941 m. liepos pabaigoje – rugpjūčio pradžioje, tarp jų įrašyti ir J. Beleckas bei P. Istignejevas). Šaudymai vyko Ženėperšos upelio pakranteje, apie 1 km nuo Krekenavos¹²¹. Minėtas šaltinis liudija, kad prie šaudymų prisidėjo ir sukilėliai, tačiau įvardija tik keturis iš jų¹²². Remiantis tirtais archyviniais šaltiniais, autoriui pavyko nustatyti 72 asmenis, kurie 1941 m. vasarą Krekenavos valsčiuje buvo suimti (apie daugumą jų archyviniai duomenys nurodo, kad jie buvo arba galėjo būti sovietiniai aktyvistai arba jų giminaičiai, milicininkai, ar gavę žemės iš sovietinės valdžios). Vėlesniu vokiečių okupacijos laikotarpiu suimta dar bent 10 asmenų, dauguma jų išvežti darbams į Vokietiją. Šiuo laikotarpiu dažniausiai buvo suimami jauni darbingo amžiaus vyrai. Autoriui pavyko nustatyti 17 asmenų, kurie vokiečių okupacijos metais buvo sušaudyti. Apie daugumą jų rasta archyvinių duomenų, kad jie buvo sovietiniai aktyvistai. Du asmenys 1943 m. kovo mėn. ir vienas 1944 m. sušaudyti kaip raudonieji partizanai. Tikėtina, kad prie to prisidėjo ir dalis sukilėlių.

Iki galo nėra aišku, kada tiksliai buvo išformuotas pagalbinis būrys. Tikėtina, kad

vietos policija pradėta atkurti pirmosiomis vokiečių okupacijos dienomis. Remiantis archyviniais duomenimis, bent nuo birželio 29 d. Krekenavos policijos viršininko pareigas ėjo Adomas Mikalajūnas (tarpukariu jis ėjo Smilgių vls. policijos viršininko pareigas)¹²³. Sunku pasakyti, kiek policininkų buvo nuovadoje. Kiek vėliau, 1941 m. rugpjūtį, joje tarnavo policijos viršininkas, policijos valdininkas ir trys vachmistrai¹²⁴. Tikėtina, kad etatų skaičius buvo panašus į tarpukario, kadangi vokiečių valdžia iš esmės stengėsi atkurti prieškarinę tvarką. Įdomu tai, kad, remiantis sukilėlio A. Kirsnio parodymais, bent jau 1941 m. liepos pradžioje vietos policija buvo pavaldi, kaip jis teigia, partizanų dalinio vadui, kuris, savo ruožtu, buvo pavaldus vokiečių komendatūrai¹²⁵. Dėl didelio darbo krūvio (kova su Raudonosios armijos kariais ir vietos civilių gyventojų areštai) iš pradžių policija tikriausiai veikė kartu su pagalbinio būriu. Vėliau, valsčiuje įvedus civilinę valdžią, kartu turėjo prasidėti ir vietos policijos, kaip pagrindinio tvarkos palaikymo organo, įtvirtinimo procesas. Neaišku, kiek laiko jis truko ir kuomet tiksliai buvo baigtas. Sukilėlis A. Kirsnis nurodo, kad, įvedus civilinę valdžią, pagalbinio būrio nariai atidavė ginklus vokiečių policijai¹²⁶. Tikriausiai šiuo atveju kaip vokiečių policija įvardijama valsčiuje pradėjusi veikti lietuvių policija. 1941 m. liepos 8 d. Panevėžio apsk. policijos vadas paskelbė įsakymą Nr. 1. Jame nurodė grįžti į tarnybą visiems iki 1940 m. birželio 15 d. pareigas ėjusiems policininkams. Policija turėjo vadintis „Lietuvos Pagalbinė policija“¹²⁷. 1941 m. liepos 15 d. įsakyme Nr. 2 nurodyta, kad visi policininkai turi nešioti ant kairės rankos raištį su užrašu „Lietuvos pagalbinė policija“ su vokiečių komendatūros antspaudu ir numeriu¹²⁸. Kauno komendatūra 1941 m. liepos 24 d. paskelbė įsakymą, kad visų partizanų būrių veikla baigta, ginklus jie turi atiduoti¹²⁹. Vidaus

reikalų generalinio tarėjo 1941 m. rugpjūčio 16 d. įsakyme nurodyta, kad ten, kur būtina, pagalbinės policijos neišformuoti. Laikyti tarnybą joje garbinga ir neapmokama. Ten, kur būtina atlyginti, daryti tai pagal numatytą tvarką¹³⁰. Pagalbinės policijos narys Andrius Ramanauskas nurodo, kad už tarnybą jis gavo 50 červoncu¹³¹. Tuo tarpu Antanas Čėponis nurodo, kad iš pradžių jam buvo žadama po 100 markių per mėnesį, bet jis pinigų negavo, o tik įvairių daiktų iš kooperatyvo¹³². Tiesa, jis nenurodo, ar buvo pagalbiniam būryje, ar pagalbinėje policijoje. 1941 m. rugpjūčio mėn. pagalbinės policijos sąrašė jo nėra. Krekenavos atveju tikriausiai pagalbinė policija nepradėjo veikti iš karto po liepos 8 d. įsakymo arba jos struktūra nebuvo iš karto išgryninta. Remiantis archyviniais duomenimis, 1941 m. rugpjūčio mėn. Krekenavos pagalbinę policiją sudarė 45 vyrai (tarp jų galimai – 18 sukilėlių)¹³³. Tokie skaičiai gan smarkiai skiriasi nuo anksčiau tyrinėto Pušaloto vls. Jame iš 30 pagalbinės policijos narių net 27 galėjo būti sukilėliai. Sunku pasakyti, kas galėjo lemti tokį skirtumą. Priešingai nei Pušaloto vls., panašu, kad Krekenavos pagalbinė policija neturėjo vado ir tikriausiai buvo tiesiogiai pavaldi vietos policijai. Gali būti, kad iš pradžių pagalbinę policiją sudarė apie 200 vyrų (t. y. tikriausiai visi pagalbinio būrio nariai tapo pagalbinės policijos nariais) ir tik vėliau, rugpjūčio mėn., struktūra buvo išgryninta ir narių skaičius optimizuotas iki 45. Labai tikėtina, kad tokią pagalbinės policijos formavimosi eiga įtakojo ir tai, kad rugpjūčio mėn. smarkiai sumažėjo veiklos. Sovietinis aktyvas jau buvo suimtas, besitraukiančios Raudonosios armijos karių taip pat nebebuvo, vietos žydų tautybės asmenys jau buvo išgabenti į Panevėžį, o raudonųjų partizanų dar iš esmės nebuvo arba jų veikla dar nebuvo aktyvi. Tokį scenarijų patvirtina patys pagalbinio būrio bei pagalbinės policijos

nariai. S. Žukas (priklausė pagalbiniam būriui, bet jo nėra rugpjūčio mėn. pagalbinės policijos sąrašė) nurodo, kad rugpjūčio mėn. būrys išsiskirstė¹³⁴. A. Kirsnis (priklausė ir pagalbiniam būriui, ir pagalbinei policijai) nurodė, kad pagalbinis būrys (jis įvardija jį tiesiog kaip būrį) veikė iki maždaug 1941 m. rugpjūčio mėn. vidurio, nuo tada visos funkcijos perduotos policijai¹³⁵. Vadaktų bažnytkaimio gyventojas Adomas Petkevičius nurodė, kad Vadaktų būrio nariai 1941 m. rugpjūčio mėn. buvo iškviešti į Krekenavą, kur pridavė ginklus¹³⁶. Sunku pasakyti, kokias funkcijas pagalbinė policija atliko po 1941 m. rugpjūčio mėn. Tikriausiai jos nariai pagal poreikį (kaip nurodyta ankčiau minėtame 1941 m. rugpjūčio 16 d. įsakyme) buvo pasitelkiami patruliavimui ir miestelio saugojimui nuo raudonųjų partizanų ir jų paieškų operacijose. Trūkstant archyvinių duomenų, sunku pasakyti, kiek tokių operacijų vykdė, ar jos buvo intensyvios. Galima tik numanyti, kad jos vyko, nes 1943 m. kovo mėn. buvo sulaikyti mažiausiai du raudonieji partizanai, o 1944 m. – bent vienas. Jie vėliau Panevėžyje sušaudyti. Gali būti, kad 1944 m., sustiprėjęs raudonųjų partizanų veiklai bei artėjant frontui, norint išlaikyti tvarką valsčiuje, pagalbinės policijos (galbūt ir reguliariosios) gretos buvo padidintos, priimant į jas daugiau asmenų arba tam tikslui pajungiant kitas formuotes. Pavyzdžiui, sukilėlis Liudas Bacevičius nurodo, kad 1944 m. pradžioje įstojo į priešgaisrinę apsaugą ir kartu su policininkais patruliuodavo po Krekenavą. Tą patį nurodo ir kitas sukilėlis Pranas Jakaitis¹³⁷. 1941 m. tiek reguliariosios, tiek ir pagalbinės policijos sąrašuose pati neregistruojama. Labiausiai tikėtina, kad vokiečių okupacijos metais pagalbinės policijos nariai buvo pasitelkiami trumpam laikui konkrečioms užduotims vykdyti ir didžiąją laiko dalį užsiėmė sava veikla.

Panašu, kad didžioji vokiečių okupacijos dalis Krekenavos valsčiuje praėjo gan ramiai.

Autorius nerado archyvinių duomenų apie intensyvesnius susidūrimus su raudonaisiais partizanais. Nors vienas šaltinis nurodo, kad valsčiuje susiformavo antinacinis sąjūdis¹³⁸, tačiau autorius apie jį nerado kokių nors konkretnių duomenų. Padėtis pradėjo keistis 1944 m. vasaros pradžioje, artėjant frontui. Vietos gyventojai labai gerai prisiminė pirmąją sovietinę okupaciją, todėl nelaukė ir antrosios. 1944 m. liepos mėn. pradžioje Krekenavos mokykloje įvyko valsčiaus gyventojų susirinkimas, kuriame nutarta organizuoti savisaugos būrį¹³⁹. Susirinkimą galėjo inspiruoti ir nurodymas iš Panevėžio dėl būrio suformavimo. Būrys pradėjo veikti apie liepos 10 d. ir turėjo užduotį saugoti miestelį ir kautis su Raudonąja armija. Tuo metu jame buvo apie 10–12 vyrų (autorius rado duomenų apie 14 sukilėlių, kurie galėjo priklausyti šiam būriui). Būrio vadu tapo Alfonsas Kairys (tuo metu ėjęs policijos viršininko pareigas), jo pavaduotoju – mokytojas Petras Andrašiūnas (sukilėlis, vokiečių okupacijos pradžioje ėjęs Raguvos vls. pagalbinės policijos viršininko pareigas), štabo viršininku – agronomas Kazys Ropė, būrių vadais – mokytojas Vincas Meškauskas (sukilėlis) ir Vladas Kiaunė (Lietuvos kariuomenės atsargos j. leitenantas). Mykolas Žukas (sukilėlis, S. Žuko brolis) buvo atsakingas už ginklus, S. Žukas – atsakingas už maitinimą, mokytojas Ignas Rutkauskas – už ūkio dalį. Būrio veikla apsiribojo patruliavimu. Vyrų buvo ginkluoti šautuvais, granatomis, turėjo kulkosvaidį. Taip pat ant rankos nešiojo raištį su užrašu „Tėvynės apsauga“ (vokiečių ir lietuvių kalbomis). Vis dėlto panašu, kad būrys nesusikovė su Raudonąja armija, bet, jai pasirodžius, dviem automašinomis pasitraukė iš Krekenavos ir netrukus išsiskirstė: dalis vyrų grįžo namo, kiti pasitraukė su vokiečiais¹⁴⁰.

Nors sukilėlių veikla sukilimo metu ir netrukus po jo buvo gan panaši, vis dėlto

pastebimas ir vienas didelis skirtumas. Šalia kovų prieš raudonarmiečius bei sovietinių aktyvistų ar tokiais esant įtariamųjų sulaiikymų pradėti vykdyti ir žydų tautybės asmenų areštai. Tai, be abejo, yra pati tamsiausia sukilėlių veiklos dalis. Remiantis archyviniais duomenimis, mažiausiai 32 (iš 138) sukilėliai vienaip ar kitaip (areštuojant, saugojant, konvojuojant, savinantis žydų tautybės asmenų turta, jį saugant) prisidėjo, vykdant holokaustą Krekenavos valsčiuje. Iš esmės archyviniai duomenys apie holokaustą Krekenavos valsčiuje yra labai negausūs ir dažnai prieštaringi. Sunku pasakyti, kada tiksliai prasidėjo žydų tautybės asmenų persekiojimas. Autorius nerado duomenų, kad jis būtų vykdomas sukilimo metu. Nepavyko rasti ir duomenų, kad tuo metu būtų vykdyti netgi žydų tautybės sovietinių aktyvistų areštai, nors, remiantis archyviniais šaltiniais, Krekenavos valsčiuje sukilimo metu galėjo gyventi mažiausiai 3 tokie žydų tautybės asmenys (visi buvo LKP nariai)¹⁴¹. Galbūt jie spėjo pasitraukti į Sovietų Sąjungos gilumą. Panašu, kad holokausto vykdymas valsčiuje prasidėjo trečią ar ketvirtą vokiečių okupacijos dieną, kada visus žydų tautybės asmenis, remiantis vokiečių įsakymu, imta perkelti į vieną Krekenavos gatvę, kurioje įkurtas getas¹⁴². Keli archyviniai šaltiniai nurodo, kad žydų tautybės asmenys buvo laikomi sinagogoje ar mokykloje. Gali būti, kad bent iš pradžių buvo suimti tik vyrai¹⁴³. Sunku pasakyti, kiek būta suimtųjų. Kai kurie archyviniai šaltiniai nurodo tokių buvus apie 500¹⁴⁴. Gali būti, kad tie skaičiai artimi tikrovei, nes Krekenavos vls. savivaldybės 1941 m. liepos 28 d. rašte nurodyta, kad Krekenavoje gyveno 359 žydų tautybės asmenys, iš jų – 53 vaikai iki 6 metų¹⁴⁵. 1941 m. liepos 31 d. rašte nurodyta, kad visame valsčiuje gyvena 279 (vyresni kaip 14 metų) žydų tautybės asmenys¹⁴⁶. Neaišku, kiek laiko veikė getas. Tikėtina, kad jis buvo likviduotas 1941 m. rugpjūčio mėn., kai

Panevėžio aps. pradėta masiškai šaudyti žydų tautybės asmenis. Krekenavos atveju tikėtina, kad didesnė dalis žydų tautybės asmenų vokiečių įsakymu konvojuoti į Panevėžį¹⁴⁷. Prieš konvojavimą vykdyta registracija, vežamieji buvo priversti palikti savo daiktus¹⁴⁸. Panašu, kad dalis žydų tautybės asmenų nebuvo išvežti, bet sušaudyti valsčiaus teritorijoje. Remiantis archyviniais duomenimis, šaudymai vykdyti ne vieną kartą¹⁴⁹. Tiesa, neaišku, ar visais atvejais ten dalyvavo ir Krekenavos būrio nariai. Archyviniai duomenys apie tai, kiek iš viso sušaudyta asmenų, yra labai prieštaringi ir laviruoja nuo 30 iki maždaug 130¹⁵⁰. Krekenavos apylinkės darbo žmonių deputatų tarybos 1967 m. kovo 29 d. pažymoje nurodyta, kad sušaudyta apie 60 vaikų ir apie 50 suaugusiųjų¹⁵¹. Kiek aiškesni duomenys apie šaudymų vietas bei laiką. Remiantis archyviniais šaltiniais, jie vykdyti prie Nevėžio upės. Tikėtina, kad tai įvyko Nevėžio upės pakrantėje, maždaug 500 metrų nuo Krekenavos, priešais bažnyčią, ten pat žydų tautybės asmenys ir užkasti¹⁵². Šaudoma buvo liepos pabaigoje – rugpjūčio pradžioje, naktimis, pasinaudojant komendantanto valanda, kai nuo 21 val. nebuvo galima vaikščioti gatvėmis¹⁵³. Taip pat fiksuojami keli išskirtinesni atvejai. Liepos mėnesį (pasak liudytojo, tai vyko dar iki masinio žydų tautybės asmenų šaudymo) būrio nariai netoli Petriškių k. ar miško sulaiikė žydų tautybės asmenų šeimą, nusivedė ją į mišką ir ten sušaudė. Tikėtina, kad viena moteris išgyveno, vietos gyventojai rado ją sužeistą¹⁵⁴. Remiantis archyviniais duomenimis, būrio nariai rugpjūčio mėn. įvykdė tris žydų tautybės asmenų paieškas. Pirmosios metu buvo sulaiikyta 16 maždaug 23–30 amžiaus žydų tautybės asmenų ir netoli miestelio jie sušaudyti. Kapus kasė 4 raudonarmiečiai. Vėliau buvo sulaiikyta dar 11 vyrų, iš jų 2 sušaudyti, vienas sugebėjo pabėgti¹⁵⁵. Tikėtina, kad prie visų šių įvykių prisidėjo ir dalis sukilėlių.

Holokauste dalyvavę asmenys kaip atlygį galėjo gauti žydų tautybės asmenų turto¹⁵⁶. Taip pat fiksuojamas atvejis, kai Noreikių k. viena šeima slėpė žydų tautybės asmenį¹⁵⁷. Koks to asmens likimas, autoriui nežinoma. Remiantis archyviniais dokumentais, dalis sukilėlių dalyvavo 1941 m. rugpjūčio mėn. konvojuojant žydų tautybės asmenis į netoli Panevėžio buvusį Pajuostės mišką¹⁵⁸, kur sušaudyta dauguma Panevėžio aps. žydų tautybės asmenų¹⁵⁹. Sunku pasakyti, kokia buvo sukilėlių motyvacija prisidėti prie holokausto vykdymo. Archyvinių duomenų apie tai praktiškai nėra. Tikriausiai todėl, kad sovietinius tardytojus tai menkai domino. Taip pat reikėtų paminėti, kad ne visi sukilėliai prisidėjo prie holokausto. Sukilėlis P. Markuckas savo prašyme dėl rehabilitacijos nurodo, kad, prasidėjus masiniams žydų tautybės asmenų areštams, jis ir kitas sukilėlis Benediktas Čepas iš asmeninių įsitikinimų nesutiko prisidėti, todėl buvo 5 paroms įkalinti ir po to daugiau būryje neveikė¹⁶⁰. Įdomu tai, kad jie abu nebuvo kaltinti prisidėję prie holokausto. Savo ruoštu autorius duomenų apie jų prisidėjimą taip pat nerado. Vienas šaltinis nurodo, kad vokiečiai dviems savaitėms pakvietė į Panevėžį atvykti 15 vyrų. Norėjo, kad jie prisidėtų prie žydų tautybės asmenų šaudymo, tačiau nė vienas jų neatvyko¹⁶¹.

SUKILĖLIŲ LIKIMAS ANTROSIOS SOVIETŲ OKUPACIJOS METAIS

Sparčiai artėjant frontui, buvę sukilėliai neturėjo daug laiko apsispręsti, ką daryti. Greitai tapo akivaizdu, kad sovietinės kariuomenės sulaukyti nebepavyks, todėl iš esmės liko du pasirinkimo variantai: trauktis arba likti ir tikėtis pergyventi pokyčius. Pasitraukti skatino tai, kad dar puikiai buvo prisimenama pirmoji okupacija. Be to, daugelis sukilėlių pagrįstai bijojo atsakomybės už savo veiklą

vokiečių okupacijos metais, ypač 1941 m. vasarą. Kita vertus, daugelis jų turėjo ūkius, šeimas, mažamečius vaikus, todėl priimti sprendimą buvo tikrai nelengva. Remiantis archyviniais duomenimis, kartu su vokiečiais galėjo pasitraukti ne mažiau kaip 17 (12 proc.) sukilėlių. Lyginant su Pušaloto vls., patikslintais duomenimis ten, galėjo pasitraukti ne mažiau kaip 15 sukilėlių (12 proc.). Įdomu tai, kad, priešingai negu Pušaloto atveju, Krekenavoje pagrindiniai sukilimo organizatoriai ir dalyviai į Vakarus nepasitraukė. J. Jackūnas, sovietinių represinių organų duomenimis, gyveno Raseiniuose¹⁶². Lietuvoje liko ir S. Žukas, A. Kirsnis, J. Čepas, J. Rapšys, J. Barauskas, Vadaktų būrio vadas P. Jagelavičius ir kiti. Iš aktyvesnių sukilėlių vienintelis M. Ropė pasitraukė su vokiečiais. Lietuvoje likusiems buvo keli variantai: eiti į mišką, likti namuose ir tikėtis geriausio arba persikelti gyventi į kitą vietovę. Remiantis archyviniais duomenimis, partizano kelią pasirinko 9 sukilėliai (Pušalote patikslintais duomenimis – 16), iš jų 5 žuvo (tarp jų ir vienas Krekenavos puolimo vadų J. Rapšys¹⁶³). Kai kuriems sukilėliams atsirado ir dar viena galimybė – tarnyba Raudonojoje armijoje. Savaimė suprantama, retas sukilėlis norėjo joje tarnauti ir ne tik dėl to, kad tai buvo okupacinė kariuomenė, bet ir todėl, kad mobilizuotieji buvo siunčiami į frontą, kuriame buvo labai reali galimybė žūti. Autoriui pavyko surasti duomenų apie 4 sukilėlius, tarnavusius sovietinėje kariuomenėje. Be abejo, jų turėjo būti daugiau.

Remiantis archyviniais šaltiniais, mobilizacija Krekenavoje pradėta vykdyti 1944 m. rugpjūčio 8 d. (valsčių sovietų okupantai užėmė liepos 26 d.)¹⁶⁴. Šaukiami į karo tarnybą buvo 1909 m. gimimo ir jaunesni vyrai¹⁶⁵. Dauguma sukilėlių, panašu, nusprendė kaip nors pergyventi antrąją sovietinę okupaciją ir liko namuose. Galbūt dalis jų tikėjosi, kad vokiečiai greitai grįš,

o gal – kad Vakarų sąjungininkai paskelbs karą Sovietų Sąjungai ir išlaisvins Lietuvą. Vis dėlto, kaip ir Pušaloto sukilėlių atveju, jų viltims nebuvo lemta išsipildyti ir galiausiai daugelis jų buvo suimti ir nuteisti. Panašu, kad Kostas Januškevičius tapo pirmuoju sukilėliu, kuris buvo areštuotas. Tai nutiko jau 1944 m. rugpjūčio mėn. Iš viso 1944 m. suimti 4 sukilėliai. 1945 m. vyko patys masiškiausi areštai, per juos suimti net 35 sukilėliai. Kitais, 1946 m., areštuoti dar 7, paskui buvo gan ilga pertrauka, kol 1957 m. suimtas S. Žukas. Pavyzdžiui, Pušalote, patikslintais duomenimis, areštai vykdyti 1944–1950 m., o paskutinis sukilėlis suimtas 1952 m. Galbūt tokius skirtumus lėmė tai, kad Krekenavoje sukilėliai buvo greičiau išaiškinti ir todėl greičiau suimti. Kaip ir Pušalote, didžioji dalis nuteisti pagal Baudžiamojo kodekso 58 str. 1 punktą. Remiantis juo, visi sukilėliai buvo laikomi „tėvynės išdavikais“¹⁶⁶. Tiesa, LYA saugomose suimtųjų asmens kortelėse šalia „tėvynės išdavystės“ kaip nuteisimo priežastys įrašytos ir kitos: „nacionalinės bandos dalyvis“, „antisovietinės organizacijos narys“, „banditizmas“, „baltųjų būrio narys“, „baltasis banditas“ t. t.¹⁶⁷ Įdomu tai, kad net 3 Krekenavos sukilėliai po tyrimo buvo paleisti, Pušalote toks atvejis yra tik vienas (be to, ten galimas sukilėlis buvo teisiamas už galimai partizaninę veiklą). Tačiau labiausiai skirtumai išryškėja tiriant nuosprendžių dydžius. Tuo metu kaip aukščiausia bausmė buvo taikoma mirties bausmė, o ją laikinai (1947–1950 m.) panaikinus – 25 metai katorgos darbų. Pušalote aukščiausia bausmė, patikslintais duomenimis, paskirta 22 asmenims (11-oje atvejų paskirtas sušaudymas, įvykdyti 4 nuosprendžiai), o Krekenavoje tokių nuosprendžių išgirdo vos du sukilėliai – S. Žukas (viena iš kertinių sukilimo figūrų, todėl toks nuosprendis suprantamas) ir Jonas Mataitis (dalyvavo Krekenavos puolime, areštuojant sovietinius aktyvistus, taigi jo

veikla nebuvo išskirtinė). Jam, priešingai negu S. Žukui, netgi skirtas sušaudymas, kuris buvo pakeistas į 25 metus katorgos darbų. Sunku pasakyti, dėl ko jis nusipelnė tokios bausmės. Gal dėl to, kad pirmosios sovietinės okupacijos metu dirbo vietinėje savivaldoje. Kita vertus, jo asmens kortelėje kaip nuteisimo priežastis įrašyta niekuo neišsiskirianti frazė – „baltųjų būrio narys“. Neaišku, kas lėmė tokį didelį bausmių skirtumą. Galbūt tai, kad Pušalote sukilimas truko ilgiau ir buvo intensyvesnis. Dažniausias nuosprendis, kaip ir Pušaloto atveju, buvo toks: 10 metų kalnimo lageryje ir 5 metai tremties bei viso turto konfiskavimas. Tokį nuosprendį išgirdo 16 sukilėlių (33 proc.). Pažymėtinas ir vienas išskirtinesnis atvejis: sukilėlis M. Žukas po arešto paskelbė bado streiką ir mirė Panevėžio kalėjme¹⁶⁸.

Ne visiems sukilėliams pavyko išgyventi kalinimą. Remiantis archyviniais duomenimis, mažiausiai 5 iš jų mirė kalnimo vietoje (Pušalote, patikslintais duomenimis, tokių buvo bent 9), dar 8 likimas nežinomas. Vis dėlto didžioji dalis sukilėlių išgyveno. Daliai netgi neteko iškalėti viso jiems skirto laiko. Pagrindinis jų „gelbėtojas“ – po Josifo Stalino mirties prasidėjusi asmenų, nuteistų už kolaboravimą su vokiečiais, amnestija. Sunku pasakyti, keliems sukilėliams ji pritaikyta, bet po J. Stalino mirties prasidėjo spartesnis jų paleidimas į laisvę. 1954–1957 m. į laisvę paleista 19 asmenų (9 iš jų dar nebuvo pasibaigęs kalnimo laikas). Vis dėlto didelei daliai sukilėlių teko iškalėti visą arba net ir ilgesnį laiką. Tam tikriausiai įtakos turėjo tai, kad nuosprendžių bausmės dažniausiai buvo palyginti nedidelės, o dauguma sukilėlių buvo suimti 1944–1946 m. Didesnė dalis paleistųjų grįžo į Lietuvą, kiti liko gyventi Sibire arba persikėlė gyventi į kitas Sovietų Sąjungos respublikas.

IŠVADOS

1941 m. Birželio sukilimas Krekenavos vls. buvo gana gerai organizuotas ir suplanuotas. Sukilėliai iš anksto turėjo suformuotą struktūrą ir numatomų veiksmų planą. Trūkstant archyvinių duomenų sunku spręsti, kodėl jie ėmėsi aktyvių veiksmų tik birželio 23 d. antroje pusėje. Aktyvūs ginkluoti sukilėlių veiksmai truko palyginti neilgai (apie 9–12 valandų) ir iš esmės apsiribojo vienu išskirtiniu veiksniu – miestelio puolimu. Kita vertus, nors aktyvaus sukilimo periodas nebuvo ilgas, tačiau gana intensyvus. Krekenavos sukilėliams nepavyko visiškai perimti paties miestelio, o po to – ir viso valsčiaus kontrolės iki pasirodant vokiečiams. Tam daugiausiai įtakos turėjo tai, kad tiek per Pušalotą, tiek per Krekenavą ėjo svarbus kelias, kuriuo traukėsi Raudonosios armijos daliniai, dažniausiai gauseni ir geriau ginkluoti negu sukilėliai. Remiantis tirtais archyviniais duomenimis, sukilimą Krekenavoje galima apibūdinti kaip vieno įvykio sukilimą, nes svarbiausiu jo įvykiu tapo miestelio puolimas. Duomenys apie kitą sukilėlių veiklą sukilimo metu yra labai neišsamūs.

Vokiečių pasirodymas žymėjo sukilimo pabaigą. Tolesnė sukilėlių likimo raida iš esmės atkartoja Pušaloto atvejį. Vokiečiai iš pradžių nebuvo laikomi okupantais, todėl sukilėliai neišsiskirstė. Jie manė, kad jų darbas dar nebaigtas. Pirmiausia buvę sukilėliai veikė kaip pagalbinio būrio nariai, vėliau dalis perėjo veikti į pagalbinę policiją. Priklausant minėtoms struktūroms, buvusių sukilėlių veikla iš pradžių (1941 m. liepos mėn.) buvo panaši į veiklą sukilimo metu: buvo tęsiami aktyvistų areštai bei kova prieš atsitraukiančius raudonarmiečius. Vėlesniu periodu vykdyta valsčiaus apsauga nuo raudonųjų partizanų. Vis dėlto visą šią jų veiklą kontroliavo iš pradžių karinė, o vėliau – civilinė vokiečių valdžia. Veikti buvusiems

sukilėliams leista tik todėl, kad tai atitiko naujojo okupanto poreikius. Nuo 1941 m. rugsėjo mėn. dauguma buvusių sukilėlių grįžo prie civilinės veiklos ir tik dalis tam tikrais laikotarpiais buvo pasitelkiami vykdyti konkrečias užduotis. Remiantis archyviniais duomenimis, antinacinis sąjūdis valsčiuje nebuvo intensyvus. Duomenų apie tai, kad nors vienas sukilėlis būtų jam priklausęs, nerasta. Faktai, kad 1944 m. vasarą valsčiuje buvo suformuotas būrys gynybai prieš besiantinančią tarybinę kariuomenę, rodo, jog ir vokiečių okupacijos pabaigoje sovietai buvo tebelaikomi didesniu Lietuvos priešu negu vokiečiai.

Esminis buvusių sukilėlių veiklos skirtumas vokiečių okupacijos pradžioje – jų prisidėjimas prie nacių organizuoto holokausto. Autorius nerado duomenų, kad masinis žydų tautybės asmenų persekiojimas būtų pradėtas sukilimo metu. Dėl archyvinių duomenų trūkumo šiandien praktiškai neįmanoma nustatyti, kiek sukilėlių prisidėjo prie holokausto vykdymo ir kokia buvo jų motyvacija.

Daugumą Krekenavos sukilėlių sovietinės represinės struktūros suėmė 1944–1945 m. Tai patvirtina faktą, kad antrosios sovietinės okupacijos metu vienas iš svarbiausių sovietinių represinių organų tikslų – tai buvusių sukilėlių išaiškinimas ir nubaudimas. Šis tikslas gana sėkmingai įvykdytas – maždaug pusė Lietuvoje pasilikusių sukilėlių buvo suimti ir nuteisti. Nepaisant to, kad sukilimas Krekenavoje buvo aktyvus, sukilėliams neskirtos pernelyg griežtos bausmės, neskirtas ir nė vienas mirties nuosprendis. Šiuo aspektu Krekenavos vls. smarkiai skiriasi nuo Pušaloto vls. Tikėtina, kad tam įtakos turėjo tai, kad Krekenavoje sukilimas vyko trumpiau ir nebuvo toks intensyvus.

Nuorodos

¹ Žr. *Genocidas ir rezistencija*, 2015, Nr. 2(38) ir 2016, Nr. 2(40).

² *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, d. 2, Vilnius, 1973.

³ V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą*, Vilnius, 1996.

⁴ *1941 m. Birželio sukilimas: dokumentų rinkinys, sud. V. Brandišauskas*, Vilnius, 2000.

⁵ S. Jegelevičius, „Šauliai 1940–1941 m. antisuvielinėje kovoje“, *Lietuvos šaulių sąjunga valstybės ir visuomenės tarnyboje 1919–2004*, Kaunas, 2005, p. 169.

⁶ *Lietuvių tautos sukilimas 1941 m. birželio 22–28 d.*, Vilnius, 2011.

⁷ D. Pilkauskas, „1941 m. birželio sukilimas Panevėžio apkrityje“, „*Panevėžio rytas*“, 1994 m. birželio 24 d., Nr. 123. p. 5; V. Steponavičius, „Krekenavos sukilimo jubiliejus“, *Tėvynė*, 1996 m. liepos 3 d., Nr. 51. p. 3.

⁸ Korespondencija, *Išlaisvintas panevėžietis*, 1941, rugpjūčio 8, Nr. 7, p. 3.

⁹ V. Steponavičius, „Krekenavos sukilimo jubiliejus“, *Tėvynė*, 1996 m. liepos 3 d., Nr. 51. p. 3.

¹⁰ Mikalausko, M. 1944 m. rugsėjo 18 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19244, t. 1, l. 18ap. 19.

¹¹ Kirsnio, A. 1944 m. gruodžio 28 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-9950, t. 2, l. 102–103.

¹² A. Kirsnio 1944 m. gruodžio 28 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-9950, t. 2, l. 102–103.

¹³ M. Mikalausko 1944 m. rugsėjo 18 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19244, t. 1, l. 18ap. – 19.

¹⁴ A. Račinsko 1944 m. lapkričio 1 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19244, t. 1, l. 27.

¹⁵ A. Okuličio ir J. Čepo 1945 m. sausio 20 d. akistatos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19244, t. 1, l. 89–89ap.

¹⁶ M. Mikalausko 1944 m. rugsėjo 18 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19244, t. 1, l. 19.

¹⁷ Krekenavos valsčiaus savivaldybės 1941 m. rugpjūčio 22 d. raštas, LCVA, f. R-729, b. 11, l. 11.

¹⁸ K. Gilienės 1973 m. rugsėjo 18 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 31206/3, l. 92ap.

¹⁹ A. Musvič 1944 m. lapkričio 28 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15930, l. 13.

²⁰ Z. Ramanausko 1945 m. sausio 24 d. akistatos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19244, t. 1, l. 105–106ap.; A. Kirsnio 1944 m. gruodžio 28 d. apklausos protokolas, b. P-9950, t. 2, l. 104.

²¹ A. Kisieliaus 1946 m. rugpjūčio 27 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9012/3, l. 45ap.

²² S. Žuko 1957 m. kovo 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17828, l. 85; A. Ramanausko 1957 m. gegužės 24 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17828, l. 89ap.

²³ L. Skrebūno 1945 m. kovo 17 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 41273/3, l. 25.

²⁴ S. Žuko 1957 m. kovo 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17828, l. 29.

²⁵ M. Mikalausko 1944 m. rugsėjo 18 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19244, t. 1, l. 19.

²⁶ Z. Ramanausko 1945 m. sausio 24 d. akistatos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19244, t. 1, l. 106ap.

²⁷ P. Bučinsko 1947 m. birželio 18 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17952, l. 91; J. Tomkaus 1957 m. liepos 10 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17828, l. 97; A. Petraškos 1957 m. rugpjūčio 2 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17828, l. 169.

²⁸ S. Žuko 1957 m. rugsėjo 17 d. teismo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17828, l. 250.

²⁹ P. Bučinsko 1947 m. birželio 18 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17952, l. 91.

³⁰ S. Griko 1946 m. rugsėjo 12 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 29717/3, l. 20ap.

³¹ S. Račinsko 1945 m. kovo 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-9950, t. 1, l. 133.

³² Tyro 1945 m. rugpjūčio 15 d. atsiminimai, LYA, f. 1771, ap. 5, b. 130, l. 57.

³³ Ten pat.

³⁴ A. Kirsnio 1944 m. gruodžio 28 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-9950, t. 2, l. 104.

³⁵ D. Pilkauskas, „1941 m. birželio sukilimas Panevėžio apkrityje“, „*Panevėžio rytas*“, 1994 m. birželio 24 d., Nr. 123. p. 5.

³⁶ M. Mikalausko 1944 m. rugsėjo 18 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19244, t. 1, l. 18–19ap.

³⁷ V. Malkevičienės 1957 m. rugpjūčio 2 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17828, l. 118.

³⁸ P. Bučinsko 1944 m. rugsėjo 29 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19244, t. 1, l. 21–21ap.; Tyro 1945 m. rugpjūčio 15 d. atsiminimai, LYA, f. 1771, ap. 5, b. 130, l. 57.

³⁹ J. Ruzgo 1942 m. rugpjūčio 12 d. atsiminimai, LYA, f. 1771, ap. 5, b. 130, l. 28.

⁴⁰ S. Žuko 1957 m. kovo 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17828, l. 30; I. Račinsko 1957 m. liepos 2 d. apklausos protokolas, l. 137ap.

⁴¹ S. Žuko 1957 m. rugpjūčio 2 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17828, l. 85–86; A. Ramanausko 1957 m. gegužės 24 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17828, l. 89–89ap; S. Krasauskaitės 1957 m. rugpjūčio 10 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17828, l. 104.

⁴² D. Pilkauskas, „1941 m. birželio sukilimas Panevėžio apkrityje“, „*Panevėžio rytas*“, 1994 m. birželio 24 d., Nr. 123. p. 5.

⁴³ P. Bučinsko 1946 m. liepos 21 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 4884/3, l. 50.

⁴⁴ K. Istignejevos 1945 m. gruodžio 6 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 4884/3, l. 21.

⁴⁵ Tyro 1945 m. rugpjūčio 15 d. atsiminimai, LYA, f. 1771, ap. 5, b. 130, l. 58.

⁴⁶ Tyro 1945 m. rugpjūčio 15 d. atsiminimai, LYA, f. 1771, ap. 5, b. 130, l. 58.

⁴⁷ 1942 m. visuotinis Lietuvos gyventojų surašymas, LCVA, f. R-743, ap. 2, b. 3888, l. 13–14.

⁴⁸ J. Ruzgo 1942 m. rugpjūčio 12 d. atsiminimai, LYA, f. 1771, ap. 5, b. 130, l. 28–29.

⁴⁹ 1941 m. *Birželio sukilimas: dokumentų rinkinys, sud. V. Brandišauskas*, Vilnius, 2000, P. 94.

⁵⁰ NKVD Panevėžio skyriaus 1945 m. sausio 31 d. raštas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17952, l. 13.

⁵¹ A. Ramanausko 1947 m. gegužės 24 d., apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17828, l. 90.

⁵² A. Kriščiūno 1960 m. spalio 16 d., apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-9950, t. 2, l. 76–76ap.

⁵³ J. Tomkaus 1957 m. liepos 3 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17828, l. 160–162.

⁵⁴ V. Malkevičienės 1957 m. rugpjūčio 2 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17828, l. 117ap–118.

⁵⁵ J. Čepo 1945 m. sausio 20 d., apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19244, t. 1, l. 90.; 1945 m. sausio 24 d., apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19244, t. 1, l. 91

⁵⁶ P. Bučinsko 1946 m. balandžio 10 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17952, l. 43–43ap.

⁵⁷ Z. Mikalausko 1944 m. gruodžio 6 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15930, l. 28.

⁵⁸ J. Rutkauskaitės 1945 m. gegužės 13 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15930, l. 37–37ap.

⁵⁹ O. Galvinienės 1945 m. sausio 17 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17952, l. 17ap.; P. Bučinsko 1947 m. birželio 18 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17952, l. 91; A. Istignejevos 1957 m. liepos 10 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17828, l. 97–97ap.

⁶⁰ A. Kriščiūno 1960 m. spalio 16 d., apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-9950, t. 2, l. 76–76ap.

⁶¹ Krekenavos valsčiaus savivaldybės 1941 m. rugpjūčio 22 d. raštas, LCVA, f. R-729, b. 11, l. 11.

⁶² Krekenavos valsčiaus savivaldybės raštas, LCVA, f. R-729, b. 11, l. 19–20.

⁶³ Krekenavos valsčiaus savivaldybės 1941 m. rugpjūčio 27 d. raštas, LCVA, f. R-729, b. 11, l. 18.

⁶⁴ A. Ramanausko 1947 m. gegužės 24 d., apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17828, l. 90.

⁶⁵ O. Vatutienės 1947 m. balandžio 9 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17952, l. 38ap.

⁶⁶ S. Žuko 1957 m. kovo 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17828, l. 33ap.

⁶⁷ B. Junevičiaus 1957 m. rugpjūčio 1 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17828, l. 111.

⁶⁸ V. Junevičienės 1957 m. liepos 4 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17828, l. 116ap.

⁶⁹ N. Čepulio 1945 m. birželio 30 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 269/3, l. 17.

⁷⁰ P. Jagelavičiaus 1945 m. kovo 6 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45093/3, l. 12ap; S. Rukštavičiaus 1946 m. balandžio 19 d. teismo posėdžio protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 4808/3, l. 19.

⁷¹ S. Rukštavičiaus 1946 m. balandžio 19 d. teismo posėdžio protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 4808/3, l. 19.

⁷² S. Bistro 1945 m. kovo 7 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45093/3, l. 164; J. Širmulevičiaus 1944 m. lapkričio 5 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45016/3, l. 30ap.

⁷³ P. Jagelavičiaus 1945 m. kovo 11 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45093/3, l. 15; P. Jagelavičiaus 1945 m. balandžio 25 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45093/3, l. 18.

⁷⁴ V. Bagdonavičiaus 1945 m. gegužės 12 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45093/3, l. 59.

⁷⁵ P. Markucko 1945 m. kovo 6 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45093/3, l. 75.

⁷⁶ S. Bartaševičius 1945 m. kovo 6 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45093/3, l. 105ap.

⁷⁷ T. Kuzmos 1946 m. vasario 11 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27443/3, l. 11.

⁷⁸ T. Kuzmos 1946 m. vasario 23 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27443/3, l. 15–16.

⁷⁹ T. Kuzmos 1946 m. kovo 19 d. teismo posėdžio protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27443/3, l. 55.

⁸⁰ V. Bagdonavičiaus 1945 m. balandžio 20 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45093/3, l. 50.

⁸¹ N. Čepulio 1945 m. birželio 30 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 269/3, l. 17.

⁸² J. Čepulio 1945 m. rugsėjo 16 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27443/3/3, l. 19.

⁸³ T. Kuzmos 1946 m. vasario 11 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27443/3, l. 11.

⁸⁴ T. Kuzmos 1946 m. kovo 19 d. teismo posėdžio protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27443/3, l. 55.

⁸⁵ A. Sologubov 1944 m. lapkričio 28 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19244, t. 2, l. 66.

⁸⁶ T. Kuzmos 1946 m. vasario 11 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27443/3, l. 11; T. Kuzmos 1946 m. kovo 19 d. teismo posėdžio protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27443/3, l. 55.

⁸⁷ P. Markucko 1945 m. balandžio 27 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45093/3, l. 83; A. Petkevičiaus 1945 m. kovo 5 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45093/3, l. 233ap.

⁸⁸ S. Rukštavičiaus 1946 m. rugpjūčio 9 d. teismo posėdžio protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 4808/3, l. 91ap.

⁸⁹ J. Čepulio 1945 m. balandžio 16 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 4808/3/3, l. 51–51ap.

⁹⁰ P. Markucko 1945 m. kovo 6 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45093/3, l. 76.

⁹¹ A. Petkevičiaus 1945 m. kovo 5 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45093/3, l. 234.

⁹² S. Bartaševičius 1945 m. kovo 6 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45093/3, l. 106ap.

⁹³ S. Bartaševičius 1945 m. kovo 6 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45093/3, l. 105ap; T. Kuzmos 1946 m. kovo 19 d. teismo posėdžio protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27443/3, l. 55; S. Rukštavičiaus 1946 m. rugpjūčio 9 d. teismo posėdžio protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 4808/3, l. 91ap.

⁹⁴ Panevėžio aps. vykdomojo komiteto raštas, LCVA, f. R-223, ap. 2, b. 12, l. 1.

⁹⁵ T. Jaskelvičius, „Panevėžio apskrities Pušaloto valsčiaus 1941 m. Birželio sukilimo dalyvių likimai“, *Genocidas ir rezistencija*, 2016, p. 7–23.

⁹⁶ V. Sologubov 1946 m. birželio 14 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19506, l. 29.

⁹⁷ D. Pilkauskas, „1941 m. birželio sukilimas Panevėžio apkrityje“, *„Panevėžio rytas“*, 1994 m. birželio 24 d., Nr. 123. p. 5.

⁹⁸ A. Kirsnio 1944 m. gruodžio 28 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-9950, t. 2, l. 109.

⁹⁹ A. Kirsnio 1944 m. gruodžio 28 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-9950, t. 2, l. 102ap–103.

¹⁰⁰ A. Musvič 1944 m. lapkričio 28 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15930, l. 14.

¹⁰¹ J. Galinausko 1945 m. sausio 24 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-9950, t. 1, l. 94ap.

¹⁰² S. Grieko 1946 m. rugsėjo 12 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 29717/3, l. 22; J. Šimuliūno 1946 m. liepos 4 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16523, l. 42ap.

¹⁰³ A. Sologubov 1944 m. lapkričio 28 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19244, t. 2, l. 65.

¹⁰⁴ A. Kirsnio 1946 m. rugpjūčio 19 d. teismo posėdžio protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19244, t. 2, l. 295.

¹⁰⁵ A. Volkovo 1945 m. kovo 1 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45093/3, l. 244.

¹⁰⁶ P. Markucko 1945 m. kovo 6 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45093/3, l. 76–76ap.

¹⁰⁷ J. Galinausko 1945 m. sausio 24 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-9950, t. 1, l. 94ap.

¹⁰⁸ J. Daukšos 1960 m. spalio 14 d. apkalusos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-9950, t. 2, l. 65.

¹⁰⁹ A. Kirsnio 1944 m. rugsėjo 19 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19244, t. 1, l. 15ap.

¹¹⁰ N. Čeponio 1945 m. balandžio 21 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-20025, l. 15ap; O. Vatutienės, 1947 m. balandžio 9 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17952, l. 38ap.

¹¹¹ A. Račinsko 1957 m. liepos 2 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17828, l. 142; S. Račinsko 1944 m. gruodžio 11 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19244, t. 2, l. 76ap.

¹¹² O. Vatutienės, 1947 m. balandžio 9 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17952, l. 38ap; V. Kisieliūtės, 1947 m. balandžio 9 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17952, l. 46.

¹¹³ A. Romano 1945 m. sausio 1 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19244, t. 2, l. 43ap; S. Račinsko 1944 m. gruodžio 11 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19244, t. 2, l. 76ap.

¹¹⁴ A. Kisieliaus 1946 m. rugpjūčio 27 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9012/3, l. 45ap.

¹¹⁵ V. Kisielytės 1949 m. balandžio 19 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17952, l. 46ap.

¹¹⁶ P. Andrašiūno 1946 m. rugpjūčio 19 d. teismo posėdžio protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19244, t. 2, l. 298; A. Kirsnio 1944 m. gruodžio 28 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-9950, t. 2, l. 113.

¹¹⁷ A. Kirsnio 1944 m. gruodžio 28 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-9950, t. 2, l. 115.

¹¹⁸ A. Kirsnio 1944 m. gruodžio 28 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-9950, t. 2, l. 110.

¹¹⁹ M. Mikalausko 1944 m. rugsėjo 18 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19244, t. 2, l. 19ap.

¹²⁰ M. Mikalausko 1944 m. rugsėjo 18 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19244, t. 2, l. 19ap.

¹²¹ Krekenavos apylinkės darbo žmonių deputatų tarybos 1967 m. kovo 29 d. pažyma, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 11, l. 119–120.

¹²² P. Zakarevičiaus 1945 m. kovo 4 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19244, t. 2, l. 104ap.

¹²³ A. Mikalajūno tarnybos asmens kortelė, LCVA, f. 394, ap. 17, b. 3191, l. 1–1ap.

¹²⁴ Krekenavos policijos tarnautojų sąrašas, LCVA, f. R-729, ap. 1, b. 17, l. 90.

¹²⁵ A. Kirsnio 1944 m. gruodžio 28 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-9950, t. 2, l. 109–110.

¹²⁶ A. Kirsnio 1946 m. rugpjūčio 19 d. teismo posėdžio protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19244, t. 2, l. 295.

¹²⁷ Panevėžio apskrities policijos vado įsakymas Nr. 1, LCVA, f. 404, ap. 1, b. 1082, l. 2.

¹²⁸ Panevėžio apskrities policijos vado įsakymas Nr. 2, LCVA, f. 404, ap. 1, b. 1082, l. 3.

¹²⁹ Kauno komendantūros 1941 m. liepos 24 d. įsakymas Nr. 1378, LCVA, f. 404, ap. 1, b. 1082, l. 19.

¹³⁰ Vidaus reikalų generalinio tarėjo 1941 m. rugpjūčio 16 d. įsakymas Nr. 4, LCVA, f. 404, ap. 1, b. 1082, l. 32.

¹³¹ A. Ramanausko 1957 m. gegužės 24 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17828, l. 90ap.

¹³² A. Čeponio, 1945 m. sausio 9 d., apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 28739/3, l. 65ap.

¹³³ Krekenavos pagalbinės policijos narių sąrašas, LCVA, f. R-729, ap. 1, b. 17, l. 91ap–92.

¹³⁴ S. Žuko 1957 m. kovo 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17828, l. 34.

¹³⁵ A. Kirsnio 1973 m. rugsėjo 10 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 31206/3, l. 106.

¹³⁶ A. Petkevičiaus 1945 m. kovo 5 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45093/3, l. 234.

¹³⁷ L. Bacevičiaus 1946 m. lapkričio 13 d. teismo posėdžio protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9012/3, l. 94; P. Jakaičio 1946 m. lapkričio 13 d. teismo posėdžio protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9012/3, l. 94.

¹³⁸ V. Steponavičius, „Krekenavos sukilimo jubiliejus“, *Tėvynė*, 1996 m. liepos 3 d., Nr. 51. p. 3.

¹³⁹ P. Andrašiūno 1945 m. sausio 2 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19244, t. 1, l. 132–132ap.

¹⁴⁰ P. Andrašiūno 1945 m. vasario 23 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19244, t. 1, l. 134–134ap.; M. Žuko 1945 m. kovo 7 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19244, t. 1, l. 150ap–151.

¹⁴¹ Asmenų priimtų į LKP Panevėžio aps. sąrašai, LYA, f. 801, ap. 12, b. 1–2.

¹⁴² S. Žuko 1957 m. kovo 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17828, l. 34; A. Butrimaitės 1944 m. rugsėjo 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 4884/3, l. 9ap.; K. Banaičio 1946 m. liepos 29 d. teismo posėdžio protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 30072/3, l. 37ap.

¹⁴³ A. Trimilovos 1973 m. rugsėjo 6 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 31206/3, l. 100; V. Noviko 1946 m. gruodžio 21 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-6638, l. 129ap.

¹⁴⁴ S. Žuko 1957 m. kovo 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17828, l. 34; LSSR Panevėžio aps. NKVD skyriaus 1945 m. sausio 28 d. pažyma, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19244, t. 1, l. 63.

¹⁴⁵ Panevėžio aps. Krekenavos vls. savivaldybės 1941 m. liepos 28 d. raštas, LCVA, f. R-729, ap. 1, b. 3, l. 14;

¹⁴⁶ Panevėžio aps. Krekenavos vls. savivaldybės 1941 m. liepos 31 d. raštas, LCVA, f. R-729, ap. 1, b. 3, l. 39;

¹⁴⁷ S. Žuko 1957 m. kovo 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17828, l. 34.

¹⁴⁸ A. Škuto 1946 m. rugpjūčio 1 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-6638, l. 70.

¹⁴⁹ A. Škuto 1946 m. rugsėjo 10 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 29717/3, l. 28; S. Dziedravičiaus 1944 m. rugpjūčio 17 d. apklausos

sos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 28204/3, t. 1, l. 23–23ap.

¹⁵⁰ LSSR Panevėžio aps. NKVD skyriaus 1945 m. sausio 28 d. pažyma, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19244, t. 1, l. 63.

¹⁵¹ Krekenavos apylinkės žmonių deputatų tarybos 1967 m. kovo 29 d. pažyma, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 11, l. 119–120.

¹⁵² A. Škuto 1946 m. rugsėjo 10 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 29717/3, l. 28ap.

¹⁵³ P. Kriščiūno 1944 m. rugsėjo 29 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19244, t. 1, l. 22ap.

¹⁵⁴ K. Gilienės 1973 m. rugsėjo 18 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 31206/3, l. 97.

¹⁵⁵ K. Januševičiaus 1944 m. rugpjūčio 23 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 28204/3, l. 12ap.

¹⁵⁶ Z. Mikalausko 1944 m. gruodžio 6 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15930, l. 24.

¹⁵⁷ A. Butrimaitės 1944 m. rugsėjo 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 4884/3, l. 9ap.

¹⁵⁸ J. Kisieliaus 1946 m. liepos 30 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 29717/3, l. 36.

¹⁵⁹ Panevėžio milicijos 1945 m. sausio 25 d. akta apie Vokiečių okupacijos metais Panevėžio aps.

įvykdytas civilių asmenų žudynes, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 35280/3, t. 2, l. 200.

¹⁶⁰ P. Markucko 1959 m. balandžio 23 d. prašymas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45093/3, l. 353–353ap.

¹⁶¹ V. Steponavičius, „Krekenavos sukilimo jubiliejus“, *Tėvynė*, 1996 m. liepos 3 d., Nr. 51. p.3.

¹⁶² Krekenavos baltųjų partizanų sąrašas, LYA, f. K-11, ap. 1, b. 828, l. 29.

¹⁶³ Krekenavos baltųjų partizanų sąrašas, LYA, f. K-11, ap. 1, b. 828, l. 27ap.

¹⁶⁴ J. Skricko, 1945 m. rugpjūčio 1 d. apklausos protokolas, LYA, f. V-5, ap. 1, b. 9822/5, l. 6; I. Šilinsko, 1944 m. rugpjūčio 4 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 1881/3, l. 14ap.

¹⁶⁵ V. Kiškūno, 1960 m. rugsėjo 30 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-9950, t. 2, l. 6ap.

¹⁶⁶ *RTFSR baudžiamasis kodeksas*, Kaunas, 1941 m., p. 35.

¹⁶⁷ LYA, f. K-1, ap. 61, kart. 2.

¹⁶⁸ S. Žuko 1957 m. kovo 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17828, l. 25ap.

Gauta 2020 03 18

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Tadas Jaskelvičius

JUNE 1941 UPRISING IN PANEVĖŽYS COUNTY IN KREKENAVA TOWNSHIP:
EVENTS, PARTICIPANTS, DESTINIES

Summary

Preparation for the anti-Soviet uprising in Krekenava district. was active and well organized. There were frequent underground meetings and a plan for the liberation of Krekenava was prepared. The proactive rebels made ready on the afternoon of June 23, when two of their groups gathered in the forest near the town. The attack took place from two directions and did not take place without casualties on both sides. At least two rebels and several Soviet activists, militiamen and Red Army soldiers were killed in the battle. During the shooting Krekenava was reached by retreating Red Army units. The rebels had to abandon the town. On June 24, 1941, the parish was occupied by the Germans. The rebels did not rush to disperse, believing that their work was not yet finished. They continued to carry out arrests of Soviet activists or those suspected in this way, and fought against the soldiers of the retreating Red Army. However,

all of their actions were already controlled by the Germans and were only possible because they met the needs of the new occupier. A portion of the rebels contributed to the German-initiated holocaust. There is insufficient archival data to determine the exact number of contributors and their motivation. There is also a lack of data on the fact that some more organised anti-Nazi movement would have been in place in the state. In 1944, when Lithuania was re-occupied by the Soviet Union, most of the rebels remained in their homes, of which about half (1944–1957) were arrested. They have all been criminalized and convicted. In contrast to the previous study in *The Pine*, the Krekenava rebels were given milder sentences, and no executions were carried out., After Stalin's death, many rebels were released after the amnesty was introduced. Many of them returned to Lithuania.

Lietuvos žydai 1944–1945 m.: holokausto tąsa Štuthofio koncentracijos stovykloje (1)

Antrojo pasaulinio karo pradžioje nacistinės Vokietijos okupuoto Laisvojo Dancigo (Gdansko) miesto-valstybės (gyvavo 1920–1939 m.) teritorijoje įsteigta Štuthofio (Stutt-hof) koncentracijos stovykla – ne tik lietuvių, bet ir žydų tautybės Lietuvos piliečių kančių ir mirties vieta. Tačiau iki 2020-ųjų nebuvo skelbiama išsamių analitinių darbų, susijusių su tragiškų Štuthofio įvykių lietuviškąja judaika. Tad tęstiniu straipsniu bus bandoma bent iš dalies užpildyti šią spragą. Juolab kad Lietuvos Respublikos Vyriausybė, įgyvendindama Lietuvos Respublikos Seimo 2018 m. gegužės 10 d. nutarimą „Dėl 2020 metų paskelbimo Vilniaus Gaono ir Lietuvos žydų istorijos metais“, šiemet numatė nemažai šiai progai skirtų renginių, skatino tirti ir su Lietuvos žydų tragedija Antrojo pasaulinio karo metais susijusias problemas, plėtoti leidybinę veiklą, rašyti įvairaus pobūdžio straipsnius.

Iki šiol mūsų lietuviškoje istoriografijoje nedaug dėmesio susilaukė 1944 m. vasarą prasidėjusi Lietuvos žydų tragedijos – holokausto galutinė stadija. Tuomet daugumos išlikusių Lietuvos piliečių žydų likimai ilgiau ar trumpiau buvo susiję su dar 1939-ųjų rudenį, t. y. pačioje Antrojo pasaulinio karo pradžioje, nacistinės Vokietijos okupuotos Lenkijos teritorijoje (iki tol formaliai – Lais-

vojo Dancigo valstybės teritorijoje) veikusia Štuthofio koncentracijos stovykla. 1944 m. naciai Štuthofio lagerį pavertė Lietuvos žydų kalinimo, naikinimo ir persiuntimo į kitus „mirties fabrikus“ vieta.

Štuthofas yra tapęs Lietuvos gyventojų kančių simboliu. Tam didelės įtakos turėjo šioje koncentracijos stovykloje nuo 1943 m. kalinto rašytojo ir dramaturgo profesoriaus Balio Sruogos atsiminimų knyga „Dievų miškas“¹. Istoriniu simboliu tapo ir kūrinio pavadinimas, kuris dažnai, ypač biografinėse ar literatūrinėse publikacijose, pakeičia Štuthofio vietovardį ar apibūdina patį konclagerį. „Dievų miško“ rankraštį B. Sruoga parašė dar 1945-ųjų vasarą, besigydydamas Birštone po lageryje ir nacių vykdytos kalinų evakuacijos metu patirtų kančių. Tačiau knygų leidybą akyiai kontroliavę sovietiniai cenzoriai uždraudė spausdinti rankraštį. Pirmasis gerokai kupiūruotas „Dievų miško“ leidimas išėjo jau po rašytojo mirties – tik 1957 m. Knygoje aprašyti konclagerio vaizdai, nors ir nušviesti su „sruogiška“ ironija ir rašytojui būdingu sarkazmu, iš tikrųjų atskleidė tą siaubingą padėtį, kurioje atsidūrė visi Lietuvos piliečiai, dauguma iš jų buvo žydai. Daugiausia tai buvo moterys, nemažai jų – kartu su vaikais. Būtent vaikais ir nuo

patirtų kančių pasiligojusiomis moterimis, kaip netinkamais darbui, pirmiausia stengėsi atsikratyti ir taip jau perpildyto konclagerio vadovybė.

Nacistinio laikotarpio istorijos tyrinėtojas dr. Arūnas Bubnys knygoje „Pragaro vartai – Štuthofas“² pateikė išsamią šios koncentracijos stovyklos charakteristiką ir kai kuriuos kitus faktus bei nuotraukas. Iki Antrojo pasaulinio karo, kurio pradžia 1939 m. sutapo su prasidėjusiais mūšiais tarp Vokietijos ir Lenkijos kariuomenių, Štuthofas buvo niekuo neišsiskiriantis žvejų miestelis Laisvojo Dancigo valstybės (valstybinio-politinio darinio) pakraštyje. Dancigo situacija buvo panaši į Klaipėdos krašto padėtį iki 1923-ųjų, kai šis regionas autonominiams pagrindais buvo prijungtas prie Lietuvos Respublikos. Nuo seniausių laikų Štuthofa apylinkėse gyveno lietuviams giminingos prūsų gentys. Po kryžiuočių invazijos dalis jų buvo sunaikinta, kita dalis – germanizuota. Kaliniai lenkai, suimti Dancige, būsimo konclagerio vietoje pasirodė jau 1939 m. rugsėjo 2 d. – antrąją Antrojo pasaulinio karo dieną, tebesitęsiant Vokietijos ir Lenkijos kariuomenių susirėmimams. Štuthofa konclagerio teritorijai plečiantis, jo statusas kelis kartus keitėsi. Pagaliau 1942 m. sausio 7 d. ši Trečiojo reicho „priešų“ kalinimo ir marinimo įstaiga buvo pavadinta Valstybine koncentracijos stovykla. Stovyklos komendantu pareigas nuo 1942-ųjų rudens ėjo SS šturmbanfiureris majoras Paulis Werneris Hoppe, 1937–1941 m. tarnavęs Dachau konclageryje. Detaliau Štuthofa koncentracijos stovyklos istorija bei jos ypatumai išdėstyti lenkų istorikų darbuose. Antai 1988-aisiais Varšuvoje buvo išleista didelės apimties kolektyvinė monografija³.

Šiuo metu 1939–1945 m. veikusio Štuthofa konclagerio vietoje (Lenkijoje, Štutovo (*Sztutowo*) vietovėje į rytus nuo Gdansko) yra muziejaus teritorija su keliais atstatytais

barakais, krematoriumu, dujų kameros pastatu, kitais paminkliniais akcentais. 1993 m. čia atidengta paminklinė lenta, skirta 1943-iaisiais įkalinτος lietuvių visuomenės veikėjų „46-ųjų grupės“⁴ aukai atminti. Šios grupės įkalinimas buvo okupantų kerštas už lietuvių tautinio antinacinio pagrindžio veiklą boikotuojant SS legiono mobilizaciją. 1943 m. pavasarį naciai buvo priversti atsakyti savo sumanymo Lietuvos jaunuoliais papildyti Vokietijos karo mašiną ir taip užkamšyti vis didėjančias spragas Rytų fronte.

1995 m. buvusio lagerio teritorijoje pagerbtas visų Lietuvos gyventojų, kalintų ir mirusių Štuthofa koncentracijos stovykloje, atminimas. Tai liudija Lietuvos ambasados Lenkijoje ir kelių aktyvių buvusio konclagerio kalinių⁵ bei jų artimųjų rūpesčiu prie buvusio Štuthofa krematoriumo pritvirtinta atminimo lenta su užrašu, kad čia kentėjo ir žuvo Lietuvos žmonės⁶.

TRUMPAI APIE KITĄ ISTORIOGRAFIJĄ

Apie Štuthofa koncentracijos stovyklą žinome ir iš šiame „mirties fabrike“ kalėjusių kunigo Stasio Ylos, mokytojo istoriko Antano Kučinsko-Kučo (pasirašiusio Gervydo slapyvardžiu), Marijos Rolnikaitės (Machos Rolnik) atsiminimų⁷. Beje, 1991 m. išleistoje S. Ylos knygoje spausdinamas istoriko akademiko Vytauto Merkio apžvalginis straipsnis „Stasys Yla ir jo atsiminimai“⁸, kuriame glaustai pateikta Štuthofa koncentracijos stovyklos charakteristika. 1990-aisiais savo skaudžią patirtį lageryje aprašiusiųjų gretas kiek vėliau negu B. Sruogos grupė papildė ir čia kalinio drabužiais aprengtas Vladas Telksnys⁹.

Atkūrus nepriklausomybę, Štuthofa tema pasipildė naujais šaltiniais. Pasirodė plačiai visuomenei skirtų istorikų straipsnių¹⁰, dar

neskelbtų kalėjusių žmonių atsiminimų. 1998-aisiais Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras išleido jau minėtą knygą „Pragaro vartai – Štuthofas“¹¹, skirtą ir 46-iesiems Lietuvos inteligentams, 1943 m. apkaltintiems antinacine propaganda ir išvežtiems į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Joje spausdinami kartu su šių inteligentų įkaitų grupe konclageryje kalintų mokytojo sportininko Leono Puskunigio bei Vilniaus lietuvių visuomenės veikėjo žurnalisto Rapolo Mackonio atsiminimai¹².

Tais pačiais metais straipsnio autorius, peržiūrėjęs kai kuriuos Štuthofa muziejaus archyve¹³ esančius 1944–1945 m. laikotarpio istorinius dokumentus apie Štuthofa konclageryje kalintus Lietuvos žydus, pirmą kartą pabandė šią kalinių kategoriją įvertinti statistiškai. Apytikris jų skaičius akivaizdus jau rašinio pavadinime¹⁴. Kitų istorikų Antrojo pasaulinio karo laikotarpio tyrinėjimuose bei jiems skirtuose leidiniuose taip pat galima rasti svarbios informacijos ir istorinių faktų¹⁵ apie šią Lietuvai simbolinę jos gyventojų kančių vietovę¹⁶, kurioje 1939–1945 m. šalia kitų šalių piliečių buvo kalinami ir žudomi bei mariniami ir Lietuvos piliečiai. Daugumą jų sudarė – žydų tautybės žmonės. Medžiagos Štuthofa judaikai tirti galima rasti ir Lietuvos valstybinio žydų muziejaus almanachuose „Žydų muziejus“ bei jų prieduose, pavyzdžiui, 1996 m. išleistame almanacho priede „Vilniaus getas: kalinių sąrašai“¹⁷.

2003-aisiais pasirodė dar viena Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro išleista reikšminga knyga „Su adata širdyje“¹⁸. Joje publikuojami getų ir koncentracijos stovyklų kalinių atsiminimai. Beveik pusė iš jų 1944 m. kalėjo Štuthofa lageryje, o prieš tai – nacių okupacijos laikotarpiu – daugelio jų gyvybės siūlas kabėjo tarsi ant plauko.

Kalėjusių žydų pasakojimus kaip svarbūs šaltiniai papildė kitų žmonių atsiminimai, interviu su Štuthofa kaliniais Lietuvos pe-

riodikoje ar internetinėje žiniasklaidoje. Pavyzdžiui, daug detalių apie Lietuvos žydų kančias Štuthofa konclageryje savo išsamiam pasakojime pateikė šiaurietis Leiba Lipšicas¹⁹. O iš pastarųjų metų publikacijų kaip pavyzdį galima paminėti 2018 m. sausio mėnesį skaitytojams pateiktus du žurnalistės Ilonos Rūkienės pokalbius su buvusiomis Štuthofa kalinėmis portale „Delfi“²⁰.

Iš Štuthofa koncentracijos stovyklos muziejaus archyve (Archiwum Muzeum Stutthof w Sztutowie) dirbančių istorikų darbų, skirtų šiai Lietuvos žydų golgotai, reikšmingiausias yra Danutos Dryvos „Žydų naikinimas Štuthofa koncentracijos stovykloje“²¹. Tačiau, be šios žymiausios žydų „transportų“ tyrėjos ir jos knygos (joje vienas skyrius skirtas geležinkeliu į lagerį atgabentiems Lietuvos žydų „transportams“²²), reikėtų paminėti ir kitus lenkų kolegas, kurių darbai svarbūs su Štuthofa konclageriu susijusiai Lietuvos judaikai. Tai – buvusi ilgametė direktorė Janina Grabowska, taip pat Marekas Orskis, Elzbieta Grot, Donaldas Steyer ir kiti tyrėjai. Su Štuthofa muziejaus istorikų knygomis bei publikacijomis ir jose pateiktais faktais apie Lietuvos žydų golgotą Dievų miško stovykloje detaliau susipažinsime straipsnio tęsinyje.

LIETUVA – ŽYDŲ EKSTERMINACIJOS POLIGONAS EUROPOJE

Iki Antrojo pasaulinio karo ir 1940 m. sovietų okupacijos žydai *litvakai* Lietuvoje turėjo savo tautai, Lietuvai ir visai žmonijai svarbius kultūros centrus, o Vilniaus miestas buvo vadinamas Šiaurės Jeruzale. Tačiau nacistinės Vokietijos okupacijos metais Lietuvos žydų bendruomenė buvo beveik visiškai sunaikinta. Lietuvą okupavę naciai (kaip ir Estiją bei Latviją) dar 1941-aisiais

ją pavertė būsimo totalinio vietos žydų naikinimo (eksterminacijos) poligonu visos Europos mastu. Netgi Lenkijoje (iki Antrojo pasaulinio karo ten būta gausios maždaug 2,5 mln. žydų bendruomenės), kuri į Lietuvą įžengiant vokiečių kariuomenei jau daugiau kaip pusantų metų buvo Vokietijos okupuota, masinės žydų egzekucijos prasidėjo vėliau negu mūsų krašte (ar buvusioje Lietuvos Respublikoje, kurią 1940 m. birželį okupavo sovietai).

1939–1941 m. Lenkijoje žydai buvo izoliuoti miestų ir miestelių getuose. Didžiausi getai buvo Varšuvoje (įsteigtas 1940 m. spalio 2 d.) ir Lodzėje (įsteigtas 1940 m. vasario mėn.). Be to, į nacių terorizuojamos Lenkijos getus žydai buvo vežami iš Austrijos, Bohemijos ir kitų nacių okupuotų šalių. Tokių žydų padėtį Lenkijoje ir Vakarų bei Vidurio Europoje Aleksandras Štomas apibendrina taip: „Kad ir kokia žiauri žydų atžvilgiu buvo ši nacių politika, tačiau tai dar nebuvo holokaustas arba, fašistų terminologija, galutinis žydų klausimo sprendimas.“²³ Slaptas nacių partijos vadovybės nutarimas dėl Europos žydų visiško išžudymo buvo priimtas tik 1942 m. sausio 20 d. Vanzė (Wansee) konferencijoje²⁴. Vadinamasis galutinis žydų klausimo (problemos) sprendimas tapo oficialia Trečiojo reicho politika. Tikslai po to prasidėjo holokaustas²⁵. Taigi holokaustas su jam būdingais bruožais ir diskriminacijos, persekiojimo, izoliavimo bei žudymo priemonėmis prieš žydų bendruomenę ir jos sudėtines dalis Lietuvos apskrityse bei valsčiuose prasidėjo anksčiau nei nacių okupuotuose šalyse. Kai kuriuose pasienio su Vokietija ir 1939 m. kovo mėn. užgrobtuose miesteliuose bei valsčiuose masinės žydų žudynės vyko jau pirmosiomis Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo dienomis.

Tad Lietuva, iš vienos okupacijos patekusi į kitą, dar 1941 m. vasarą tapo naciams savotišku paspartintų masinių žydų žudynių

poligonu²⁶. Svarbiausias tai lėmęs veiksnys – Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo išvakarėse suformuotų operatyvinių grupių ir jų būrių vadams nacių vadovybės duoti nurodymai naikinti Lietuvos miestų bei miestelių žydų bendruomenes. Tai vyko dėl to, kad pirmosiomis karo savaitėmis Vilkaviškio apskritis pateko į Tilžės operatyvinio būrio, sudaryto iš Rytprūsių ir Klaipėdos gestapininkų, SD pareigūnų ir policininkų, veikimo zoną. Minėta operatyvinė grupė A (vadovaujama W. Stahlekerio) savo žudikiška veikla negalėjo aprėpti visų jai priskirtų Lietuvos apskričių. Todėl, naciams siekiant kuo anksčiau pradėti komunistų ir žydų žudynes, Užnemunės ir Žemaitijos pasienio su Vokietijos reichu ruožas buvo laikinai „perleistas“ Tilžės operatyvinio būrio žudikams. Jie žydų žudynes Žemaitijoje pradėjo 1941 m. birželio 24 d.²⁷ Apie būrio veiklą Užnemunėje pirminių dokumentų dar neturime. Tačiau iš skelbtų ir šiam straipsniui naudojamų šaltinių visumos matyti, kad į Vilkaviškio apskritį Tilžės operatyvinio būrio padalinys įžengė kartu su puolancia vokiečių kariuomene. Taip pat aiškėja, kad būrio karininkai veikė ir toliau nei 25 km nuo sienos esančiose vietovėse, ypač prie strategiškai svarbių transporto komunikacijų. Vilkaviškio apskrityje įsteigtų vokiečių karo komendantūrų vadai turėjo vykdyti žudikiškoms instrukcijomis (dalis jų duotos žodžiu) besivadovaujančių Tilžės operatyvinių nurodymus.

Masinės žydų žudynės Lietuvoje buvo nutrauktos tik 1941 m. pabaigoje, žlugus vokiečių vermachto „žaibiškam karui“ (*Blitzkrieg*) prieš Sovietų Sąjungą, kitą Antrojo pasaulinio karo sukėlėją ir buvusią 1939–1941 m. Vokietijos sąjungininkę. Lietuvos getuose²⁸ išlikusius žydus imta naudoti kaip pigią darbo jėgą Vokietijai ir vokiečių Rytų frontui reikalingiems darbams vykdant įvairius karinius užsakymus.

ŠTUTHOFAS – LIETUVOS ŽYDŲ HOLOKAUSTO VIETA NUO 1944 M. VASAROS

1944 m. vasarą prasidėjo Lietuvos žydų tragedijos galutinė stadija – Vokietijos okupuotose ir satelitinėse šalyse vykdyto Europos žydų holokausto sudėtinė dalis. Lietuvos žydai, išlikę po 1941 m. vasaros ir rudens masinių žudynių bei vėlesnių pavienių egzekucijų, tebesikankino Lietuvos teritorijoje veikiančiose koncentracijos stovyklose – buvusiuose getuose ir kitose prievartinio darbo ar izoliavimo vietose. Kita dalis kalinamų žydų, daugiausia iš buvusio Vilniaus geto, dar 1942–1943 m. buvo deportuoti darbams į Latviją ir Estiją. Čia dažniausiai dar baisesnėmis sąlygomis jie buvo laikomi koncentracijos stovyklose bei mažesniuose izoliacijos punktuose ir naudojami kaip pigi darbo jėga²⁹. Tolesnis išlikusių Lietuvos žydų likimas iš dalies buvo susijęs su pokyčiais Vokietijos ir Sovietų sąjungos karo fronte. Po trejų metų karo veiksmai vėl sugrįžo į Lietuvos teritoriją, Raudonoji armija pasiekė Estiją ir Latviją. Tačiau naciai, nepaisydami pralaimėjimų ir kituose Antrojo pasaulinio karo frontuose, tebetęsė žydų naikinimo politiką, o jų veiksmai, vykdant vadinamojo „galutinio sprendimo“ [žydų sunaikinimo – S. B.] programą, tapo dar labiau sukonkretinti ir paspartinti. Šios programos, kaip ir viso holokausto, sudėtinė dalis buvo pasmerktų žydų maršimas darbu³⁰.

Totalinį karą kariaujančiai nacių Vokietijai trūko darbininkų. Todėl 1944 m. vasarą tik dalis Lietuvos žydų, kalintų visų trijų Baltijos šalių teritorijose esančiose darbų stovyklose, buvo įvairiomis aplinkybėmis nužudyta. Tuomet tik nedaugeliui jų pavyko pabėgti ar pasislėpti ir sąlyginai laisviems sulaukti nacių okupacijos pabaigos. Tuo tarpu dauguma izoliuotų Lietuvos žydų, priartėjus Rytų frontui, traukiniais ir lai-

vais išgabenta į Štuthofą koncentracijos stovyklą³¹.

Štuthofe kalintų lietuvių atsiminimų knygoje minimi įvykiai yra susiję su tūkstantinių žydų „transportu“ gabenimu į iki tol palyginti nedidelį, bet vėliau jau perpildytą konclagerį. Štai jau minėto A. Gervydo (A. Kučinsko) atsiminimuose rašoma, kad 1944 m. Štuthofą koncentracijos stovykla „turėjusi apie aštuonis ūkstančius gyventojų, per vasarą išaugo į 45 000 kalinių miestą“³². Kitas Štuthofą kaceto kalinys S. Yla apie 1944-ųjų vasarą parašė: „Mūsų stovyklos veidas keitėsi nebe savaitėmis, bet dienomis. Masės naujų vergų plaukė ir plaukė. Moterų skaičius tą vasarą išaugo iki 27 000 [iki tol šiame konclageryje moterų buvo mažai – S. B.], vyrų iš 8500 pakilo iki 18 000. Atgrūsta buvo žydų iš įvairių kraštų, ypač iš Pabaltės <...>“³³. Tuo tarpu B. Sruoga savo garsiajame „Dievų miške“ rašė, kad Štuthofe pirmiausia atsidūrė žydai iš Šiaulių ir Kauno ir dar kad iš Osvencimo konclagerio buvo atgabenta 30 000 Vengrijos žydžių³⁴. Beje, šis skaičius netikslus – į Štuthofą mirties stovyklą pateko 12 000 Vengrijos žydų³⁵.

Vienas pirmųjų lenkų tyrinėtojų, pradėjusių gilintis į žydų kalinimo Štuthofą konclageryje istoriją, – buvęs jo kalinys Kšyštofas Duninas-Vansovičius (Krzysztof Dunin-Wąsowicz). Jis atkreipė dėmesį į tai, kad žydai iš vadinamojo Ostlando³⁶ į Štuthofą buvo gabenami ne tik dėl Raudonoios armijos veržimosi į Baltijos šalis. Kita „evakuojamų“ žydų iš Lietuvos, Latvijos ir Estijos teritorijos atsiradimo Štuthofą koncentracijos stovykloje priežastis, pasak K. Dunino-Vansovičiaus, – to konclagerio įjungimas į jau minėtą „galutinio sprendimo“ akciją (nuo 1944 m. liepos mėn.). Tyrinėtojas tuomet (XX a. 7 dešimtmečio viduryje) išskyrė šalis, kuriose buvo daugiausia žydų tautybės gyventojų, kalėjusių Štuthofe, tai: Vengrija, Lenkija, Lietuva, Latvija, Čekija³⁷. Vėliau lenkų istorikai, panaudodami išlikusius archyvinis šaltinius,

pagal kuriuos buvo galima nustatyti maždaug 70 tūkst. iš 110 tūkst. koncentracijos stovykloje kalintų ir evidencijos knygose registruotų žmonių, galėjo tiksliau ir įvairiais aspektais analizuoti Štuthof kalinių kontingento struktūrą. Buvo nustatyta, kad koncentracijos stovykloje kalėjo apie 50 tūkst. žydų iš įvairių šalių. Dauguma jų į Štuthofą pateko 1944-ųjų vasarą ir rudenį. Kolektyvinėje monografijoje J. Grabowska nurodė žydų tautybės kalinių, atvežtų į Štuthof „mirties fabriką“ 1944 m. birželio 29–spalio 14 d. ir įrašytų į registracijos (evidencijos) knygas, skaičių – 47 109³⁸. Didesnė jų dalis iš Kauno ir Rygos atvyko kalinių „transportais“, kuriuose buvo daug Lietuvos žydų.

Tačiau daugiataukstantinių Lietuvos žydų „transportų“ analizė nustatant kalinių priklausomybę vienai ar kitai šaliai (valstybei) yra sudėtingesnė negu kitų šalių žydų kalinimo ir jų statistikos tyrimai. Mat stinga ne tik dalies archyvinių šaltinių. 1944 m. nespėjant registruoti į Štuthofą plūstančių naujų kalinių, duomenų apie kalinius žydus užrašymas neretai būdavo supaprastinamas, neišsamus ir su klaidomis. Be to, atskirti Lietuvos žydus nuo Lenkijos žydų trukdė istorinės geografijos keblumai, susiję su

Rytų Lietuvos (Vilniaus krašto) priklausomybės vienai ar kitai okupuotai valstybei 1941–1944 m. traktavimu.

Todėl lenkų istoriko Mareko Orskio pateiktas apytikris 4000 kalinių skaičius³⁹, į kurių įtraukti visų tautybių Štuthof kalinti Lietuvos gyventojai, yra gerokai mažesnis negu konclageryje trumpiau ar ilgiau kalintų vien Lietuvos žydų skaičius. Vėliau Štuthof kalinių žydų priklausomybės vienai ar kitai šaliai statistiką tyrė ir minėta istorikė D. Drywa. Ji konstatavo, kad Štuthof koncentracijos stovyklos kaliniais buvo apie 10 tūkst. Lietuvos žydų⁴⁰. Tačiau ir šis skaičius dėl jau minėtos istorinės geografijos problemos, susijusios su Rytų Lietuva, yra gerokai sumažintas.

Tiek Lietuvos žydų, tiek ir kitų tautybių Lietuvos gyventojų kalinimas Štuthof koncentracijos stovykloje – plati ir sudėtinga tema. Buvusio konclagerio muziejaus archyve išliko tik dalis reikalingų šaltinių, todėl nelengva nustatyti tikslų čia kalintų Lietuvos žydų skaičių. Tyrinėjimus sunkina ne tik išlikusių šaltinių fragmentiškumas, bet ir kitos aplinkybės. Jos greta aktualių Lietuvos žydų holokausto istorijos aspektų bus nagrinėjamos straipsnio tęsinyje.

Nuorodos

¹ B. Sruoga, *Dievų miškas*, Vilnius, 1976.

² *Pragaro vartai – Štuthofas*, Vilnius, 1998, p. 8–34.

³ *Stutthof: Hitlerowski oboz koncentracyjny*, Warszawa, 1988, s. 49–115.

⁴ *Pragaro vartai – Štuthofas*, Vilnius, 1998.

⁵ Iš jų išskirtinas kartu su B. Sruoga Štuthof kalintas Mykolas Pečeliūnas, po Antrojo pasaulinio karo likęs Lenkijoje, gyveno Gdanske kaip Michal Peczeluna.

⁶ S. Buchaveckas, „Minėjimas Štuthofe“, *Europos lietuvis*, 1995 03 13.

⁷ S. Yla, *Žmonės ir žvėrys Dievų miške*, Kaunas, 1991 (išeivijoje 1951 m. išleistas knygos kartotinis leidimas); A. Gervydas, *Už spygliuotų vielų*, Chicago, 1950; M. Rolnikaitė, *Turiu papasakoti*, Vilnius, 1963.

⁸ S. Yla, *Žmonės ir žvėrys...*, p. 388–398.

⁹ V. Telksnys, *Kamino šešėlyje*, Vilnius, 1990.

¹⁰ A. Bubnys, „Štuthofas: dabartis ir istorija“, *Vakarinės naujienos*, 1996 05 20; S. Buchaveckas, „Štuthofas, kančių vieta“, *Gimtasis kraštas*, 1995 03 23.

¹¹ *Pragaro vartai – Štuthofas*, Vilnius, 1998.

¹² L. Puskunigis, „Štuthof žardienos“, *Pragaro vartai – Štuthofas*, Vilnius, p. 251–421; R. Mackonis, „Mes dar gyvi žmonės“, ten pat, p. 422–483.

¹³ Visas archyvo pavadinimas: Archiwum muzeum Stutthof w Sztutowie.

¹⁴ S. Buchaveckas, „W obozie koncentracyjnym w Stutthofie nazisci więźnili 13 500 litewskich Żydów“, *Kurier Wilenski*, 1998 09 16, 09 17.

¹⁵ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius, 1998, p. 215–216, 223–227;

S. Buchaveckas, „Lietuvos inteligentų įkalinimas Štuthof koncentracijos stovykloje“ (pateikiamas čia kalintų 13 500 Lietuvos žydų skaičius), prieiga per internetą: http://genocid.lt/UserFiles/File/Atmintinos_datos/2013/201303_studhofas.pdf.

¹⁶ Dabar Lenkijos teritorijoje šalia buvusio Štuthof konclagerio esantis miestelis lenkiškai vadinamas Sztutowo.

¹⁷ *Vilniaus getas: kalinių sąrašai*, almanacho *Žydų muziejus* priedas, Vilnius: Valstybinis žydų muziejus, t. 1, 1996.

¹⁸ *Su adata širdyje: getų ir koncentracijos stovyklų kalinių atsiminimai*, Vilnius, 2003.

¹⁹ L. Lipšicas, „Šiaulių getas“, *Šiaulių kraštas*, 2001 08 03.

²⁰ I. Rūkienė, „Išgyveno Kauno getą ir Štuthofą: lageryje pirmiausia nukirpo plaukus ir liepė praustis“, prieiga per internetą: <https://www.delfi.lt/multimedia/mes/prisimename/>.

²¹ D. Drywa, *Zagłada żydów w obozie koncentracyjnym Stutthof*, Gdansk, 2011.

²² *Ibid*, s. 88.

²³ A. Štomas, „Holokaustas, žydų ir nežydų patirtis“, *ŠOA Holokaustas Lietuvoje*, 2 dalis, Vilnius, 2004, p. 181.

²⁴ *Topographie des Terrors*, Berlin, 1991; B. Gelpernas, „Atlaikę žmoniškumo egzaminą“, *Žydų muziejus*, Vilnius, 1994, p. 271; S. Buchaveckas, „Dėl Lietuvos žydų eksterminacijos nacių okupacijos pradžioje (1941)“, *Atgimimas*, 1995 03 29, 04 05, 12, 19; A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva...*, p. 187–207.

²⁵ A. Štomas, ten pat, p. 182.

²⁶ *Masinės žudynės Lietuvoje*, 1 d., Vilnius, 1965, p. 131–139.

²⁷ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, p. 197; Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, Vilnius, 2006, p. 65–67.

²⁸ S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos*, Vilnius, 1998; S. Buchaveckas, „Dėl Lietuvos žydų eksterminacijos nacių okupacijos pradžioje (1941)“, *Atgimimas*, 1995 04 05, 12, 19; A. Bubnys, *Holokaustas Lietuvoje*, „Lietuvos žydai“, Vilnius, 2011, p. 459–464; A. Bubnys, *Kauno getas*, Vilnius, 2014; A. Bubnys, *Vilniaus getas*, Vilnius, 2015; A. Bubnys, *Šiaulių getas*, Vilnius, 2014.

²⁹ K. Rukšėnas, „Lietuvos gyventojų naikinimas hitlerinės Vokietijos koncentracijos stovyklose (1941–1944 m.)“, *Lietuvos istorijos metraštis*, 1975, p. 58–60.

³⁰ P. Johnson, *Žydų istorija*, Vilnius, 1999, p. 712.

³¹ A. Bubnys, „Vilniaus geto žydai nacių koncentracijos stovyklose Estijoje 1943–1944 m.“, *Voruta*, 2019 09 28, 10 26.

³² A. Gervydas, *Už spygliuotų vielių*, Chicago, 1950, p. 146–156.

³³ S. Yla, *Žmonės ir žvėrys*, Kaunas, 1991, p. 242.

³⁴ B. Sruoga, *Dievų miškas*, p. 331, 338.

³⁵ M. Orski, „Struktura państwowa i skład narodowosciowy obozu koncentracyjnego Stutthof w latach 1939–1945“, *Zeszyty muzeum Stutthof*, 1992, nr. 10, s. 54.

³⁶ Ostlandas (vok. *Ostland*, liet. *Rytų kraštas*) – nacių okupacijos metais iš Estijos, Latvijos, Lietuvos ir Gudijos (Baltarusijos) generalinių sričių sudarytas kolonijinis reichskomisaratas su centru Rygoje.

³⁷ K. Dunin-Ūsowicz, *Oboz koncentracyjny Stutthof*, Gdynia, 1966, s. 128, 145.

³⁸ J. Grabowska, *Więzniowie, Stutthof hitlerowski oboz koncentracyjny*, Warszawa, 1988, s. 128.

³⁹ M. Orski, „Struktura państwowa i skład narodowosciowy obozu koncentracyjnego Stutthof w latach 1939–1945“, *Zeszyty muzeum Stutthof*, 1992, nr. 10, s. 54–55.

⁴⁰ D. Drywa, *Zagłada żydów w obozie koncentracyjnym Stutthof...*, s. 92.

Gauta 2020 04 24
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Lietuviai darbininkai nacių okupuotoje Austrijoje 1942–1945 metais

Šiame straipsnyje siekiama iširti Lietuvos gyventojų priverstinius ir laisvanoriškus darbus nacistų aneksuotoje Austrijos Respublikoje Antrojo pasaulinio karo metais, nustatyti apytikrą Austrijoje dirbusių Lietuvos gyventojų skaičių, jų pasiskirstymą pagal vietas ir darbo vietas, darbo sąlygas, bandymus pabėgti į Lietuvą ir nacių taikytas bausmes Lietuvos darbininkams Austrijoje.

IVADAS

Lietuvos gyventojų priverstinių darbų Trečiajame reiche tema pastaraisiais dešimtmečiais yra primiršta ir praktiškai specialiai netyrinėta. Todėl nenuostabu, kad svarbiausiu šiai temai skirtu darbu tebeišlieka dar 1966 m. istoriko Kazimiero Rukšėno išleista knyga „Į vergovę“¹. Nors knygoje yra sovietmečiui būdingų ideologinių vertinimų ir frazeologizmų, tačiau ji parašyta, remiantis autentiškais nacistinės okupacijos laikotarpio dokumentais ir iš esmės objektyviai atspindi buvusią situaciją. K. Rukšėno knygoje publikuota daugybė faktinės medžiagos, kuri svarbi ir šių dienų tyrimams. Nepriklausomoje Lietuvoje (po 1990 m.) prievartinių darbų tema Antrojo pasaulinio karo metais specialiai nebuvo tyrinėjama, ji fragmentiškai atsispindėjo didesnės ir tematikos dar-

buose, pvz., Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau LGGRTC) išleistoje „Okupuotos Lietuvos istorijoje“². Tuo labiau netyrinėta Lietuvos gyventojų prievartinių ir laisvanoriškų darbų tema nacių aneksuotoje Austrijos Respublikoje Antrojo pasaulinio karo metais. Šio straipsnio autoriui teko dalyvauti tarptautinėje konferencijoje Austrijoje ir minėta tema skaityti pranešimą vokiečių kalba. Jis buvo publikuotas Austrijoje išleistoje knygoje³. Šis straipsnis yra gerokai papildytas minėto pranešimo variantas. Faktų apie Lietuvos gyventojų darbą Vokietijoje ir Austrijoje Antrojo pasaulinio karo metais galima surasti Austrijos istorikų Diterio Bacherio ir Pėterio Rūgentalio bei Latvijos istoriko Karlio Kangerio darbuose⁴.

Nagrinėjamai temai svarbiausi dokumentai saugomi Lietuvos centriniam valstybės archyve (toliau LCVA) ir Lietuvos ypatingajame archyve (toliau LYA). LCVA verta išskirti fondą R-626 – Lietuvos generalinės srities darbo biržą prie Vilniaus miesto apygardos komisaro. Vilniaus darbo birža registravo darbingo amžiaus asmenis, bedarbius ir skirstė juos darbams Vilniaus apygardos pramonės transporto bei žemės ūkio įmonėse, verbavo ir mobilizavo asmenis darbams Reiche bei organizavo jų išvežimą, persekiojo darbo vengiančiuosius, sudarinėjo pabėgusiųjų iš

darboviečių kartotekas. Iš viso šiame fonde yra 4 apyrašai ir 887 saugojimo vienetai (bylos). Šiame fonde galima surasti dalinius darbams išvežtųjų sąrašus, jų paskirstymą įvairiose Vokietijos vietovėse ir darbovietėse, yra šiek tiek informacijos apie Lietuvos gyventojų bandymus pabėgti iš prievartinių darbų Vokietijoje. Minėtame fonde galima surasti faktų ir apie nacių aneksuotoje Austrijoje dirbusius Lietuvos gyventojus.

Dar svarbesnis šaltinis nagrinėjamai temai yra LYA filtracinių bylų apyrašas (f. K-1, ap. 59). Filtracinės (patikrinimo) bylos buvo vedamos karo ir pokario metais sovietų filtraciniuose patikrinimo lageriuose ir punktuose patikrinimą praėjusiems asmenims, tarp jų ir repatriantams (daugiausia iš Vokietijos į Lietuvą grįžtantiems konclagerių kaliniams ir prievartiniams darbams išvežtiems asmenims). Filtracinių bylų fondas formavosi Antrojo pasaulinio karo pabaigoje ir pirmaisiais pokario metais. Lietuvos gyventojų patikrinimą arba filtraciją NKVD–NKGB bei sovietinės armijos žvalgybos skyriai pradėjo vykdyti jau 1944 m. liepos – rugsėjo mėn., sovietinei armijai užėmus didžiąją dalį Lietuvos teritorijos ir beveik visus stambiausius jos miestus. Asmenys buvo tikrinami siekiant išaiškinti vokiečių kontržvalgybos agentus, „tėvynės išdavikais“ laikomus asmenis, taip pat tarnavusius naciams pavaldžioje saugumo policijoje, policijos batalionuose, Vermachte ir kitose struktūrose, dezertyravusius iš Raudonosios armijos ir t. t. Ilgą laiką šio fondo bylos buvo saugomos LSSR KGB archyve Vilniuje. 1965 m. lapkričio 3 d. filtracinių bylų fondas buvo pervežtas į SSRS KGB Uljanovsko srities valdybos archyvą. 1992 m. birželio 24 d. į Vilnių buvo sugrąžinta 31 241 filtracinė byla, abėcėlinė kartoteka ir filtracinių bylų registracijos žurnalai. Didelę šio fondo bylų dalį sudaro asmenų, karo metais išvežtų darbams į Vokietiją,

filtracinės bylos. Straipsnio autoriui pavyko surasti daugiau kaip šimtą bylų, užvestų asmenims, kurie Antrojo pasaulinio karo metais prievarta arba laisvanoriškai dirbo nacių okupuotoje Austrijoje. Dalis tokių asmenų bylose esančios informacijos panaudota šiame straipsnyje. Filtracinėse bylose esantys dokumentai (anketos, tardymo protokolai, asmens dokumentai) pateikia informaciją apie Lietuvos gyventojus: gyvenamąją vietą, amžių, tautybę, išvežimo darbams datą ir darbo vietą Austrijoje, grįžimo į Lietuvą maršrutą ir datą.

Vokietijos kariuomenei okupavus Baltijos šalis, 1941 m. liepos 17 d. Lietuva, Latvija, Estija ir vakarinė Baltarusijos dalis buvo įtraukta į Ostlando (Rytų krašto) reicho komisariatą su sostine Rygoje. Nacių okupuota Lietuva buvo pavadinta Lietuvos generaline sritimi su sostine Kaune. Generalinis komisaras Adrianas Teodoras fon Rentelnas (Adrian Theodor von Renteln) buvo aukščiausias vokiečių okupacinės civilinės valdžios pareigūnas Lietuvoje. Savo ruožtu jis buvo pavaldus Ostlando reicho komisarui Hinrichui Lohsei (Hinrich Lohse).

Iki 1942 m. pavasario nacistinės Vokietijos kariuomenė jautėsi pakankamai stipri ir okupuotų Sovietų Sąjungos sričių gyventojų į kariuomenę (Vermachtą) ir pagalbines karines formuotes nemobilizavo. Lietuvoje, kaip ir kituose Vokietijos užimtuose kraštuose, tvarką ir saugumą palaikė daugiausia iš vietos gyventojų sukurti policijos batalionai, naciams pavaldi lietuvių viešojo ir saugumo policija.

Pagal Ostlando reicho komisariato Darbo politikos ir socialinės priežiūros skyriaus 1943 m. gruodžio 9 d. parengtus duomenis Lietuvoje iki 1943 m. lapkričio 22 d. buvo mobilizuota ir užverbuota:

1. Į Vermachtą, įtraukiant transporto talpinkus – 23 187 vyrai;
2. Į policijos batalionus – 7000 vyrų;

3. Mobilizacijos metu į Vermachtą – 1548 vyrų;
4. Mobilizacijos metu į policijos batalionus – 1460 vyrų;
5. Į Reicho darbo tarnybą – 1800 vyrų;
6. Į organizaciją „Totd0147 – 8373 vyrai. iš viso: 57 288 vyrai.

Istorikas Kazimieras Rukšėnas atkreipė dėmesį, kad pirmame ir trečiame punkte įskaičiuojami tie patys žmonės, be to, mobilizacijos metu paimtų į vermachtą skaičius padidintas. Dėl to skaičių 57288 reiktų

sumažinti mažiausiai 15–20 tūkstančių. Okupuotų Rytų kraštų ministerijos 1945 m. sausio 24 d. rašte nurodyta, kad Vermachte ir pagalbinuose kariniuose daliniuose (karinių oro pajėgų, statybos batalionuose, Reicho darbo tarnyboje ir kt.) buvo užverbuota 36 800 Lietuvos vyrų⁵.

Garsus estų politologas Reinass Tagepera (Rein Taagepera), lygindamas situaciją Hitlerio okupuotose Baltijos valstybėse pažymi, jog estai ir latviai dažniau rinkosi tarnybą Vermachte, o lietuviai – darbo tarnybą. R. Tagepera pateikia tokią lentelę⁶:

	Estai		Latviai		Lietuviai	
	(tūkst.)	%	(tūkst.)	%	(tūkst.)	%
Vokietijos kariuomenėje	70	6	150	7	50	2
Vokietijos darbo tarnyboje	15	1	35	2	75	3

Vis dėlto prof. R. Tageperos nurodytas lietuvių, tarnavusių Vokietijos kariuomenėje, skaičius buvo mažesnis negu 50 tūkstančių. Arčiau tiesos būtų 25–30 tūkstančių tarnavusių skaičius. Latvijos istoriko Karlio Kangerio pateiktais duomenimis, 1945 m. sausio mėn. Vokietijoje iš viso dirbo apie 130 000 tūkstančių darbininkų iš Baltijos šalių⁷.

Vokietijos 1938 m. aneksuotos Austrijos teritorijoje atsidūrusius Baltijos šalių darbininkus galima suskirstyti į kelias kategorijas. Dalis jų į Vokietiją ir Austriją atvyko savanoriškai, ieškodami darbo ir pragyvenimo šaltinio arba dėl kitų priežasčių. Vis dėlto didesnė darbininkų dalis į Austriją buvo atvežti prievarta (darbo mobilizacijų metu) kaip pigi darbo jėga Reicho pramonei, transportui ir žemės ūkiui. Trečią neskaitlingą grupę sudarė Reicho darbo tarnybos (RDT, vokiškai „Reichsarbeitsdienst“ – RAD) jaunuoliai. Ketvirtą grupę sudarė 1943–1944 m. į Vokietiją ir Austriją

perkelti kalėjimų, getų ir darbo stovyklų kaliniai. 1943 m. pabaigoje naciai pradėjo darbingus Baltijos šalių kalinius iš kalėjimų ir įvairių lagerių evakuoti į Reichą. Latvijos istoriko K. Kangerio teigimu, iki 1944 m. rugsėjo mėn. iš Estijos buvo išgabenta apie 3200, iš Latvijos apie 9200, o iš Lietuvos apie 6000 kalinių. Šie asmenys buvo naudojami kaip darbininkai, dalis jų atsidūrė nacistiniuose konclageriuose⁸.

Penktą kategoriją sudarė tie Baltijos šalių gyventojai, kurie 1944 m. vasarą savanoriškai pasitraukė iš savo tėvynės į Reichą, siekdami išvengti sovietinės okupacijos ir raudonojo teroro⁹.

Istoriko K. Rukšėno apskaičiavimais, į Reicho darbus buvo išvežta apie 70 000 Lietuvos gyventojų¹⁰. Lenkų istoriko B. Kozielo-Poklevskio duomenimis, daugiausia iš Baltijos šalių Vokietijoje dirbo Lietuvos gyventojų (68,2 %), estai sudarė 6,6 %, latviai – 25,2 % (1944 m. rugsėjo pabaigoje). „Ostlando“ darbininkai niekad neviršijo 1% Vokietijoje

dirbančių svetimšalių darbininkų skaičiaus¹¹. Šiuolaikinėje Lietuvos istoriografijoje vyrauja nuomonė, kad prievartiniams darbams į Reichą iš Lietuvos buvo išvežta nuo 66 900 iki 75 000 žmonių¹². Iš viso Vokietijoje karo metu dirbo 10–12 milijonų užsienio darbininkų, kai kurie autoriai nurodo dar didesni skaičių – 13,6 milijono, apie 1080000 jų dirbo nacių aneksuotoje Austrijoje¹³.

LIETUVIŲ DARBININKAI AUSTRIJOJE

Diplomuoto inžinieriaus Vlado Merkio statybos įmonė. Inžinieriaus V. Merkio įmonės kontora buvo įsikūrusi Kaune, Laisvės al. 46. Įmonė verbavo lietuvių darbininkus – statybininkus, mūrininkus, betonuotojus, dailides ir kt. specialistus darbams Vienoje. V. Merkio įmonės darbininkai Vienoje statė karinės paskirties sandėlius. Darbo diena trukdavo 10 valandų, prasidėdavo 7 val. ryto, baigdavosi 18 val. vakaro. Pietų pertraukai buvo skirta 1 valanda. Darbe svarbiausiais reikalavimas buvo kokybė, bet ne kiekybė ir milžiniška sparta. Apsisaugojimui nuo bombardavimų netoli darbovietės buvo įrengtos betoninės slėptuvės su elektros energija ir kitais patogumais¹⁴. V. Merkio vadovaujamoje įmonėje Vienoje-Liobau dirbo iš Lietuvos atvykę darbininkai, jiems vadovavo lietuviai specialistai. Kelionės išlaidas į Vieną apmokėdavo Merkio įmonė. Su išvykstančiais dirbti buvo sudaromos darbo sutartys ir išduodami laikini darbo pažymėjimai¹⁵. Pasak įmonė 1944 m. gegužės 16–30 dienomis aplankiusio Vlado-Adolfo Raišio, Merkio įmonėje dirbusių lietuvių gyvenimo ir darbo sąlygos buvo normalios. Darbininkai gyveno savo darbovietėje jiems skirtuose bendrabučiuose, jie naudojosi tokiais pat maisto normomis valgykloje kaip ir darbininkai austrai. Lietuviai taip pat gaudavo patalynę ir kitus būtiniausias buitinius reikmenis. Taip

pat buvo rūpinamasi lietuvių kultūriniais ir socialiniais reikalais. Laisvalaikiu judėjimas iš darbovietės į miestą nebuvo varžomas. Susisiekimas su miesto centru vyko tramvajais. Pati darbovietė buvo įsikūrusi gražioje vietoje: iš vienos pusės ją supo miškai, iš kitos pusės – Dunojus. Tokiomis sąlygomis lietuvių darbininkų nuotaika esą buvo gera¹⁶. LCVA yra išlikę keletas V. Merkio įmonėje dirbusių lietuvių laiškų (straipsnių rankraščių?) apie savo darbą ir išpūdžius Vienoje. Galimas dalykas, šių straipsnių rankraščiai buvo daugiau propagandinio-reklaminio pobūdžio, bet vis dėlto juose yra nemažai įdomių faktų ir detalių. Vienas tokių darbininkų buvo iš Raseinių su keliais draugais į Vieną išvykęs V. Stasūnaitis. Jų grupė (20 žmonių, vadovaujami inž. Merkio) iš Kauno į Vieną traukiniu išvažiavo 1944 m. balandžio 15 d. Traukinys važiavo per Rytprūsius, Generalinę guberniją (okupuotos Lenkijos teritoriją), buvusios Čekoslovakijos teritoriją. Į Vieną traukinys atvažiavo balandžio 16 d. 21 valandą. Naktį atvažiavusieji lietuviai praleido geležinkelio stotyje. Ryte atvažiavo autobusas ir atvykusius lietuvių darbininkus nuvežė į būsimą darbovietę Vienos priemiestyje. Atvykusiems bendrabutyje buvo išdalinta patalynė. Po to jie buvo nuvesti į valgyklą ir sočiai pavalgydinti, be to, čia buvo galima išgerti alaus. Atvykusieji darbininkai buvo supažindinti su darbovieta, kurioje jau dirbo anksčiau atvykusi lietuvių grupė. Už poros dienų atvykusiems darbininkams dar buvo surengta ekskursija po Vieną: parodyta šv. Stepono katedra, Austrijos imperatorių rūmai, Dianabado maudyklės, Praterio apžvalgos ratas, Vienos opera ir kitos miesto įžymybės. Visa tai lietuvių darbininkams, kurių dauguma niekad nebuvo užsienyje, padarė didelį išpūdį¹⁷. LCVA yra išlikusi informacija, kad dar 1944 m. gegužės mėn., prieš pat sovietų reokupaciją, Jankausko statybos firmos darbininkai buvo siunčiami

dirbti į Vieną. Pavyzdžiui, 1944 m. gegužės 24–26 d. į Vieną buvo išsiųsti 7 firmos darbuotojai¹⁸.

Inžinieriaus V. Merkio statybos įmonė buvo ne vienintelė, kuri verbavo darbininkus į Austriją. Telšiškio Algirdo-Domo Žutauto (gim. 1916 m.) liudijimu, 1943 m. pabaigoje spaudoje jis perskaitė skelbimą, kad Kaune įsikūrusi „Rentinio“ statybos firma verbuoja žmones darbams Austrijoje. Šios firmos savininku buvo inžinierius Rimdžius. Skelbime taip pat buvo rašoma, kad po šešių mėnesių darbo Austrijoje darbininkai gaus atostogų ir galės išvykti į Lietuvą. A. D. Žutautas nusprendė vykti darbams į Austriją ir 1944 m. sausio pradžioje atvažiavo į Kauną, o iš ten sausio 20 d. traukiniu išvažiavo į Vieną. Kartu vyko ir daugiau lietuvių. Atvykęs į Vieną, A. D. Žutautas buvo paskirtas dirbti į netoli Vienos esantį Pišelsdorfo miestą. Čia jis dirbo juodadarbiu, per mėnesį uždirbdavo 170 markių. Dėl sustiprėjusių anglų ir amerikiečių bombardavimų Žutautas persikėlė dirbti į Linco miestą, kuriame gyveno iki 1945 m. rugsėjo mėn. 1946 m. gruodžio mėn. A. D. Žutautas kartu su dar dviem lietuviais – Aleksandru Sladkausku ir Vladu Juozėnu sugrįžo į Lietuvą¹⁹.

Individualių darbininkų patirtis. Kostas Pranas Puskunigis (gim. 1924 m.) darbams į Vokietiją buvo išvežtas iš Šakių miesto 1942 m. gegužės 5 d. ir dirbo Austrijoje iki 1943 m. gegužės 2 d. Jis dirbo Vienos priemiestyje Florisdorfe garvežių remonto gamykloje. Darbininkai gyveno barakuose po 20 žmonių vienoje patalpoje. Į darbą veždavo specialus traukinys (kelionė trukdavo apie 10 minučių). Darbo diena trukdavo 10 valandų, prasidėdavo 7 val. ryto. Po Stalingrado mūšio darbo diena buvo prailginta iki 11 val. per parą. Dienai duodavo 250 gramų duonos ir sriubos. Darbas buvo sunkus, K. Puskunigis susirgo sąnarių liga ir buvo išleistas trumpą atostogų į namus sveikatai

pataisyti. Tačiau atgal į Austriją jis jau nebegrįžo²⁰. Vytautas Lukošius (gim. 1922 m.) iš Surviliškio valsčiaus (Kėdainių apskritis) 1942 m. birželio 2 d. traukiniu buvo išvežtas į Vieną. Jis buvo patalpintas Marktlo lageryje ir 1942 m. birželio 11 d. įdarbintas metalo pramonės pagalbinio darbininku²¹ firmoje „Fa. Hermaltext, Herbert Neumann und Co“. Čia jis dirbo iki pat karo pabaigos – 1945 m. gegužės 9 d., kuomet buvo išlaisvintas amerikiečių kariuomenės. Tais pačiais metais V. Lukošius sugrįžo į Lietuvą²². Bronislovas Laurinaitis (gim. 1925 m.) gyveno Raseinių apskrities Kaniūkų kaime. Kadangi jis neturėjo darbo, tai 1942 m. birželio mėn. buvo iškvieštas į Raseinių darbo samantą (darbo biržą). Iš čia jis iš pradžių buvo išvežtas į Kauną, o iš ten – į Vieną. B. Laurinaitis dirbo geležinkelio remonto dirbtuvėse (vok. „Eisenbahn Ausbesserungswerk“) Vienos priemiestyje Florisdorfe. Jis gyveno stovykloje „Deutsch Wagram“ (Stokerau apskritis), kuri buvo nutolusi 14 kilometrų nuo jo darbo vietos. Į darbą paprastai važiuodavo specialiu traukiniu. Vieną sekmadienį, nors tai buvo poilsio diena, jis gavo užduotį nuvykti į savo darbo vietą iškrauti vagoną. Kai jis iš darbo grįžo namo, policija traukinyje ėmė tikrinti asmens dokumentus. Kadangi jis su savimi neturėjo jokių dokumentų, tai policijos buvo sulaikytas ir pasodintas į Lundenbergo kalėjimą. Vėliau iš čia jį perkėlė į kalėjimą Vienoje, o po to – į lagerį Maria Lanzendorfo vietovėje. B. Laurinaitis kalėjo apie mėnesį. Po to buvo sugrąžintas į savo ankstesnę darbovietę. Kai gamykla Florisdorfe buvo subombarduota, B. Laurinaitį perkėlė į kitą darbovietę Vienos priemiestyje Hiuteldorfe (Hütteldorf). Čia jis dirbo garvežio kūriku iki 1945 m. balandžio mėn., kol sovietų kariuomenė užėmė Vieną²³. Nuo 1945 m. gegužės 25 d. iki 1945 m. rugpjūčio 10 d. B. Laurinaitis buvo laikomas filtravimo punkte Nr. 99 Zeldemelko mieste Vengrijoje. 1945 m. rugpjūčio 10 d. filtracinės

komisijos sprendimu buvo išleistas gyventi į sovietų užimtą Lietuvą²⁴.

Panevėžietės Onos Kaminskaitės (gim. 1924 m.) liudijimu, 1942 m. liepos pradžioje okupacinė valdžia paskelbė 1921–1928 m. gimusių merginų registraciją darbams Vokietijoje. Šaukiamojo amžiaus merginoms darbo birža išdalijo kvietimus registruotis. Panevėžyje buvo sumobilizuota apie 500 merginų, kurios traukiniu buvo išvežtos į Kauną. Iš Kauno jos po dviejų dienų – 1942 m. liepos 11 d. traukiniu buvo atvežtos į Vieną. Čia merginos buvo išmaudytos pirtyje, apžiūrėtos gydytojų ir paskirstytos į darbovietes. O. Kaminskaitę išsiuntė į Feliksdorfo miestelį, esantį 40 km nuo Vienos. Čia ji dirbo šaudmenų gamykloje iki 1943 m. liepos 22 d. Darbo diena truko nuo 7.30 ryto iki 18 val. vakaro su 45 minučių pietų pertrauka. Už mėnesį ji gaudavo 15 markių atlyginimą. O. Kaminskaitė kartu su 15 lietuvių merginų gyveno bendrabutyje. O. Kaminskaitė gavo dvi savaites atostogų ir sugrįžo į Panevėžį. Atgal į Austriją ji nusprendė nebegrįžti²⁵.

Lenkų tautybės Vilniaus gyventoja Helena Miodkovska (Helena Miodkowska, gim. 1924 m.) kartu su šeima buvo išvežta iš Vilniaus į Austriją 1942 m. birželio 10 d. Į Austriją ji buvo vežama traukiniu apie dvi savaites, tačiau maisto buvo skirta tik 3 dienoms. Kai kuriuose didesniuose miestuose vežamiems žmonėms buvo duodama karštos sriubos. Kiekviename prekiniam vagone buvo sugrūsta po 45–50 žmonių. Ešeloną lydėjo ir saugojo vokiečių kareiviai. Galutinė stotelė buvo Kapfenbergo (Kapfenberg) miestas. Daugumą atvežtųjų apgyvendino lageryje, mediniuose barakuose. H. Miodkovska dirbo ketaus liejimo gamykloje. Darbams vadovavo austras Eugenius Šimelis (Schimmel). Darbo diena truko 8 valandas, H. Miodkovska dirbo prie staklių, per mėnesį uždirbdavo 100 markių, darbininkai buvo maitinami tris kartus

per dieną lagerio valgykloje. Sekmadienis buvo poilsio diena. Lietuvos darbininkams leisdavo išvykti į miestą, bet jie privalėjo sugrįžti į lagerį iki 23 valandos. Į Vilnių H. Miodkovska sugrįžo 1945 m. vasarą²⁶.

Lenkų tautybės Vilniaus gyventoja Leokadija Lankievič (Leokadia Lankiewicz, gim. 1925 m.) prievarta buvo išvežta darbams į Reichą 1942 m. birželio 10 d. Ji taip pat atsidūrė Kapfenberge ir buvo įdarbinta karinėje gamykloje („Gebr. Boehler und Co“ firma, „Edelstahlwerk Kapfenberg“) darbininke. Čia ji dirbo iki 1945 m. gegužės 9 d. Į Lietuvą L. Lankievič sugrįžo 1945 m. vasarą²⁷. Švenčionių gyventoja Marija Larionova, rusė (gim. 1925 m.), kartu su seserimi Lena buvo sulaikyta gaudynių metu 1943 m. gruodžio 20 d. ir išvežta darbams į Vokietiją. Netrukus buvo atvežta į Austrijoje esantį Kapfenbergo miestą ir čia dirbo nuo 1944 m. sausio 1 d. iki 1945 m. gegužės 8 d., kol buvo išlaisvinta Raudonosios armijos. M. Larionova dirbo gamykloje su pakrovimo kranu. Po išlaisvinimo ji sugrįžo namo į Lietuvą²⁸. Kapfenbergas ir Viena, atrodo, buvo tie Austrijos miestai, kuriuose dirbo bene daugiausiai iš Lietuvos atvežtų darbininkų.

Lietuvos gyventojai darbams į Reichą bei Austriją buvo vežami iki pat vokiečių okupacijos pabaigos. Štai kaunietis Alfonsas Pesliakas (gim. 1915 m., lietuvis) kartu žmona ir dviem mažamečiais vaikais į Austriją (Vieną) atvyko 1944 m. sausio 31 d. Iš Vienos juos sunkvežimiu nugabeno į Tulln'o miestelį (apie 46 km nuo Vienos) ir ten apgyvendino dvaro teritorijoje buvusiuose barakuose (Pišelsdorfo vietovė). A. Pesliakas dirbo įmonėje, kuri gamino betoninius blokus, perdengimus tiltų statybai. Įmonėje dirbo tūkstančiai darbininkų. Jam teko maišyti betoną, lieti betoninius blokus ir dirbti įvairius fizinius darbus. Maitinimas buvo prastas, maistas gaunamas pagal korteles, už kurias reikėjo mokėti. Dirbama buvo šešias

dienas per savaitę, nuo 7 val. ryto iki 18 val. vakaro. Ten A. Pesliakas dirbo iki 1945 m. balandžio 12 d. Sovietų kariuomenei įsiveržus į Austriją, A. Pesliakas buvo paimtas tarnauti į Raudonąją armiją. Jo žmona Jadvyga Pesliakienė (gim. 1916 m.) su dviem vaikais į Lietuvą grįžo viena. Pakeliui į Lietuvą žmona pagimdė dukterį. Iš sovietų kariuomenės A. Pesliakas buvo demobilizuotas 1945 m. lapkričio 18 d.²⁹

Antanas Kuosa (gim. 1928 m., lietuvis) vokiečių kareivių suimtas 1944 m. liepos 7 d. Zarasų mieste ir išvežtas darbams į Reichą. Jis buvo nugabentas į Linco miestą Austrijoje ir apgyvendintas lageryje Nr. 51. Iš lagerio veždavo kasti apkasus, valyti miestus, geležinkelio stotį, jis dirbo kroviku. Lageryje darbininkai gyveno barakuose, buvo blogai maitinami, mažai miegodavo. 1945 m. gegužės 6 d. Lincą (Linz) užėmė amerikiečių kariuomenė. 1945 m. liepos 8 d. A. Kuosą amerikiečiai Vienoje perdavė Raudonosios armijos kariškiams. Kurį laiką jis kartu su kitais buvo laikomas sovietiniame surinkimo lageryje Nr. 305 Vengrijoje, po to išsiųstas į Sovietų Sąjungą – Vorkutos filtracinį lagerį. Į Lietuvą A. Kuosa buvo paleistas tik 1946 m. rugsėjo 13 d.³⁰

Iš Lietuvos į Austriją atvežti darbininkai dirbo ne tik pramonės įmonėse, transporte, bet ir žemės ūkyje. Vilnietė Nina Obolevič (gim. 1922 m., lenkė) 1943 m. rugpjūčio 20 d. buvo mobilizuota darbams į Vokietiją. Iš pradžių ji dirbo Pankovo mieste (apie 20 km nuo Berlyno) pas ūkininką, o 1944 m. liepos mėn. perkelta dirbti į Furtkofo miestelį Austrijoje. Čia ji dirbo pas ūkininką iki 1945 m. gegužės 9 d., iki Raudonosios armijos atėjimo. Po to išvyko į sovietų filtravimo lagerį Nr. 299 Graco (Graz) mieste, o iš ten – į Lietuvą³¹. Lenkaitė Tamara Semeniuk (gim. 1924 m.) iš Švenčionių miesto prievarta buvo išvežta į Austriją 1942 m. gruodžio mėnesį. Ji buvo įdarbinta pas ūkininką Francą Vagnerį

Vinkelio kaime netoli Vienos. Austrijoje ji dirbo iki karo pabaigos, po to per Gardino filtracijos lagerį 1945 m. liepos mėn. sugrįžo namo³².

Lietuvis Juozas Čepulis (gim. 1926 m.) iš Papilės valsčiaus kartu su kitais Šiaulių kalėjimo kalininiais (apie 60 žmonių) 1943 m. pavasarį traukiniu buvo išvežtas į Berlyną. Čia jie visi buvo laikomi apie savaitę, o po to suskirstyti į mažesnes grupes. J. Čepulio grupėje buvo 12 žmonių. Ši grupė buvo išsiųsta į darbo stovyklą netoli Lindau miesto. Stovykloje buvo apie 150 įvairių tautybių darbininkų (rusai, lenkai, lietuviai), vadinaujamųjų „ostarbaiterių“ (Rytų darbininkų). Stovykloje buvo keturi barakai, ji buvo aptverta spygliuota viela, tačiau be ginkluotų sargybinių. Darbininkai dirbo įvairius darbus, dažniausiai prie geležinkelio. Darbo diena trukdavo 10–12 valandų. Šioje stovykloje J. Čepulis dirbo nuo 1943 m. gegužės mėn. iki karo pabaigos. Darbininkus išlaisvino amerikiečių kariuomenė. 1945 m. rugpjūčio mėn. amerikiečiai buvusius SSRS piliečius Melko mieste perdavė sovietams. Iš Austrijos J. Čepulis kartu su kitais per Rumuniją buvo išvežtas į Novorosijską (Rusija) ir mobilizuotas į darbo batalioną. Iš bataliono J. Čepulis demobilizuotas 1946 m. gruodžio mėn. ir tik po to jam leido grįžti į Lietuvą³³.

Ne visi į Austriją atvežti Lietuvos gyventojai dirbo sunkius ir mažai kvalifikuotus darbus, pasitaikydavo ir išimčių. Štai kaunietis Jurgis Gaižauskas (gim. 1922 m., būsimas garsus kompozitorius ir dirigentas) į Austriją buvo išvežtas 1943 m. spalio mėn. Vienoje jis grojo radiofono orkestre³⁴. Kaunietė Bronislava Kriukelytė (gim. 1921 m.) studijavo Kauno universitete. Naciams 1943 m. kovo mėn. universitetą uždarius, ji išvyko studijuoti į Vienos universiteto filosofijos fakultetą. Pasibaigus karui B. Kriukelytė neplanavo grįžti į sovietų okupuotą Lietuvą ir gyveno anglų administruojamame

Vienos sektoriuje. 1946 m. gegužės 27 d. ją sulaukė sovietų patruliai ir pristatė į centrinę Vienos komendantūrą (Nr. 135). Iki 1946 m. birželio 26 d. B. Kriukelytė buvo laikoma suimta ir tardoma. Po to ją perkėlė į filtracijos lagerį Nr. 300 Sankt Valentino mieste. 1946 m. liepos 10 d. B. Kriukelytė buvo išleista į Lietuvą³⁵.

Lietuvos gyventojai Mauthauzeno koncentracijos stovykloje. Nacistai aneksuotoje Austrijoje 1938 m. rugpjūčio mėn. netoli Linco miesto įsteigė Mauthauzeno koncentracijos stovyklą. Ilgainiui ši kalinimo vieta tapo viena didžiausių Trečiajame reiche ir jo okupuotose šalyse. Nors Mauthauzenas nebuvo „mirties stovykla“, kaip kai kurios okupuotoje Lenkijoje įsteigtos stovyklos, tačiau pradiniu egzistavimo laikotarpiu (1939–1941 metais) kalinių mirtingumas čia buvo didžiausias tarp visų koncentracijos stovyklų. Didelį mirtingumą lėmė šio lagerio kalinių panaudojimo pobūdis. Mauthauzene buvo trys akmens skaldyklos, kuriose kaliniai dirbo fiziškai labai sunkius granito skaldymo, nešiojimo ir vežiojimo karučiais darbus. Toks darbas greitai išsekindavo kalinius ir jie dažnai mirdavo. Per nepilnus pirmuosius konclagerio egzistavimo metus Mauthauzene iš maždaug pusantro tūkstančio kalinių mirė mažiausiai 131 kalinys³⁶. Per visą egzistavimo laikotarpį iki 1945 m. gegužės mėn. pradžios Mauthauzene ir jo filialuose buvo nužudyta arba mirė dėl nepakeliamų kalinimo sąlygų apie 90 tūkstančių įvairių tautybių kalinių, daugiausia žydų. 1944–1945 metais į Mauthauzeną masiškai buvo vežami kaliniai iš Lenkijos ir Vokietijos teritorijoje likviduojamų koncentracijos stovyklų³⁷.

Nuo 1944 m. į Mauthauzeną patekdavo vis daugiau įvairių tautybių Lietuvos gyventojų. Kai kurie Lietuvos gyventojai į Austriją pateko kaip politiniai kaliniai. Vilnietis Adolfas Palevičius (gim. 1920 m., lenkas) 1942 m.

rugsėjo mėn. buvo suimtas už vengimą stoti į vokiečių kariuomenę ir 6 mėnesius tardomas gestapo kalėjime Bialystoke. 1943 m. kovo mėn. jis išvežtas į Štuthofo koncentracijos stovyklą netoli Dancigo. Po metų (1944 m. kovo mėn.) jį perkėlė į Mauthauzeno koncentracijos stovyklą ir ten jis kalėjo iki 1945 m. gegužės 5 d., kai buvo išlaisvintas amerikiečių kariuomenės³⁸. Lietuvis Juozas Binkauskas (gim. 1922 m.) 1943 m. birželio mėn. buvo mobilizuotas į lietuvių statybos batalioną Nr. 1. Po mėnesio jis iš statybos bataliono dezertyravo, bet už tai buvo suimtas ir įkalintas Pravieniškių priverčiamojo darbo stovykloje, kurioje kalėjo iki 1943 m. gruodžio mėnesio. Po to buvo išvežtas į Guzeno (Gusen) lagerį ir ten kalinamas iki 1944 m. kovo mėn. Iš Guzeno perkeltas į Mauthauzeno konclagerį Austrijoje ir ten kalinamas apie mėnesį laiko, po to jį perkėlė į Vynernoidorfo (Wienerneudorf) lagerį prie Vienos. Pasibaigus karui J. Binkauskas 1945 m. sugrįžo į Lietuvą³⁹. Šiaurietis Jonas Andrijauskas (gim. 1912 m.) pirmą kartą darbams į Vokietiją buvo išvežtas 1941 m. rugpjūčio mėn. Jis dirbo įvairiose Rytprūsių vietovėse ir už pabėgimus bei atsisakymą stoti į vokiečių kariuomenę kelis kartus buvo suimtas ir žiauriai tardomas. 1944 m. balandžio mėn. jį iš Karaliaučiaus kalėjimo išvežė į Mauthauzeno koncentracijos stovyklą ir ten kalino iki karo pabaigos. Po išlaisvinimo jis kurį laiką gydėsi ligoninėje ir gyveno repatriantų stovykloje. Į Šiaulius J. Andrijauskas sugrįžo tik 1946 m. kovo 12 d.⁴⁰ Lietuvį Stanislovą Gatavecką (gim. 1924 m.) iš Virbalio gestapas suėmė 1944 m. rugpjūčio mėn. ir pasodino į Tauragės kalėjimą. Jis buvo kalinamas parama sovietiniams partizanams. Netrukus iš Tauragės jį perkėlė į Gumbinės kalėjimą Rytprūsiuose, vėliau kalino lageryje Torunės mieste, o 1944 m. gruodžio mėn. jis buvo išvežtas į Mauthauzeno koncentracijos stovyklą. Karo pabaigos S. Gataveckas sulau-

kė Melko darbo stovykloje⁴¹. Mauthauzeno koncentracijos stovykloje buvo kalinamas ir lenkų tautybės vilnietis Janas Daščinskis (gim. 1912 m.). Šiame lageryje jis kalėjo nuo 1944 m. gegužės mėn. iki karo pabaigos, kai kalinius 1945 m. gegužės 5 d. išlaisvino amerikiečių kariuomenė. Mauthauzeno koncentracijoje J. Daščinskis dirbo batsiuviu⁴². Lietuvis Kazimieras Pašlys (gim. 1920 m.) iš Obelių miestelio policijos buvo suimtas 1942 m. gegužės mėnesį ir iš pradžių kalėjo Salaspilyje, vėliau perkeltas į Dachau koncentraciją, o nuo 1943 m. birželio pabaigos iki karo pabaigos kalėjo Mauthauzeno ir Ebenzė (Ebensee) lageriuose⁴³. Mauthauzene buvo kalinamas ir vilnietis žydas Dovydas Lamas (gim. 1924 m.). Iš pradžių jis kalėjo Vilniaus gete, po geto likvidavimo buvo išvežtas į darbo stovyklą Estijoje. 1944 m. gruodžio mėn. jis per Vokietiją atgabentas į Mauthauzeną, kur kalėjo iki karo pabaigos. Į Lietuvą D. Lamas sugrįžo 1945 m. vasarą⁴⁴. Žydų tautybės kaunietis Mejeris Gechtas (gim. 1930 m.) iš pradžių buvo kalinamas Kauno gete, o nuo 1944 m. vasaros – Dachau, Aušvico ir Mauthauzeno koncentracijos stovyklose. Jam pavyko išgyventi ir sulaukti išlaisvinimo. 1945 m. M. Gechtas sugrįžo į Lietuvą⁴⁵. Panevėžietis žydas Geršonas Zilberis (gim. 1920 m.) iš pradžių buvo kalinamas Šiaulių gete ir Kretingoje, o 1941 m. rugpjūčio mėn. jį išvežė į Austriją. Iki 1943 m. liepos mėn. jis dirbo žydų stovykloje Vienoje, po to jį perkėlė į stovyklą Linco mieste, kur jis ir sulaukė karo pabaigos. Į Lietuvą G. Zilberis sugrįžo tik 1947 m. sausio mėnesį⁴⁶.

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras 2012 m. iš Lietuvos Respublikos ambasados Austrijos Respublikoje gavo Mauthauzeno koncentracijos stovyklos 150 kalinių sąrašą (veikiausiai parengtą Mauthauzeno memorialo darbuotojų). Dauguma iš jų įrašytų kalinių – Lietuvos gyventojai (iki 1939 ar 1940 m. Lietuvos Respublikos

piliečiai). Tačiau taip pat yra daug iš Latvijos, Lenkijos, Rusijos ir kitų užsienio šalių kilusių kalinių pavardžių. Be to, daugelis to sąrašo asmenvardžių ir vietovardžių netiksliai užrašyti ir iškraipyti taip, kad jų be kitų archyvinių šaltinių neįmanoma patikslinti. Prie kalinių pavardžių buvo parašytas tik vietovardis (dažnai – iškraipytas), reiškiantis apskritį, valsčių, miestą, kartais ir mažesnę gyvenvietę, kurioje kalinys gimė (skiltis „gimimo vieta“). Kitų asmens duomenų nėra. Vietovardis galėjo reikšti ir kalinio paskutinę gyvenamąją vietą prieš patenkant į nacių koncentraciją. Tai ypač pasakytina apie prie pavardžių nurodytą Vilnių. Jame buvo daug 1939 m. pabėgėlių iš centrinės Lenkijos. Tad užrašytas vietovardis nebūtinai reiškia tikslią kalinio gimimo vietą.

Minimą Lietuvos ambasados Austrijoje sąrašą tikslino LGGRTC darbuotojas Stanislovas Buchaveckas. Patikrintas sąrašas (su patikslintais asmenvardžiais ir vietovardžiais) 2012 m. rugsėjo 20 d. buvo nusiųstas Lietuvos Respublikos ambasadai Austrijos Respublikoje.

Norint išaiškinti Mauthauzeno KL kalinius ir kitus Lietuvos gyventojus, jų skaičių, įkalinimo aplinkybes, laiką ir tų žmonių likimus, reikia papildomų tyrimų Austrijos, Vokietijos ir kitų šalių archyvuose. Papildomi tyrimai reikalingi ir siekiant daugiau sužinoti apie į minimą kalinių sąrašą įtrauktus Lietuvos gyventojus (lietuvius, žydus ir kitų tautybių asmenis). Vis dėlto LGGRTC darbuotojas S. Buchaveckas daro prielaidą, kad Mauthauzeno koncentracijos stovykloje buvo kalinama maždaug 200–300 Lietuvos gyventojų.

Pabėgimai iš prievartinių darbų. Lietuvos darbininkai kartais mėgindavo pabėgti iš prievartinių darbų. Štai 1943 m. gruodžio 7 d. AG „Gebrüder Boehler und Co.“ firma Kapfenberge pranešė Vilniaus arbeitsamtui, kad 4 moterys iš Vilniaus 1943 m. spalio

22 d.–lapkričio 11 d. laikotarpiu turėjo atostogas, tačiau iki šiol į savo darbovietę nesugrįžo⁴⁷. Juozapas Ramoška (gim. 1920 m.) iš Kėdainių apskrities Surviliškio valsčiaus darbams į Reichą paėmė 1942 m. balandžio mėn. iš Kėdainių amatų mokyklos ir atgabeno į Austriją. Jis buvo apgyvendintas Marktlo (Markt) mieste įsteigtame lageryje ir įdarbintas juodadarbių firmos „Fa. Hermaltex, Herbert Neuman&Co“ popieriaus fabrike. Dėl blogų darbo sąlygų J. Ramoška su draugu nusprendė bėgti į Lietuvą, tačiau vokiečių policija juos sulaukė geležinkelio stotyje ir pasodino į kalėjimą. Maždaug po mėnesio jie buvo sugrąžinti į darbovietę Marktlo mieste. Austrijoje J. Ramoška dirbo iki karo pabaigos. 1945 m. per Volkovysko (Baltarusija) filtracijos lagerį jis buvo sugrąžintas į Lietuvą⁴⁸. Kartu su J. Ramoška Marktle dirbo kėdainiškis Jonas Jankevičius (gim. 1917 m). 1944 m. J. Jankevičiui pavyko pabėgti į Lietuvą⁴⁹. Lietuvis Stanislovas Sabaliauskas (gim. 1922 m.) iš Rudnios valsčiaus į Austriją buvo atvežtas 1942 m. birželio pabaigoje. Iš pradžių jis iki 1943 m. balandžio mėn. dirbo Aizenerco (Eisenerz) mieste šachtoje ir prie geležinkelio. Jis nusprendė bėgti į Lietuvą, bet po trijų dienų buvo žandarų sulaukytas Graco mieste ir atvežtas į karo belaisvių stovyklą. Už bandymą pabėgti S. Sabaliauską nuteisė 2 mėnesius kalėti. Atbuvęs bausmę jis iki karo pabaigos dirbo miško paruošos darbuose. 1945 m. S. Sabaliauskas grįžo į Lietuvą⁵⁰. Rusų tautybės vilnietė Eugenija Lukaševič (gim. 1925 m.) policijos buvo sulaukyta gatvėje ir 1943 m. išvežta darbams į Austriją. Ji dirbo Klagenfurto mieste 9 mėnesius, o po to pabėgo namo į Vilnių⁵¹.

Atsakyti į klausimą, kiek darbininkų iš Lietuvos Antrojo pasaulinio karo metais dirbo Austrijoje, šiandien dar negalime. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro archyve yra saugomos asmenų, kurie Antrojo pasaulinio karo metais

buvo išvežti darbams į Austriją, bylos. Šiems asmenims Vokietijos Federacinės Respublikos fondas „Atmintis, atsakomybė ir ateitis“ mokėjo kompensacijas už priverstinį darbą Austrijoje. Iš viso LGGRTC archyve yra saugomos 167 Austrijoje dirbusių asmenų bylos. Tiesa, ne visi minėtieji asmenys darbams į Austriją buvo išvežti iš Lietuvos, dalis jų – iš Baltarusijos, Rusijos ir Ukrainos. Po karo šie asmenys apsigyveno Lietuvoje ir 1990 m. tapo Lietuvos piliečiais. Kompensacija už prievartinius darbus jiems buvo mokama kaip Lietuvos piliečiams.

IŠVADOS

Lietuvos gyventojų prievartinių ir laisvanoriškų darbų nacistinėje Vokietijoje tema pastaraisiais dešimtmečiais Lietuvos istorikų praktiškai yra užmiršta ir netyrinėjama. Tuo labiau netyrinėta yra Lietuvos gyventojų darbų ir kalinimo nacių aneksuotoje Austrijoje tema. Antrojo pasaulinio karo metais į Vokietiją galėjo būti išvežta iki 70 tūkstančių Lietuvos žmonių. Tai gana reikšminga Lietuvos gyventojų dalis, skaudžiausiai palietusi Lietuvos lenkus, romus ir etninius lietuvius. Vertinant nacistinės prievartos rūšis ir mastus, neskaitant žydų genocido, peršasi išvada, kad būtent nuo prievartinių darbų ir prievartinio išvežimo iš gyvenamųjų vietų nukentėjo daugiausia Lietuvos žmonių. Dabartinėje tyrimų stadijoje galime prognozuoti, jog nacių aneksuotoje Austrijoje Antrojo pasaulinio karo metais prievarta arba laisvanoriškai atsidūrė ne mažiau kaip tūkstantis Lietuvos gyventojų. Pagal tautinę sudėtį daugiausia buvo lietuvių, lenkų ir rusų. Lietuvos gyventojai masiškai pradėti gabenti darbams į Austriją 1942 metais ir ten vežami beveik iki pat nacistinės Vokietijos pralaimėjimo Antrajame pasauliniame kare. Didžioji

dalis į Austriją atvežtų Lietuvos žmonių dirbo pramonės ir transporto įmonėse. Darboviečių apžvalga rodo, kad daugiausia Lietuvos gyventojų buvo sutelkta Vienoje, Kapfenbergo ir Marktlo miestuose. Mažesnis skaičius Lietuvos žmonių buvo įdarbinta pas ūkininkus kaimuose.

Dalis Lietuvos gyventojų į Austriją pateko kaip politiniai kaliniai arba dėl rasinių priežasčių (žydai). Kita dalis buvo įkalinta jau būnant Austrijoje dėl drausmės pažeidimų arba bandymų pabėgti į Lietuvą. Įkalinti

Lietuvos gyventojai daugiausiai buvo laikomi Mauthauzeno koncentracijos stovykloje ir jos filialuose (Guzene ir kt.). Dabartinėje tyrimų stadijoje galima prognozuoti, jog Mauthauzeno koncentracijos stovykloje mirusių 68 Lietuvos gyventojų (keli asmenys gali būti Latvijos gyventojai) sąrašas – žemiau, priede Nr. 1 (sąrašą patikslino LGGRTC darbuotojas Stanislovas Buchaveckas).

Priedas Nr. 1

Lietuvos gyventojų, mirusių Mauthauzeno koncentracijos stovykloje, sąrašas

Pavardė, vardas	Gimimo metai	Gimimo vieta	Amatas
1. Ašmontas, Antanas	1903	Garliava	
2. Alseika, Leonas	1923	Panevėžys	Litografas
3. Antanavičius, Stasys	1911	Kaupiai	Siuvėjas
4. Apsitis, Janis	1920	Dserbere	Medžio apdirbėjas
5. Auzins, Kollis	1890	Vikutos	Ūkininkas
6. Barakauskas, Alfonsas	1913	Žagarė	Kūrikas
7. Bertrands, Arvids	1897	Birini	Žemės ūkio darbininkas
8. Braukyla, Jonas	1914	Antazavė	Ūkininkas
9. Buracas, Sigizmundas	1897	Kėdainiai	Mokytojas
10. Cybulskis, Jonas	1906	Šadžiūnai	Ūkininkas
11. Danielius, Povilas	1909	Rasiai	Šaltkalvis
12. Danilevičius, Juozas	1922		Ūkininkas
13. Dapkunas, Andrius	1913	Kučiūnai	Žemės ūkio darbininkas
14. Fiedoriwicz, Ignazy	1922	Vilnius	Tapytojas
15. Galinis, Petras	1918	Marijampolė	Darbininkas
16. Gipolis, Janis	1892	Ryga	Sanitaras
17. Goldberg, Leo	1908	Kaunas	Gydytojas
18. Heimart, Johann	1919	Paschnja	Malūnininkas
19. Hermanskis, Medardas	1903	Gelgaudiškis	Statybininkas
20. Janisliauskas, Liudvikas	1923	Panevėžys	Kepėjas
21. Juodele, Josef	1913	Jūžintai	Sodininkas
22. Kalnins, Peters	1896	Medni	Ūkininkas
23. Kanovič, Ajsik	1898	Jonava	Batsiuvys
24. Karkiankas, Jonas	1908	Kaunas	Vežikas
25. Kasinlinus, Petras	1912	Perloja	Žemės ūkio darbininkas

26. Katscheratiskis, Janis	1906	Saločiai	Dailidė
27. Čechavičius, Vitoldas	1908	Vilkija	Tapytojas
28. Kelpė, Janis	1910		Žemės ūkio darbininkas
29. Klavius, Alfreds	1897	Jaungulbene	Darbininkas
30. Klevas, Liudas	1919	Telšiai	Pagalbinis darbininkas
31. Krasnodamskis, Jonas	1912	Kajme	Šaltkalvis
32. Kučas, Kazys	1899	Panevėžys	Batsiuvys
33. Lekavičius, Kostas	1925	Skuruke	Mokinys
34. Lisztwan, Josef	1921	Tabariškės	Automechanikas
35. Liutvinavičius, Jurgis	1917	Balsiai	Kalvis
36. Makola, Leonas	1924	Smalininkai	Kalvis
37. Maračinskis, Antanas	1904	Joniškis	Darbininkas
38. Martišius, Juozas	1908	Grimok	Stalius
39. Marcelis, Valentas	1921	Raseiniai	
40. Mazgelis, Juozas	1916	Schklery	Ūkininkas
41. Mažeika, Vaclovas	1910	Kartena	Žemės ūkio darbininkas
42. Mikalauskas, Stanislovas	1922		Žemės ūkio darbininkas
43. Misiūnas, Petras	1921	Pakruojis	Kepėjas
44. Narbutas, Vytautas	1909	Zyzėnai	Ūkininkas
45. Norvilas, Juozas	1899	Kretinga	Buhalteris
46. Opicas, Bronius	1908	Šiauliai	Darbininkas
47. Pazars, Janis	1897	Lielvarde	Geležinkelininkas
48. Pelecas, Solm	1928	Kaunas	Staliaus mokinys
49. Pliauska, Vincas	1908		Žemės ūkio darbininkas
50. Povilaitis, Pranas	1900	Rejntochuschi	Kalvis
51. Pragulbickas, Zigmantas	1913	Bukončių	Kepėjas
52. Pranka, Juozas	1901		Batsiuvys
53. Rukas, Albinas	1923	Jakėnai	Batsiuvys
54. Šedžius, Vitas	1922	Lankeliškiai	Sodininkas
55. Sinkepič, Jusef	1907	Domontanim	Radijotechnikas
56. Skripkaitis, Juozas	1923	Deutschislaus	Žemės ūkio darbininkas
57. Skuja, Arnoldas	1911	Ryga	Felčeris
58. Smolskis, Viktoras	1915	Gatschino	Ūkininkas
59. Soraka, Antanas	1924	Lazdijai	Darbininkas
60. Stelnis, Klimentis	1899	Rogowki	Ūkininkas
61. Timmermann, Leo	1925	Kronstadt	Šaltkalvis
62. Varanius, Vladas	1918		Žemės ūkio darbininkas
63. Vielutis, Petras	1911	Vilnius	Darbininkas
64. Valeika, Balys	1922		Šaltkalvis
65. Wazilewski, Paul	1920	Leningradas	Darbininkas
66. Verbauskas, Petras	1907	Alytus	Kepėjas
67. Čekavičius, Viktoras	1918	Kvėdarna	Kepėjas
68. Zuokas, Mečys	1920	Panevėžys	Stalius

Nuorodos

- ¹ K. Rukšėnas, Į vergovę, V., 1966, 152 p.
- ² *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija* (vyr. redaktorius A. Anušauskas), V., 2007, 720 p.
- ³ A. Bubnys, „Zwangsarbeiter aus dem Reichskommissariat Ostland in Österreich 1941–1945“, *Migration. Flucht-Vertreibung-Integration, Graz-Wien*, 2019, S. 63–74.
- ⁴ D. Bacher, „Zwangsarbeit in Österreich und die Arbeit des „Österreichischen Versöhnungsfonds“, *Zwangsarbeiter in Österreich 1939–1945 und ihr Nachkriegsschicksal, Innsbruck-Wien-Bozen*, 2013, S. 15–58; P. Ruggenthaler, „Zwangsarbeit in der Land- und Forstwirtschaft auf dem Gebiet Österreichs 1939 bis 1945“, *Veröffentlichungen der Österreichischen Historikerkommission, Bd. 26/2, Wien-München*, 2004; K. Kangeris, „Baltische Zwangsarbeiter im „Dritten Reich“, in P. Ruggenthaler, W. M. Iber (Yg.), *Hitlers Sklaven – Stalins „Verräter“, Innsbruck-Wien-Bozen*, 2010, S. 43–59.
- ⁵ Žr.: K. Rukšėnas, Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941–1944 m., Vrublevskių bibliotekos rankraščių skyrius (toliau VR BS, f. 26-1475, l. 356.
- ⁶ R. Taagepera, „Lietuva, Latvija, Estija 1940–1980: Panašumai bei skirtumai“, *Kauno aidas*, 1989 m. sausio 12 d.
- ⁷ K. Kangeris, „Baltische Zwangsarbeiter im „Dritten Reich“, in P. Ruggenthaler, W. M. Iber (Yg.), *Hitlers Sklaven – Stalins „Verräter“, Innsbruck, Wien, Bozen*, 2010, S. 43.
- ⁸ K. Kangeris, „Baltische Zwangsarbeiter im „Dritten Reich“, in P. Ruggenthaler, W. M. Iber (Yg.), *Hitlers Sklaven – Stalins „Verräter“, S. 53.*
- ⁹ *Ibidem*. S. 44.
- ¹⁰ K. Rukšėnas, Į vergovę, p. 102.
- ¹¹ B. Koziello-Poklewski, „Obywatele republik bałtyckich ptzymusowo zatrudnieniemi w Trzeciej Rzeczy, w latach II wojny swiatowej“, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie, Olsztyn*, 1987, Nr. 1, s. 102.
- ¹² N. Kairiūkštytė, „Lietuvos gyventojų dinamika ir jos įtaka gyventojų skaičiui, tautiniam pasiskirstymui 5–6-ajame dešimtmetyje“, *Darbai, t. 1*, Vilnius, 1996, p. 104–114.
- ¹³ D. Bacher, „Zwangsarbeit in Österreich und die Arbeit des „Österreichischen Versöhnungsfonds“, *Zwangsarbeiter in Österreich 1939–1945 und ihr Nachkriegsschicksal, Innsbruck-Wien-Bozen*, 2013, S. 23, 24.
- ¹⁴ Nežinomo autoriaus rankraštis apie įsidarbinimą inž. V. Merkio įmonėje, 1944 m., LCVA, f. R-1474, ap. 1, b. 57, l. 62–64.
- ¹⁵ Nežinomo autoriaus rankraštis apie įsidarbinimą inž. V. Merkio įmonėje, 1944 m., LCVA, f. R-1474, ap. 1, b. 57, l. 55–59.
- ¹⁶ V. Raišio 1944 06 01 d. laiškas inž. Merkiui, LCVA, f. R-1474, ap. 1, b. 57, l. 21; Raseinių apskrities viršininko 1944 05 01 d. pažymėjimas V. A. Raišiui, ten pat, b. 57, l. 20.
- ¹⁷ V. Stasūnaičio 1944 04 21 d. rankraštis apie kelionę iš Kauno į Vieną, LCVA, f. R-1474, ap. 1, b. 57, l. 48–54.
- ¹⁸ Vilniaus srities operatyvinio štabo 1944 05 26 d. raštas generaliniam komisarui Kaune, LCVA, f. R-614, ap. 1, b. 570, l. 5.
- ¹⁹ A. D. Žutauto 1947 10 14 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 38244/3, t. 3, l. 127–131.
- ²⁰ K. P. Puskunigio byla, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro archyvas (toliau LGGRTCA), f. 1, ap. 7, b. 112, l. 1–4.
- ²¹ V. Lukošiaus įdarbinimo dokumentas, St. Pölsen, 1943 07 07 d., LYA, f. K-1, ap. 59, b. 6785, l. 6.
- ²² *Ibid.*, l. 10.
- ²³ B. Laurinaičio 2002 07 18 d. pareiškimas LGGRTC gen. direktorei D. Kuodytei, LGGRTCA, f. 1, ap. 7, b. 75, l. 11.
- ²⁴ Archyvo pažyma apie išvežimą prievartiniams darbams, 2001 11 10 d., *ibid.*, l. 13.
- ²⁵ O. Kaminskaitės 1946 04 24 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 3849, l. 32–40.
- ²⁶ H. Miodkovskos 1945 08 02 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 25740, l. 4–5 a. p.
- ²⁷ SSRS piliečio, sugrįžusio į SSRS per Lenkijos sieną, anketa, LYA, f. K-1, ap. 59, 25752, l. 1–3.
- ²⁸ SSRS piliečio, sugrįžusio į SSRS per Lenkijos sieną, anketa, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 29787, l. 1–4.
- ²⁹ A. Pesliako 2001 04 04 d. laiškas „Deportacijos eiga ir aplinkybės“, LYA, f. 1, ap. 7, b. 89, l. 13–14.
- ³⁰ A. Kuosos byla, LGGRTCA, f. 1, ap. 7, b. 72, l. 1–5, 8; A. Kuosos 1946 08 07 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 46944, l. 4.
- ³¹ N. Obolevič 1945 06 07 d. filtracijos anketa, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 33196, l. 1–2.
- ³² T. Semeniuk 1946 06 28 d. filtracijos anketa, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 30479, l. 1, 3.
- ³³ J. Čepulio 1948 10 28 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 4084, l. 18–21.
- ³⁴ J. Gaižausko 1945 10 01 d. registracijos lapas, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 5028, l. 1.

³⁵ SSRS MGB 1946 07 09 d. pažyma apie B. Kriukelytę, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 4375, l. 2–2 a. p., 3.

³⁶ N. Wachsmann, *KL. Historia nazistowskich obozow koncentracyjnych, Warszawa, 2016, s. 190, 191.*

³⁷ Ten pat, s. 686.

³⁸ A. Palevičiaus 1946 02 15 d. filtracijos anketa, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 47564, l. 1–2.

³⁹ J. Binkauskio 1945 07 28 d. registracijos lapas, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 5849, l. 1.

⁴⁰ J. Andrijausko 1947 07 03 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 39407, l. 6–6 a. p.

⁴¹ S. Gatavecko 1945 12 19 d. filtracijos anketa, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 5119, l. 1–2.

⁴² J. Daščinskio 1945 11 15 d. apklausos lapas, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 4565, l. 4–4 a. p.

⁴³ K. Pašlio 1945 m. registracijos lapas, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 40010, l. 1.

⁴⁴ D. Lamo 1945 07 12 d. filtracijos anketa, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 30255, l. 1–2.

⁴⁵ M. Gechto 1945 m. registracijos lapas, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 5601, l. 1.

⁴⁶ G. Zilberio 1947 m. filtracijos anketa, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 17046, l. 5–8.

⁴⁷ Firmos AG Gebrüder Boehler und Co. Kapfenberge raštas Vilniaus arbeidsamtui, 7.12.1943 12 07 d., LCVA, f. R-624, ap. 1, b. 148, l. 2.

⁴⁸ J. Ramoškos 1947 01 05 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 9165, l. 5–5 a. p.

⁴⁹ J. Jankevičiaus 1947 03 13 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 9165, l. 7.

⁵⁰ S. Sabaliausko 1947 07 28 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 31478, l. 10.

⁵¹ E. Lukaševič 1947 03 05 d. rašyta autobiografija, LYA, f. K-1, ap. 59, b. 8192, l. 31.

Gauta 2020 04 02

LGGRTC Genocido ir

rezistencijos tyrimo departamentas,

Gedimino pr. 40/1, Vilnius

Arūnas Bubnys

LITHUANIAN LABORERS IN NAZI-OCCUPIED AUSTRIA 1942–1945

Summary

The theme of forced and voluntary labor of Lithuanians in Nazi Germany has been nearly forgotten and not studied by Lithuanian historians in recent decades. Even less examined has been the forced labor and imprisonment of Lithuanians in Nazi-annexed Austria. Up to 70,000 Lithuanians could have been deported to Germany during World War II. This is a fairly significant part of the Lithuanian population, which has affected Lithuanian Poles, Roma and minority Lithuanians most severely. When assessing the types and scale of Nazi violence, apart from the genocide of the Jews, the conclusion is that it affected people in Lithuania most who suffered from forced labor and forced removal from residential areas. At the current stage of research, we can predict that at least a thousand Lithuanians, forcibly or voluntarily, ended up in Nazi-annexed Austria during World War II. The national composition was made up predominantly of Lithuanians, Poles and Russians. Lithuanians were transported to Austria en masse from 1942 to almost until the defeat of Nazi Germany in the Second

World War. The vast majority of Lithuanians brought to Austria worked in industrial and transport companies. The overview of the workplaces shows that the majority of the Lithuanians was concentrated in Vienna, Kapfenberg and Marktle. A smaller number of Lithuanians were employed by farmers in the villages.

Part of the Lithuanian population came to Austria as political prisoners or for racial reasons (Jews). Another part was imprisoned while staying in Austria for disciplinary violations or attempts to flee to Lithuania. The imprisoned residents of Lithuania were mainly held in the Mauthausen concentration camp and its branches (Guzen, etc.). At the current stage of research, it can be predicted that at least one hundred inhabitants of Lithuania of different nationalities were imprisoned in the Mauthausen concentration camp. The revised List of 68 Lithuanians who died in Mauthausen concentration camp (some persons may be Latvian residents) listed below in appendix 1 (list clarified by LGGRTC employee Stanislovas Buchaveckas).

Vyrų ir moterų santykiai Lietuvos partizanų gretose

IVADAS

Apie beveik dešimtmetį (1944–1953) pokariu okupuotoje Lietuvoje vykusį ginkluotą pasipriešinimą esame įpratę kalbėti savo žvilgsnį ir loginį akcentą sutelkdami į patį procesą, jo raidą ir tai lėmusias aplinkybes. Daugumoje darbų, parašytų partizanų karo tema, vyrauja herojinė-romantinė istoriografija¹. Čia laisvės kovotojai dažniausiai vaizduojami kaip bebaimiai kariai, sumanūs politikai, retkarčiais – pavargę, klystantys herojai. Tuo tarpu partizaniškos buities, kasdienybės istorijai skiriamas dėmesys – minimalus. Štai viename leidinių, skirtų partizanų karo istorijai, galime rasti skyrelį „Partizaniško gyvenimo kasdienybė“², kuris daugiau kaip puspenkto šimto puslapių leidinyje neužima nė dvidešimties iš jų. Tiesa, keli laisvės kovotojų buities ir kasdienybės aspektai neseniai nagrinėti istorijos studentų bakalauro darbuose³. Viena vertus, žinoma, džiugu, kad jauni tyrinėtojai imasi netipiškų temų, kita vertus – nejaugi situacija ir požiūris per trylika metų, kai aptariant pokario kovų Lietuvoje istoriografiją buvo padaryta išvada, kad aktualiausias istorikų tikslas ir užduotis – nauja teorinė mintis, lygmuo ir koncepcija⁴, visiškai nepakito? Ar kasdienybės tyrinėjimai (vis) dar netapo pakankamai svarbiu istorinio tyrimo lauku?

Savaime suprantama, viskas priklauso nuo asmeninio požiūrio ir šiuo atveju, ko gero, derėtų konstatuoti, kad tiek teorinės, tiek empirinės prieigos vertė yra vienoda: nuoseklus, kruopštus ir profesionalus jų naudojimas kuria kokybišką produktą – vertingą mokslinį tyrimą.

Viena tokių kol kas beveik visiškai netyrinėtų partizaniškos kasdienybės sričių – vyrų ir moterų tarpusavio santykiai Lietuvos partizanų gretose. Tai svarbi, įdomi, bet kartu sudėtinga ir paini tema. Išskirtinos dvi pagrindinės problemos, apsunkinančios ir tam tikra prasme varžančios pasirinktos temos tyrėjo darbą. Pirmiausia – susiformavusio istoriografinio kanono nulemta baimė ir savicenzūra. Apie įprastą partizanų karo nagrinėjimo modelį ir priimtinius antisovietinio pasipriešinimo vaizdinius jau buvo šiek tiek užsiminta. Per pastaruosius penkerius metus partizanų karo tema visuomenėje dėl įvairių priežasčių (2014 m. pradžioje prasidėję Ukrainos įvykiai, 2017 m. rudenį R. Vanagaitės sukeltas skandalas, 2018 m. vasarą atrasti partizanų vado A. Ramanausko-Vanago palaikai ir valstybinės laidotuvės, 2019 m. vasarą apogėjų pasiekę ginčai dėl Jono Noreikos-Generolo Vėtros asmenybės vertinimo bei įamžinimo ir vis dar tebesitęsiančios batalijos dėl paminklo ar monumento sostinės Lukiškių aikštėje)

tarsi vis iš naujo aktualizuojama. Dalis visuomenės, kuriai rūpi partizanų kovos ir jų įamžinimas, į bet kokius su pokario istorijos temomis susijusius klausimus reaguoja labai jautriai. Pavyzdžiui, didelio atgarsio ir dalies lietuvių nepasitenkinimo sulaukė sprendimas 2019 m. Nacionalinę kultūros ir meno premiją skirti rašytojui ir dramaturgui Mariui Ivaškevičiui. Kritikus labiausiai piktino ir žeidė dar 2002 m. jo parašytas ir išleistas romanas „Žali“, kuris, anot jų, buvo lyg spjūvis lietuvių tautos istorijai⁵. Romane partizanų vadai vaizduojami ne kaip herojai, o kaip sudėtingos asmenybės, susiduriančios ne tik su traumuojančiomis karo realybės patirtimis, bet ir su grynai žmogiškomis dramomis, buitinėmis situacijomis. Toks deheroizuotas pasakojimas ne tik smarkiai prasilenkė su įprastu romantiniu arba šaltai neutraliu mokslišku laisvės kovų dalyvių vaizdavimu, bet ir daliai visuomenės sukėlė tam tikrą įtampą. Tapo akivaizdu, kad dalis lietuvių labai jautriai reaguoja į tokius bandymus ir juos vertina išskirtinai neigiamai. Iš baimės parašyti kažką ne taip, nenoro teisintis ir aiškintis, sukelti dar vieną nepasitenkinimo bangą gali atsirasti mokslininkų savicenzūra. Antroji problema – šaltiniai. Nemaža dalis informacijos, reikalingos vyrų ir moterų tarpusavio santykiams partizanų gretose visapusiškai atskleisti, yra egodokumentai, t. y. įvairūs laisvės kovų dalyvių dienoraščiai, atsiminimai, laiškaai ir kiti asmeninio pobūdžio šaltiniai. Vis dėlto, negalime pamiršti, kad publikuotų tokio pobūdžio šaltinių turinys kai kuriais atvejais gali būti pageduotas, iš originalaus teksto išimti tam tikri iškalbingi epizodai (pavyzdžiui, pasakodamas apie Dzūkų apygardos atstovo Jurgio Krikščiūno-Rimvydo susitikimą su Tauro apygardos vadovybe, A. Ramanauskas-Vanagas savo atsiminimuose mini, kad dėl to, jog Rimvydas buvo negeriantis, jo adresu buvo paleistos kelios

replikos, jis pavadintas „grybočiumi“, po to vienas iš Suvalkijos partizanų vadų „vietoj įprasto žodžio „svaini“ pasakė „seserpi...“⁶). Įdomu, kad ankstesniame Vanago memuarų leidime ta pati pasakojimo vieta atrodo taip: „Rimvydas buvo iš negeriančiųjų, ir kai kas pasinaudojo proga iš jo pasišaipyti: pavadino „grybočiumi“⁷. Galime daryti prielaidą, kad šioje versijoje spalvingo necenzūrinio žodžio, turinčio ne tik įžaidžiamą, bet ir su seksualumu susijusią prasmę, buvo atsisakyta kaip nepadoraus, atskleidžiančio pernelyg (pa)prastą partizaninių kovų kasdienybės pusę. Negalime atmesti tikimybės, kad panašiai buvo pasielgta ir su didesne ar mažesne kitų pokario rezistentų atsiminimų dalimi. Taip pat reikia turėti omenyje, kad pasakodamas apie vienaip ar kitaip patirtas, išgyventas laisvės kovas jų dalyvis turbūt nedrįsta ar nenori prisiminti ir papasakoti apie asmenišką, intymias tarpusavio santykių akimirkas. Iškalbingas pavyzdys: Eleonora Grigalavičiūtė, buvusi vieno iš Lietuvos partizanų vadovybės nario Broniaus Liesio-Nakties sužadėtinė, interviu metu paprašyta prisiminti ir papasakoti apie sužadėtuves, staiga sutriko, nutilo, o po to bandė viską nuleisti juokais: „Nu kas čia per klausimas, juk patys žinot, kaip ten būna... net neklauskit tokių dalykų.“⁸ Remiantis šiais pastebėjimais, vertingiausi šaltiniai šiuo atveju būtų nepublikuoti dienoraščiai, kitokio tipo asmeninė korespondencija, kurią galima aptikti daugiausia Lietuvos ypatingajame archyve saugomose baudžiamosiose rezistentų bylose, tačiau tokių šaltinių atradimas – atsitiktinis sėkmės reikalas.

Nepaisant anksčiau išvardytų kliūčių, manytina, kad būtų prasminga pamėginti apžvelgti ir atskleisti vyrų ir moterų tarpusavio santykių peripetijas Lietuvos partizanų gretose. Toks ir yra šio straipsnio **tikslas**. Siekiant visapusiškai atskleisti pasirinktą temą, išsikelti tokie **uždaviniai**: 1. išskirti bei

aptarti vyrų ir moterų tarpusavio santykiams tematiškai artimus įvaizdžius, aptinkamus pogrindžio kovotojų *viešajame* diskurse; 2. įvardyti ir apibūdinti specifines rezistencijos sąlygas, ypatybes, turėjusias lemiamą įtaką partizanų elgesio susiformavimui asmeninių santykių srityje; 3. atskleisti tokių santykių praktikas; 4. aptarti neigiamą šių ryšių pusę, pavojus ir grėsmes.

Naudojamasi įvairiais **šaltiniais**, daugiausia partizanų dokumentais, pagrindinės spaudos publikacijomis, kūryba, laisvės kovų dalyvių dienoraščiais, taip pat – publikuotais ir nepublikuotais memuarais. Jų problemiškas jau aptartas šiek tiek anksčiau, tikimasi, kad šaltinių įvairovė padės užpildyti galimas spragas.

Tyrimui aktualią **istoriografiją** galime išskirti į dvi dalis. Pirmajai grupei priklauso lietuvių kalba parašyti darbai, nagrinėjantys pokario laisvės kovų tematiką bei problematiką. Paminėtinas Ž. Smolskutės straipsnis, skirtas moterų ypatumams Lietuvos partizaniniame pasipriešinime⁹, taip pat jau minėtas N. Gaškaitės, D. Kuodytės, A. Kašėtos ir B. Ulevičiaus veikalas, kuriame chronologiškai ir tematiškai (tačiau ne problemiška) bandoma apžvelgti ir aprėpti kuo platesnį Lietuvos partizanų istorijos lauką¹⁰. Knygoje partizaniškos kasdienybės kontekste, šalia buitės, būsto ir drausmės klausimų, paliečiama ir moterų dalyvavimo partizaniniame kare tema, kur labai lakoniškai, keliais sakiniais užsimenama ir apie tam tikrus santykių aspektus – sužadėtuves, santuoką, kūdikio gimimą¹¹. Apie partizaniškas vestuves labai trumpai savo straipsnyje užsimena ir A. Petrauskienė¹². M. Kareniauskaitė savo darbe paliečia šiame straipsnyje nagrinėjamą svarbią pokario seksualinio smurto prieš moteris temą¹³.

Antrajai grupei priskirtini anglų kalba parašyti darbai, kuriuose daugiausia koncentruojamasi ne į Lietuvos partizanų istoriją, o į jai chronologiškai ir tematiškai artimus

kitus rezistentų gyvenimo reiškinius. D. Budrytė savo straipsnyje¹⁴ nagrinėja traumines patirtis atminties ir lyčių studijų kontekste, atskleidžia Antrojo pasaulinio karo patyrimą ir atmintį iš moteriškosios perspektyvos. Dar vienas svarbus ir aktualus kolektyvinis leidinys, skirtas Antrojo pasaulinio karo patirtims Centrinėje ir Rytų Europoje, yra „Moterys ir vyrai kare. Antrasis Pasaulinis karas iš lyčių perspektyvos bei jo pasekmės Centrinėje ir Rytų Europoje“. Vienas jo skyrių konkrečiai skirtas abiejų lyčių vaidmenims ir identitetui partizaniniuose judėjimuose aptarti¹⁵. Lietuvos bibliotekose ir teksto autorei prieinamose mokslinių straipsnių duomenų bazėse šis leidinys, deja, nėra prieinamas. Laimei, pagrindines mintis bei hipotezes mums aktualiomis temomis galima rasti šios knygos įvade internete¹⁶. Galiausiai – labai išsamus ir nuoseklus ukrainiečių istorikės M. Havryshko tyrimas, kuriame ji atskleidžia, kaip specifinės Ukrainos antisovietinės rezistencijos pagrindžio sąlygos sudarė prielaidas tam tikroms seksualinio elgesio normoms (pavyzdžiui, nesantuokiniam seksui, svetimavimui) susiformuoti ir kaip jos rezistentų gretose tapo bent iš dalies toleruotinos ar priimtinos¹⁷.

VIEŠASIS DISKURSAS

Partizanų leistuose laikraščiuose, kuriuos šiuo atveju galėtume vadinti (kad ir kaip ironiškai tai beskambėtų) pogrindžio viešuoju diskursu, vyrų ir moterų tarpusavio santykiams dėmesio skiriama nedaug. Tai – savaime suprantama, nes pagrindinė rezistencinės spaudos paskirtis buvo ginkluoto pogrindžio narių ir visų krašto gyventojų dvasinis parengimas ir informavimas¹⁸, skleidžiant pagrindines partizaninės kovos idėjas, tautines vertybes ir gautas tarptautines žinias. Taigi vyko savotiškas lietuvių tautos telkimas

ruošiant ją būsimam išlaisvinimui – nepriklausomos Lietuvos atkūrimui arba užsitęsiančiai okupacijai ir sovietų vykdomai nutautinimo politikai (tikslas kito priklausomai nuo partizaninio karo laikotarpio: iš pradžių tikėtasi greito Sovietų Sąjungos ir Vakarų konflikto¹⁹, vėliau pamažu buvo suprasta, kad situacija kur kas keblesnė, stagnuojanti ir kad greito iš(si)laisvinimo tikėtis neverta²⁰). Vis dėlto ir tokios informacijos kontekste galime išskirti kelis mūsų temai aktualius ir svarbius diskurso laukus.

Šeima partizaniniame pogrindyje buvo laikoma didele vertybe. Tai mums patvirtina raginimai, kuriuose nurodoma, kad kovodami už Lietuvos laisvę ir nepriklausomybę rezistentai visų pirma kovoja už savo šeimas ir artimuosius²¹, viešai deklaruojama nuostata, pažadas, kad už kiekvieną nukentėjusią partizano šeimą – kentės prieš šeimą, tik gerokai skaitlingiau ir griežčiau²². Partizanai stipriai kritikavo ir okupantų įvestą skyrybų galimybę. Kaip žinome, tarpukario Lietuvoje galiojo tik bažnytinė santuoka, taigi, remiantis kanonų teise, skyrybos teisiškai neegzistavo. Padėtis kardinaliai pasikeitė Antrojo pasaulinio karo metais, kai dėl ideologinių priežasčių kunigo palaiminta santuoka neteko bet kokios teisinės galios, be to, tiek sovietų, tiek vokiečių okupacijos metais šventikui buvo draudžiama suteikti porai santuokos sakramentą, jeigu jungtuvės dar nebuvo įregistruotos civilinės metrikacijos įstaigoje. Už įstatymo nepaisymą tiek jaunaavedžiams, tiek ir apeigas atlikusiam kunigui grėse pinigine bauda arba laisvės atėmimo bausmė. Kartu su civiline santuoka atsirado ir ištuoka²³. Partizanams, kaip tarpukariu augusiems ir brendusiems asmenims, kurių gyvenime, ypač laisvės kovų etape, svarbią vietą užėmė ir tikėjimas, toks prievartinis santuokos įstatymų pakeitimas atrodė sunkiai suprantamas ir pogrindinėje spaudoje sulaukė nemažai kritikos. Buvo teigiama,

kad taip okupantai paniekino šeimą ir jos nesugriaunamumą²⁴, ėmė neoficialiai skatinti paleistuvavimą²⁵, o išsiskyrusieji iš dalies net buvo prilyginami dorovės atžvilgiu žemai puolusiems asmenims²⁶. Taip pat partizanai pabrėždavo ir šeimos, kaip vieno svarbiausių auklėjamųjų institutų, svarbą. Šiuo atveju labai didelę reikšmę vaidino tėvų, kaip asmenų, skiepijančių vaikams pamatines vertybes, tarp jų ir tautiškumą, vaidmuo. Galima rasti teiginių, kad pionieriais dažniausiai tapdavo apsileidusių ir ištvirkusių tėvų vaikai, kurių šeimose trūkdavo supratimo ir šilumos²⁷.

Apskritai, pogrindinėje spaudoje ištvirkimas kaip itin neigiamas, kritikuotinas ir pasišlykštėtinas reiškinys visų pirma buvo siejamas su priešais: sovietiniais aktyvistais, represinių struktūrų darbuotojais ir ypač – komjaunimu. Skelbiama, kad net 92 proc. venerinėmis ligomis užsikrėtusių merginų yra komjaunuolės²⁸, o komjaunimo sąjungos ženklelis ant mergaičių krūtinės praeiviui neša vienareikšmišką žinią: „Paleistuvė eina“²⁹. Taip pat pateikiama informacija apie moterų ir merginų prievartavimo atvejus, jų skriaudikais įvardijami sribai, komjaunuliai³⁰. Pabrėžtina, kad net jei ten ir būta dalis tiesos, tokie apibendrinamieji teiginiai buvo vartojami siekiant paveikumo, norint atbaidyti jaunimą nuo sovietinių organizacijų, taip pat stengiantis sumenkinti ir pažeminti savo priešus. Įdomu, kad su nedoru elgesiu ir lytiškai plintančiu ligų platinimu pirmiausia siejamos moteriškos lyties atstovės. Tendencija apie veikiančią tarsi dvigubą moralę, kai dėl ištvirkavimo smerkiamos daugiausia moterys, o toks pat vyrų elgesys – pateisinamas ar bent jau viešai niekaip neaptariamas, taigi iš principo nelaikomas labai gėdingu visuomenei, buvo būdinga dar tarpukariu³¹ ir pirmiausia sietina su viešajame ir privačiame gyvenime ištvirtinusiomis patriarchalinėmis nuostatomis.

Smerktini nesantuokiniai lytiniai santykiai ir užsikrėtimas lytiškai plintančiomis ligomis nurodomi ir kaip besaikio alkoholio vartojimo priežastis. Buvo teigiama, kad svaigalai daro didelę žalą asmens dorovei, jo šeimos ir artimųjų gerovei³². Tokiame kontekste atsiranda ir tautos dėmuo, nes girtuoklystė skatina dorovinių palaidumą, alkoholikai dažnai užsikrečia venerinėmis ligomis, o šios vertinamos kaip didžiulė grėsmė tautai³³. Čia, ko gero, taip pat vertėtų priminti, kad konservatyvioje tarpukario Lietuvos visuomenėje, iš kurios buvo kilę pokario partizanai, lytiniai santykiai visų pirma sietini su kūdikio pradėjimu, taigi jie buvo būtina susituokusios poros šeiminio gyvenimo dalis³⁴. Be jokios abejonės didelę įtaką tokiam požiūriui turėjo ne tik laikmetis ir tradicinės vertybės, bet ir Katalikų bažnyčios, kaip vienos svarbiausių ir įtakingiausių to meto institucijų, vaidmuo.

Galiausiai svarbu aptarti ir rezistencinėje spaudoje formuojamą moters vaizdinį. Čia akcentuojamas moterų ir merginų dorumas, ištikimybė ir patriotiškumas³⁵, būtent tokiomis savybėmis, kaip ir drąsa bei ryžtu³⁶, pasižymėjo lietuvaitės. Įdomu, kad šalia aptinkamas ir kitas – rusų tautybės moteriškosios lyties atstovų, taip pat tų lietuvių, kurios vienokiu ar kitokiu būdu pasirinko bendradarbiauti su okupaciniu režimu, paveikslas. Kartu daug kritikos atiteko moterims, su sovietais ar kitais valdžios atstovais užmezgusioms artimus asmeninius ryšius. Jos – tarsi nuolankių, santūrių ir patriotiškų lietuvių antipodas – ištvirkusios, įžūlios, moraliai puolusios *katiušos*³⁷. Praktiškai – prostitutės. Toks moterų, kaip *horizontalių kolaborančių*³⁸, traktavimas ir smerkimas, apie kurį anksčiau užsiminta ir šiame tekste, rezistenciniame pogrindyje nebuvo naujiena. Užtenka prisiminti Prancūzijoje išplitusią praktiką, kai, pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, su vokiečių kariais

romantiškus ryšius palaikiusios prancūzės buvo viešai niekinamos, iš jų tyčiojamasi ir jos baudžiamos nuskutant galvas. Beje, plaukų nukirpimą, kaip vieną iš bausmių formų, kolaborantėms taikė ir Lietuvos partizanai³⁹.

Dar vienas labai svarbus moters paveikslas dėmuo – motinystė. Įsivaizduojamame partizanų švenčių kalendoriuje Motinos diena ir jos minėjimas užėmė svarbią ir garbingą vietą⁴⁰. Pažymėtina, kad greta motinos – kaip gyvybės šaltinio, tautiškumo puoselėjimo bei išsaugojimo versmės ir garanto, laisvės kovotojų spaudoje itin svarbus dar vienas – kančios ir pa(si)aukojimo motyvas: „Ir vėl pasiaukojančia ir viską pernešti galinčia širdimi Tu paskutinį kartą glaudei nemigo naktimis išaugintą sūnų, dukrą prie alps-tančios krūtinės, paskutinį kartą Tu švelnia ranka glamonėjai juos ir palaiminai juos, išlydėdama garbingan žygin – Partizanų kelin.“⁴¹ Ypatingą motinos reikšmę puikiai iliustruoja ir iškalinga simbolinė sąsaja – pati Tėvynė įsameninama kaip Motina, raudanti ir dejuojanti dėl jos vaikus ištikusios lemties – okupantų siautėjimo⁴².

Greta motinos paminėtina dar viena šeimos moteris – sesuo, kuri itin dažnai minima partizanų dainose. Tai nesunkiai paaiškinama visų pirma tradicinių įvaizdžių perėmimu ir pereinamumu iš liaudies dainų. Partizaniškose minorinėse dainose sesėms, kaip ir motinai, dažnai tenka gedėtojos, kapų prižiūrėtojos vaidmuo⁴³. O štai spaudoje sesers sąvoka daug platesnė: ji čia ir geraširdė rezistentų pagalbininkė sesė-lietuvaitė, kurios prašoma numegzti šiltų drabužių, pirštinių partizanams⁴⁴, ir artimas šeimos narys⁴⁵, ir abstrakti sovietų ištremta lietuvė moteris⁴⁶, ir galiausiai – partizanė, kartu su (miško) broliais kovojanti už Lietuvos laisvę⁴⁷. Vis dėlto pastebėtina, kad pastarasis įvaizdis gana retas ir viešajame diskurse seseriai ir apskritai moteriai visų pirma priskirtini tradiciniai, įprasti, su šeima

susiję vaidmenys ir darbai. Tai, kaip žinia, nesisiskyrė ir nuo realybės: net ir priklausydamos partizanams, gyvendamos bunkeriuose ar stovyklose, moterys visų pirma buvo atsakingos už valgio ruošimą, skalbimą, lopymą, adymą ir pan.⁴⁸.

SĄLYGOS IR VEIKSNIAI

Vyrų ir moterų tarpusavio santykiai savime nėra joks išskirtinis ar retas reiškinys. Vis dėlto apie skirtingų lyčių bendravimą, romantinę draugystę, meilės romanus ar flirtą partizanų karo kontekste kalbėti gana neįprasta. Atrodytų, kad to ten visai nebuvo arba buvo itin mažai. Tačiau tam tikros sąlygos ir veiksniai sufleruoja, kad turėjo būti kaip tik atvirkščiai. Mat pokario rezistencijos metu buvo susidariusios tam tikros tokiam bendravimui išskirtinai palankios aplinkybės, kartu atskleidžiančios ir kelias būdingas jo ypatybes.

Visų pirma, privalu paminėti, kad beveik dešimtmetį Lietuvoje trukęs ginkluotas antisovietinis pasipriešinimas buvo daugiausia jaunų (todėl greičiausiai – dar nevedusių), vengiančių mobilizacijos į Raudonąją armiją, vyrų judėjimas⁴⁹. Daugiau nei prieš dešimtmetį atlikto tyrimo duomenimis, aktyvioje partizaninėje kovoje dalyvavo apie 250 moterų⁵⁰, t. y. maždaug pusė procento nuo visų pogrindžio kovotojų. Taigi, ginkluotas pokario pasipriešinimas buvo vyriškas reikalas.

Reiktų dar kartą prisiminti, kad aktyvūs kariniai koordinuoti veiksmai, didesni partizanų ir okupacinės valdžios represinių struktūrų susidūrimai vyko tik pačioje pasipriešinimo pradžioje, vėliau partizanų taktika pakito – buvo orientuojamasi į pasalų organizavimą ir šnipų naikinimą, slapstomasi mažesnėmis, apie 10 vyrų, grupelėmis miškuose įrengtuose bunkeriuose ar slėptuvėse rėmėjų sodybose. Natūralu, kad ilgiau

pagyvenus mažoje, išskirtinai vyriškoje bendruomenėje buvo jaučiamas moteriško dėmesio, pokalbių, flirto, galiausiai – fizinio artumo trūkumas. Apie tai liudija ir laisvės kovotojų tarpusavio kalbos: nevengta nepadoriai pajuokauti (baudžiamosiose bylose galima rasti raštelių su seksualinio turinio eiliuotais ir neeiluotais užrašais⁵¹) ar vienam iš kito pasišaipyti (žr. straipsnio įvade), aptarti pažįstamų merginų išvaizdą. Štai partizano Balčio 1947 m. birželio 10 d. dienoraščio įrašė yra tokios eilutės: „Kalbamės, o kalbos daug. Pradedant politika, o baigiant apie panas. Darome išvadas, kurios gražios, kurios ne, kurios geros, kurios ne, ir t. t.“⁵²

Kaip rodo partizanų užrašai, neretai būtent išėjimas į kaimą pas merginas ar kitokie susitikimai su moteriškosios lyties atstovėmis, kelios žaismingos frazės, flirtas būdavo svarbiausias kelių dienų įvykis, praskaidrinantis nuobodžią kasdienybę⁵³. Apie tai, kad patys kovotojai ieškodavo bendravimo su merginomis galimybių, liudija ir išlikę partizanų dokumentai, kuriuose užsimenama apie pavojingą plepėjimą su mergaitėmis⁵⁴, kritikuojamas vyrų pomėgis fotografuotis, pluoštus nuotraukų nešiotis kišenėse ir dalyti jas civiliams – ypač moterims⁵⁵. Lionginas Baliukevičius-Dzūkai savo dienoraštyje mini, esą jo brolis įsivaizdavęs, kad partizanai dažnai vaikšto pas merginas⁵⁶. Ko gero, toks situacijos vertinimas turėjo kažkokį pagrindą ir, nors negalėjo būti pritaikytas absoliučiai daugumai ginkluotų rezistentų, tam tikras tendencijas apibūdina pakankamai tiksliai.

Žinoma, pasimatymų metu galėjo būti ne tik bendraujama – dažnai tos pačios merginos aprūpindavo maistu, švariais drabužiais, perduodavo žinutes nuo kitų partizanų ir (ar) artimųjų. Pabrėžtina, kad tik sėkmingai suformuotas, glaudus, lojalių ryšininčių ir rėmėjų tinklas galėjo užtikrinti sėkmingą partizanų būrių ir viso judėjimo

egzistavimą. Taip susiformuodavo glaudžiais ryšiais susieta nedidelė vietos partizanų bendruomenė. Artimas ir nuolatinis kontaktas dažnai būdavo puiki dirva romantiniams jausmams atsirasti. Užmezgdami intymius santykius su savo talkininkėmis, partizanai galėjo pagrįstai viltis, kad sovietų suimtos ir tardomos jų merginos bus labiau linkusios nuslėpti svarbią informaciją apie pogrindžio rezistencijos veiklą ir jos dalyvius, ypač savo mylimus asmenis.

Galiausiai vertėtų išskirti vado autoriteto, kartu ir mikroklimate svarbą bei įtaką. Istorikas L. Abarius yra pastebėjęs, kad požiūris į romantinių ryšių su merginomis palaikymą priklausė nuo būriui vadovaujančio partizano nuostatos šiuo klausimu. Vadovaujant vienam asmeniui, tarsi galiojo nerašyta taisyklė: neįsimylėti, nevaikščioti į pasimatymus, nepriimti į būrį moterų⁵⁷. Pasikeitus vadui, tikėtina, keitėsi ir ši situacija. Viena partizanų ryšininkų interviu metu išsakė mintį, kad „Štabo vyrai – kito raugo“⁵⁸, esą daug rimtesni, labiau susikaupę. Manytina, kad toks pastebėjimas taikytinas ir mus dominančia tema: vienaip galėjo elgtis vadovybės nariai, visai kitaip – eiliniai partizanai, dažniausiai tik pradinį išsilavinimą turintys kaimo bernai. Svarbu ir tai, kad, kaip matyti iš dienoraščių įrašų, papramogauti ir pabendrauti su merginomis partizanai dažnai eidavo kartu. Keltina prielaida, kad tokiu atveju stipriai veikė ir natūralūs fiziniai poreikiai, susipynę su noru pritapti, taip pat – kolektyviniai vaizdiniai, kai seksualinis aktyvumas buvo vertinamas kaip vienas vyriškumo patvirtinimo įrodymų. Ko gero, neverta abejoti, kad mums rūpimu klausimu lokalių partizanų organizacinių vienetų nariams neabejotinai didžiausią įtaką darė įpratimas ir vietinio vado nurodymai, jo asmeninis pavyzdys.

FLIRTAS IR NEĮPAREIGOJANTYS ROMANAI

Pats paprasčiausias flirtas yra natūrali, įprasto bendravimo tarp skirtingų lyčių asmenų dalis. Šįkart apie flirtą ir romanus kalbama kaip apie tarpusavyje glaudžiai susijusias intymaus bendravimo formas. Jaunų žmonių meilė, romantinė draugystė, trumpalaikiai santykiai tarpukariu bei pokariu (išėivijoje leistuose lytiniam švietimui skirtuose leidiniuose) buvo laikomi nerimtais. Tiesa, jei tokia draugystė neįgauna seksualinio pobūdžio (o taip esą atsitinka gana retai), teigiama, kad ji dar nėra labai nuodėminga, nors vis tiek kritikuotina, kaip švaistanti laiką, neracionali ir niekam nenaudinga⁵⁹. Flirtas (meilikavimas) čia vadinamas tiesiausiu keliu į nuodėmę, juk: „Kas neturi dorinės jėgos mažiems flirto malonumams nugalėti, tas juo labiau neatsilaikys, jei jį vers galingi geiduliai [...] Tai yra kaip liūnas [...] Visu greitumu tenka važiuoti iki galo.“⁶⁰ Anot to paties leidinio autoriaus, kunigo, bučiavimasis tik tais atvejais yra leistinas ir nenuodėmingas, kai tokiu veiksmu išreiškiamas prisirišimas, įmanomas tik priėmus Santuokos sakramentą (t. y. tik sutuoktinių poroje)⁶¹. Jaunos moterys buvo mokomos, kad paprasta draugystė tarp vaikinių ir merginų yra neįmanoma, visuomet esti lytinio pobūdžio ir kad vaikinai iš užsimezgusio judviejų ryšio tikisi tik vieno dalyko. Į tokius santykius įsitraukusios abi poros pusės praranda orumą ir visuomenės bei tarpusavio pagarbą; negana to, pasiekę tikslą ir patenkinę aistrą, vaikinai esą linkę palikti merginą „kaip išsunktą citriną“⁶². Savaiame suprantama, kad itin neigiamai buvo vertinami ir nesantuokiniai lytiniai santykiai. (Žinoma, nereikia manyti, kad to visiškai nebūdavo. Etnografų surinkta informacija ir statistiniai duomenys apie nesantuokinius vaikus⁶³ sufleruoja, kad jaunuolių, nepaklususių visuotinai priimtinoms ir diegtoms

nuostatoms, tikrai pasitaikydavo.) Savo ruožtu, M. Havryshko pastebi, kad meilės romanai ir nesantuokinis seksas, kaip neat-siejama tokio tipo bendravimo dalis, Ukrainos antisovietiniame ginkluotame pogrindyje buvo labiausiai ir plačiausiai paplitusi vyrų ir moterų romantinių santykių rūšis⁶⁴. Remdamiesi šiuo istoriškai ir kontekstiškai mums artimu pavyzdžiu, taip pat turėdami omenyje prieš tai aptartus veiksnius bei aplinkybes, galime pagrįstai kelti prielaidą, kad įprastas, iš tarpukario Lietuvos (kurioje augo ir brendo absoliuti dauguma partizanų ir jų rėmėjų) atėjusias konservatyvias moralės normas laužęs vyrų ir moterų tarpusavio bendravimas galėjo būti gana paplitęs ir Lietuvos partizanų gretose.

Partizanų vadų įsakymuose taip pat galima rasti užuominų apie mus dominantį elgesį. Tauro apygardai vadovavęs Antanas Baltūsis-Žvejys ne kartą išpėjo ir draudė savo vyrams stovyklose gyventi su moterimis, nes tai žemino viso judėjimo vardą bei pačių partizanų moralę⁶⁵. Prisikėlimo apygardos vado įgaliotinis Lukšio rinktinės būriui Juozas Paliūnas-Rytas nurodė partizanams neflirtuoti su partizanėmis, išskyrus tarnybinius pasikalbėjimus, ir nemiegoti viename „guolyje“⁶⁶ (taip dokumente). Dzūkijos partizanų vadovybė taip pat priekaištavo, kad pogrindyje atsirado tokių, kurie „išsižadėjo savo šeimos vien tik todėl, kad pasidavė paleistuvavimui“⁶⁷. Vertėtų pasvarstyti, kas skatino laisvės kovotojus elgtis taip, kaip įprastomis sąlygomis nebuvo priimta.

Manytina, kad partizano rezistento statusas, pasirinktas kupinas pavojų ir nežinios gyvenimo kelias galėjo jaunuoliams pridėti pasitikėjimo savimi, įkvėpti elgtis drąsiau, laužyti nusistovėjusias elgesio normas. Jauna rėmėja Regina Arnastauskaitė-Rozeta savo dienoraštyje ne kartą stebisi, kaip pasikeitė pažįstami jaunuoliai, dabar jau partizanai. Dažnas jų vis taikosi ją sučiupti į glėbį, atsi-

sako paleisti ir ilgesingai žiūri į akis, kartais – stengiasi pabučiuoti į lūpas, ir kaip staigiai jie atšlyja išgirdę, kad ateina Reginos tėvai. Siekdami fizinio artumo, laisvės kovotojai drąsiai naudodavosi *partizano korta*: esą, jeigu ne dabar, tai kada? Gal rytoj jų jau nebebus⁶⁸.

Palengva kintančios elgesio normos „išlaisvino“ ne tik vyrus. Partizano Albino Ratkelio-Oželio dienoraštyje yra toks įrašas: „Toliau mus lydi dvi merginos, [...] Tai bent merginos! Viena tuojau pat atsisėdo ant kelių ir apsikabino, antroji — kaip ką pasakys – nėra ką atsakyti...“⁶⁹ Albinas Bilinkevičius-Baltis savo dienoraštyje taip pat ne kartą pamini „gražias mergaites“, vienos vakarėlyje ją tempė šokti, kitos – į partizanų stovyklą arba į slėptuvę ateidavo pafilirtuoti ar pajuokauti⁷⁰.

Tokia merginų elgesio praktika gerokai skyrėsi ne tik nuo konservatyvioje tarpukario spaudoje bei kituose mergaitėms skirtuose leidiniuose aktyviai puoselėto ir aukštinto kuklios, drovios ir dievobaimingos jaunos lietuvaitės įvaizdžio⁷¹, bet ir pogrindžio viešajame diskurse plėtoto idealios lietuvių moters vaizdinio. Galima suprasti ir jas: dažnos iš jų dėmesį iš tiesų patraukdavo drąsūs, kartais – net įžūlūs vyrai. Jaunoms moterims imponuodavo ginkluoti, karinėmis uniformomis apsirengę jaunuoliai. Ne viena ryšininkė, rėmėja svajingai atsimenta, kokie gražūs, drąsūs ir ypatingi pokariu joms atrodė partizanai⁷². Galima kelti prielaidą, kad slapsti, dažnai saugumo sumetimais naktimis vykdamų pasimatymai teikdavo daugiau jaudulio ir patrauklumo. Kita vertus, įdomu, kad su pokario rezistentais bendravusios merginos, nepalaikiusios ryšių nei su stribais, nei su partizanais, neutralios visuomenės dalies buvo vertinamos kaip gana laisvo elgesio ir žemesnės moralės⁷³. Čia galime išvelgti tam tikrų panašumų su požiūriu į kitas moteris,

ėjusias tarnybą įvairiuose kariniuose daliniuose ar formuotėse. Pasileidusiomis buvo laikomos ir Antrojo pasaulinio karo metais Jugoslavijos partizanų gretose kovojusios moteriškos lyties atstovės⁷⁴, ir Raudonosios armijos pusėje tarnavusios karės, medicinos darbuotojos ir pan.⁷⁵

Partizaninio gyvenimo ypatybės – judėjimas iš vienos slėptuvės į kitą, apsilankymai ne viename kaime, jau minėtas slaptumas – sudarė sąlygas ne tik flirtuoti, bet ir megzti romantinius santykius su keliomis merginomis vienu metu. Apie tokių atvejų egzistavimą rodo užuominos, randamos asmeninėje korespondencijoje: merginos dvejonės dėl ištikimybės, partizano netiesioginiai prisipažinimai apie *žaidimą keliais frontais* ir nenorą įsipareigoti⁷⁶. Antai kovotojas – Kanapė savo dienoraštyje stulbinamai atvirai aprašo ne tik pasisėdėjimus su skirtingomis merginomis, iš kurių vienos jam patinka labiau nei kitos, bet ir apsilankymus pas mylimąją⁷⁷, taip pat vizitą pas merginą, pas kurią „tik specialiai ėjau save patenkinti, nors ji turi vaiką“⁷⁸, galiausiai – laišką buvusiai simpatijai⁷⁹.

Paminėtinas dar vienas aspektas. Apsisprendimas *būti partizanu*, t. y. sovietams priešintis ginklu, laisvės kovotojų bendruomenėje buvo vertinamas kaip didelio pasiaukojimo reikalaujantis, labai gerbtinas, prasmingas ir svarbus žingsnis. Tokį kelią pasirinkusiems asmenims jiems lojali visuomenės dalis buvo linkusi leisti daugiau. Taip, kaip skanesnį kasnį ar sunkiai gautus naujus batus, medicininės priemones ar rašomąjį popierių rėmėjai ilgai negalvodami atiduodavo partizanams, taip ir jaunos merginos leisdavosi jų bučiuojamos ar glamonėjamos, tokį savo poelgį traktuodamos kaip tam tikrą indėlį į laisvės kovą. Dienoraščių puslapiuose juntamas šių jaunų moterų gailėstingumas, empatija, kartu – savęs pateisinimas dėl nederamo elgesio. Pavyzdžiui, jau minėtoji Rozeta, sielodamasi, kad galbūt elgiasi

nemoraliai, dienoraštyje retoriškai klausia: „Kad būtų koks paprastas, o dabar partizanas, vargo sūnus, tai kaip tu jį atstumsi.“⁸⁰ Galbūt kai kuriais atvejais panašiai galėjo elgtis ir tokių merginų tėvai, pro pirštus žiūrėdami į dukterų kambariuose naktį miegančius partizanus ar į merginų nakvynes su partizanais ant šieno, daržinėje ar sodyboje įrengtoje slėptuvėje.

ILGALAIKIAI SANTYKIAI IR ŠEIMOS KŪRIMAS

Savaime suprantama, ne visi romantiniai santykiai partizanų gretose buvo be įsipareigojimų. Būta ir priešingų atvejų. Jie iliustravo išlikusį konservatyvų moterų ir vyrų tarpusavio santykių modelį.

Dažnai tai būdavo laiko ir karo išbandymus patyrusi draugystė, prasidėjusi dar prieš pokario laisvės kovas. Tokie ryšiai buvo įslaptinti tik tiek, kiek to reikėjo siekiant išvengti priešo dėmesio. Apie mylimųjų ryšį gerai žinojo jų šeimų nariai, partizano būrio draugai. Kęstučio apygardos kovotojas Girdenis dienoraštyje-atsiminimuose jautriai aprašo savo meilę Aldutei: kaip laukia pasimatymų, rūpinasi mylimosios gyvenimo sąlygomis, kai dėl sovietų persekiojimų ji nebegali likti namie. Susitikusi pora ne tik džiaugdavosi vienas kito artumu, dalydavosi džiaugsmiais ir liūdesiu, bet ir daug meldavosi⁸¹. Tikėtina, kad tokio tipo santykiai buvo pagrįsti ne vien tik fizine trauka, bet ir sielų draugyste, bendromis vertybėmis. Dažnas tokių porų palydovas – liūdesys ir baimė dėl išsiskyrimo. Net meilės laišakai, skirtingai nuo pirmojo tipo, čia galėjo būti gana santūrūs – be gausybės komplimentų, prašymų ir pasižadėjimų mylėti amžinai⁸². Tai – brandūs santykiai. Rimtus poros keitinimus, bendrą ateities planavimą ir tvirtą statusą rodo tai, kad dalis tokių porų buvo

susižadėjusios. Deja, tik nedidelė dalis jų ši pažadą įvykdė – susituokė su išrinktaisiais.

Partizanų santuokos – tik bažnytinės, saugumo sumetimais neįtrauktos į jokią apskaitą, neįregistruotos civilinės metrikacijos biure – vykdavo pusiau slapta. Būta atvejų, kai santuokos liudijimą jaunavedžiams „išrašydavo“ partizano būrio draugai ir vadas⁸³. Toks vyro ir moters tarpusavio ryšių įtvirtinimas rodė ne tik rimtą besituokiančiųjų nusiteikimą vienas kito atžvilgiu, bet ir tai, kad ilgalaikiai nesantuokiniai ryšiai iš esmės nebuvo toleruojami. Santykių įteisinimas buvo svarbus ne tik dėl aplinkinių požiūrio ir tradicijų, bet kai kuriais atvejais galėjo palengvinti ir poros bendravimą – kovotojai vengė moterų savo gretose, o dauguma partizanų buvo rezistentų žmonos⁸⁴. Nors partizaniškos santuokos vykdavo slapta (kunigas Santuokos sakramentą teikdavo vakare arba visai naktį⁸⁵), tačiau jaunavedžių tėvų sutikimas tradiciškai buvo privalomas⁸⁶. Tuokiantis dviem vienam būriui priklausantiems partizanams – Domui Aleknai-Klevui ir Zuzanai Montvidaitei Darkšienei-Eglaitei, kurių šeimos buvo išstremtos į Sibirą, leidimą davė vadas Rambynas⁸⁷. Dar įdomiau, kad po jungtusių D. Alekna parašė žmonos tėvams laišką į Sibirą: prisistatė, padėkojo už puikiai išauklėtą dukterį ir prašė jį priimti į šeimą⁸⁸. Toks elgesys neabejotinai liudija pokario visuomenės puoselėjamą senųjų šeimos kūrimo tradicijų gyvybingumą ir svarbą.

Kita vertus, apsisprendimas savo gyvenimus sujungti partizaninio karo metu, tvyrant didžiulei grėsmei ir nežinomybei dėl ateities, taip pat gali būti vertinamas ir kaip iššūkis nusistovėjusiai tvarkai. Tai dažniausiai būdavo santuokos iš meilės, nes išskaičiavimui pogrindyje vietos nelikdavo. Tiesa, Janina Petrułaitytė-Marti, pasakodama savo gyvenimo istoriją teigė, kad už partizano Vlodo Mataičio ištekėjo, kai dėl sovietų persekiojimo ir išstremtos, nubaustos šeimos apsigyveno

miške. Jos žodžiais tariant, po visų tekusių išgyvenimų ir artimųjų netekčių „tik verkiau ir meldžiausi. Gal todėl nesipriešinau, kai Vlodo motina su Šventybrasčio kunigu Vincentu Švambariu sugalvojo mus sutuokti.“⁸⁹ Ko gero, netekėjusiai ir jokiais artimesniais giminystės ryšiais su partizanais nesusijusiai merginai gyventi stovykloje atrodė ištis nepadoru. Ši situacija tik patvirtina mintį, kad konservatyvios vertybės antisovietiniame pogrindyje tebebuvo gajos.

Šeimyninį gyvenimą puoselėjančios partizanų poros, kaip ir kiti kovotojai, legaliai ar pusiau legaliai gyvenantys su savo antrosiomis pusėmis, sulaukdavo ir šeimos pagausėjimo. Toks iš esmės džiaugsmingas įvykis, kaip vaikelio laukimas ir gimimas, karo sąlygomis kėlė nemažai rūpesčių. Dažniausiai buvo stengiamasi, kad vaikas gimtų ligoninėje, rūpinamasi, kad prirėikus būsimoji motina turėtų dokumentus⁹⁰. Pasitaikė atvejų, kai partizanės pagimdydavo bunkeryje, tačiau tokių atsitikimų buvo reta. Gimę kūdikiai dažniausiai būdavo perduodami artimiesiems ar šiaip geriems žmonėms, kartais tiesiog paliekami prie durų⁹¹ – miške juos auginti ir prižiūrėti nebuvo nei sąlygų, nei galimybių.

PAVOJUS IR NEIGIAMI SANTYKIŲ ASPEKTAI

Romantiniai santykiai tarp vyrų ir moterų antisovietinės rezistencijos sąlygomis Lietuvoje ne tik praskaidrindavo partizanų kasdienybę, o kai kuriais atvejais reiškė ir tam tikrą poslinkį liberalesnio požiūrio link, bet vis dėlto buvo abipusiškai pavojingi ir galėjo turėti kitų neigiamų padarinių.

Visų pirma tai buvo saugumo klausimas – ne veltui partizanų vadovybė griežtai pasisakydavo prieš tokio tipo draugystes, dažną pašalinių žmonių (merginų) lankymąsi stovyklose ar juolab bunkeriuose. Tai patvirtina ir

laisvės kovų dalyvių atsiminimai. Ryšinkės E. Grigalavičiūtės teigimu, patys partizanai puikiai suprato, kad draugystė ir meilė pogrindžio sąlygomis buvo labai pavojinga, tačiau apsieiti be jos neišėjo – jauno žmogaus širdžiai sunku įsakyti⁹². Viena vertus, kaip minėta anksčiau, kovotojai galėjo viltis, kad suimtos mylimosios jų neišduos, kita vertus, galėjo būti ir atvirkščiai – kai kurios merginos dirbo priešui. Pavyzdžiui, Didžiosios Kovos apygardos kuopos vadas Romualdas Rantis-Meška buvo sulaikytas, kai jį gėrimu su migdomaisiais pavaišino artima pažįstama⁹³ (kitų šaltinių teigimu – mylimoji⁹⁴). Pasitaikė atvejų, kai išduoti, bendradarbiauti su sovietais paskatindavo pavydas⁹⁵.

Kaip žinia, vykstantys kariniai konfliktai sudarydavo palankias sąlygas ne tik fiziniam, bet ir seksualiniam smurtui. Partizanų baudžiamąją teisę reglamentavusiuose dokumentuose trumpai minimi ir moterų prievartavimo atvejai, už kuriuos visiems (įskaitant ir pačius kovotojus) grėsė Karo lauko teismas ir mirties bausmės nuosprendis⁹⁶. Šaltiniai šiuo klausimu nėra dosnūs ir iškalbingi – juose minimi vos keli atvejai, kai rezistentui buvo skiriama bausmė būtent už tokio pobūdžio nusikaltimą⁹⁷. Vis dėlto, manytina, kad tai visiškai atspindėjo realią situaciją: vietinės bendruomenės buvo pagrindiniai partizanų talkininkai pokario kovose, tad bet kokie prieš jas įvykdyti nusikaltimai neabejotinai kenkė partizanų įvaizdžiui, galėjo sumažinti jų rėmėjų gretas. Be to, moterų prievartavimas karinio konflikto metu buvo tarsi savo pranašumo demonstravimas. Seksualinę prievartą daugiausia patyrė priešų, o ne savos moterų, pavyzdžiui, Antrojo pasaulinio karo pabaigoje Raudonosios armijos karių elgesys su vokiečių moterimis. Apie tokį partizanų elgesį su kolaborantėmis informacijos nerasta. Šie jas likviduodavo, o kartais perspėdami, siekdami didesnio efekto, nuskusdavo joms plaukus (žr. p. 85).

Kita vertus, primygtinis bučinio prašymas ar kitoks naudojimas rezistentu autoritetu, siekiant fizinio kontakto su dailiosios lyties atstovėmis, šiandienos požiūriu taip pat galėtų būti įvardytas kaip seksualinis priekabiavimas. Nors pokario metais tokia sąvoka buvo nežinoma (nevertota), bet tai dar nereiškia, kad dėl tokio elgesio merginos nepasijusdavo blogai. Viena suimta partizanė savo kameros draugei (vidaus agentei) pasakojo, kad kartą vadas ją pabučiavo, bandė temptis į gultą, o merginai paprieštaravus, tarp jų kilo barnis. Ilgainiui ji išėjo partizanauti į kitą dalinį⁹⁸. Priekabiavimo ar seksualinio smurto atvejų pasitaikydavo ir Ukrainos antisovietiniame pogrindyje⁹⁹. Pateiktas pavyzdys ir paralelė, be jokios abejonės, neatspindi masiškai išplitusio elgesio ar naujų *normų* įsitvirtinimo. Kita vertus, reikėtų pamiršti, kad, dėl bendro moterų ir vyrų gyvenimo bunkeryje ir iš to kylančių įvairių situacijų numatydami pagundų bei nederamo elgesio tikimybę, tokius nepatogumus stengėsi išgyvendinti ir partizanai¹⁰⁰.

Galiausiai būta atvejų, kai partizanai užsikrėsavo venerinėmis ligomis. Bendro problemos „sprendimo“ tokiais atvejais nebūdavo. Nors, kaip jau minėta anksčiau, lytiškai plintančios ligos partizanų spaudoje buvo vertinamos kaip grėsmė tautai, yra žinoma, kad mažų mažiausiai vienam tokia liga užsikrėtusiam kovotojui partizanų sprendimu buvo įvykdyta mirties bausmė¹⁰¹, bet tai – nėra taisyklė. Toks ligonis taip pat galėjo būti gydomas ir išvengti griežčiausios bausmės arba išsisukti su nepalyginamai švelnesne bausme¹⁰².

IŠVADOS

Taigi, įvairiapusiškai išnagrinėjus vyrų ir moterų santykius partizanų gretose, galima konstatuoti keletą dalykų.

Pirmiausia, partizanų spaudoje aptinkami moterų ir vyrų tarpusavio santykių

problematikai aktualūs viešojo diskurso dėmenys yra konservatyvaus, tradicinėmis vertybėmis persmelkto pasaulėvaizdžio atspindys. Viena iš centrinių padėčių čia užima šeima, kaip laisvės kovos stimulus, vertybių puoselėtoja ir savaiminė vertybė. Moteris dažnai vaizduojama akcentuojant jos vaidmenį bei pareigas šeimoje ir buityje. Nesantuokiniai ir ikisantuokiniai lytiniai santykiai, venerinės ligos, palaidas elgesys – visų pirma asocijuojami su priešais, taip jiems suteikiant papildomą neigiamą atspalvį – tai ne šiaip sau blogybės, o tiesioginė grėsmė tautai. Pabrėžtina, kad tokiam poliarizuotam vaizdavimui didelę reikšmę turėjo ir pati laisvės kovų situacija, ir pagrindinės spaudos paskirtis (partizanų požiūrio ir pasipriešinimo idėjos sklaida, tautiečių mobilizavimas).

Straipsnyje aptartų veiksnių visuma – tokių kaip vyriška bendruomenė, jaunas amžius, šeimatinė padėtis, veikimo taktika ir sąlygos kartu su vietinio vado autoritetu ir būrio mikroklimatu – sudarė prielaidas flirtui bei trumpalaikiams meilės romanams susiformuoti. Tai buvo svarbi partizaniškos kasdienybės dalis.

Išskirtos dvi artimų santykių rūšys. Nepaisant neigiamo iš tarpukario atėjusio (ir iš dalies pagrindinėje spaudoje identifikuojamo) požiūrio į flirtą, kaip į kelių paleistu-

vystės link, taip pat į griežtai kritikuojamus nesantuokinius lytinius santykius, jų antisovietiniame pogrindyje nebuvo išvengta. Partizanavimas dažnam jaunuoliui suteikdavo papildomos drąsos santykiuose su merginomis, o specifinės ginkluoto pasipriešinimo sąlygos – judėjimas iš vienos vietos į kitą, slaptumas – leisdavo tuo pačiu metu flirtuoti ar palaikyti romantinius santykius su daugiau nei viena partnere. Kai kuriais atvejais tokie nukrypimai nuo konservatyvių moralės normų galėjo būti toleruojami dėl paties partizanavimo, pasiryžimo kovoti ginklu, fakto – kaip tam tikras atlygis, mainai. Laisvesnis elgesys buvo būdingas ir daliai pogrindžio dalyvių ar talkininkių merginų. Šalia liberalėjančių moralės normų, tvirtas pozicijas tarp partizanų išlaikė ir tradicinės vertybėmis grįstos santykių formos – ilgalaikės draugystės, sužadėtuvės, santuokos.

Galiausiai vyrų ir moterų bendravimas partizanų gretose turėjo ir neigiamų aspektų – kėlė grėsmę tiek partizanų, tiek pačių merginų saugumui. Be to, laisvėjančios tarpusavio bendravimo normos, individualios aplinkybės, asmeniniai pasirinkimai bei kiti faktoriai lėmė, kad nors prievartavimų skaičius buvo išties nedidelis, seksualinio priekabiavimo atvejų pasitaikydavo. Būta ir užsikrėtimų venerinėmis ligomis.

Nuorodos

¹ M. Pocius, „1944–1953 m. partizaninio karo Lietuvoje istoriografija“, *Istorija*, t. 64, p. 56.

² N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.*, Kaunas, 1996, p. 81–104.

³ P. Stanevičius, *Lietuvos partizanų tarpusavio santykiai 1944–1953 m.* [bakalauro darbas], Vilniaus universitetas, 2017; G. Paskočiūmaitė, *1944–1953 m. Lietuvos partizanų ūkis* [bakalauro darbas], Vilniaus universitetas, 2017.

⁴ M. Pocius, op. cit., p. 60.

⁵ A. Jakavonytė, „M. Ivaškevičiaus nuomonė buvo lyg spjūvis mūsų tautos istorijai“ [interaktyvu]: <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/nuomones/angele-jakavonyte-m-ivaskeviciaus-nuomone-buvo-lyg-spjuvis-musu-tautos-istorijai-18-1090064> [žiūrėta 2019-09-30].

⁶ A. Ramanauskas-Vanagas, *Daugel krito sūnų... Partizanų gretose*, Vilnius, 2007, p. 514.

⁷ A. Ramanauskas-Vanagas, *Daugel krito sūnų...*, Vilnius, 1991, p. 406.

⁸ Pasakoja Leonora Grigalavičiūtė-Rubine, U. A. Čepulytė, M. Lapeika, V. Vaitkevičius, 2013-06-06, Jūrmala [garso įrašo kopija teksto autorės asmeniniame archyve].

⁹ Ž. Smolskutė, „Moterų dalyvavimo ginkluotame pasipriešinime 1944–1953 m. ypatumai“, *Genocidas ir rezistencija*, Nr. 2, Vilnius, 2006, p. 53–62.

¹⁰ N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, op. cit.

¹¹ *Ibid.*, p. 93–98.

¹² A. Petrauskienė, „Karas ir šventės. Partizanų švenčių ir atmintinų datų kalendorius“, *Liaudies kultūra*, Nr. 4, Vilnius, 2018, p. 77–85.

¹³ M. Kareniauskaitė, „Nutylieta trauma? Smurtas prieš moteris sovietinių okupacijų kontekste“, *Naujasis židinys-Aidai*, Nr. 5, 2009, p. 17–22.

¹⁴ D. Budrytė, „From Partisan Warfare to Memory Battlefields: Two Women's Stories about the Second World War and Its Aftermath in Lithuania“, *Gender & History*, Vol 28, No. 3, November 2016, p. 754–774.

¹⁵ *Women and Men at War. A Gender Perspective on World War II and its Aftermath in Central and Eastern Europe* (edited by Röger M., Leiserowitz R.), Osnabrück, 2012.

¹⁶ Introduction in: op. cit., in: [interaktyvu]: <https://www.beam-shop.de/media/pdf/ce/5d/ed/17770leseprobe.pdf> [žiūrėta 2019-10-01].

¹⁷ M. Havryshko, „Illegitimate sexual practices in the OUN underground and UPA in Western Ukraine in the 1940s and 1950s“, *Women in Arms: from the Russian Empire to Post-Soviet States*, Issue, 2016 in: [interaktyvu]: <https://journals.openedition.org/pipss/4214> [žiūrėta 2019-10-01].

¹⁸ „Straipsnis „Laisvės karžygio paskirtis“ iš LLA laikraščio „Laisvės karžygis“, *Laisvės kovos 1944–1953 m.* (sud. D. Kuodytė, A. Kašėta), Kaunas, 1996, p. 67; „LLKS Tarybos Prezidiumo nutarimas dėl Visuomeninės dalies veiklos bei sąjūdžio spaudos“, 1949-02-25, *ibid.*, p. 320.

¹⁹ N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, op. cit., p. 14.

²⁰ D. Kuodytė, „Vyčių sąjunga“, *Lietuvos laisvės kovų archyvas*, t. 7, Kaunas, 1993, p. 84.

²¹ „Gana svyruoti!“, 1944-11-28, *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save. 1944–1956 m. partizanų spaudos publikacijos* (sud. N. Gaškaitė-Žemaitienė), Vilnius, 1998, p. 299.

²² *Lietuvos išlaisvinimo komiteto atsišaukimas į stribus*, Lietuvos ypatingais archyvas (toliau – LYA), f. K-41, ap. 1, b. 207, l. 209; *LLA atsišaukimas Obelių partorgui, Vykdomo komiteto pirmininkui, Milicijos viršininkui* (nuorašas rusų k.), LYA, f. K-41, ap. 1, b. 205, l. 13.

²³ D. Marcinkevičienė, „Civilinė metrikacija ir santuoka Lietuvoje 1940–1969 m.“, *Istorija*, Nr. 1, Vilnius, 2009, p. 51–53.

²⁴ „Bolševikinė demokratija“, *Laisvės rytas*, 1947-06-15, Nr. 11, *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save...*, p. 176.

²⁵ *Apie bolševikinę moralę*, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 41978, t. 4, l. 64.

²⁶ M. Babrauskas-Vaišvilka, „Miesto visuomenės moralinis stovis, pasitaikančios žalingos ir teigiamos įtakos sąmoningumas, ydos ir trūkumai“, *Laisvės kovų archyvas*, Nr. 6, Kaunas, 1993, p. 100.

²⁷ P. 464.

²⁸ „Pietų Lietuvos partizanų atsišaukimas į jaunimą“, *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save...*, p. 447.

²⁹ Partizanų atsišaukimas į moksleivius, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 772, l. 59–3.

³⁰ „Raudonasis teisingumas ir jo vykdytojai“, *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save...*, p. 262; „Pavergtosios Lietuvos mokytojai!“, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 770, d. 3, l. 12.

³¹ O. Gaigalaitė-Beleckienė, „Seksualinio auklėjimo svarba socialiniu atžvilgiu“, *Kelias į laimingą šeimą*, Kaunas, 1939, p. 104.

³² *Į kovą visu griežtumu su girtavimu*, LYA, K-30, ap. 1, b. 1793, l. 293.

³³ Traidenis „Kratykimės laukinio papročio“, *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save...*, p. 348.

³⁴ J. Vaišnora, „Moterystės skaistumas“, *Kelias į laimingą šeimą...*, p. 45–47.

³⁵ „Lietuvos jaunime!“, *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save...*, p. 448.

³⁶ „Kovokime prieš dvasinius ir materialinius tautos naikintojus“, *ibidem*, p. 216.

³⁷ Gardinas „Komunistų rojaus vyresnysis brolis“, *ibidem*, p. 221; „Mokytojų ir moksleivių uždaviniai per vasaros atostogas“, *ibidem*, p. 450; „Mieli moksleiviai“, *ibidem*, p. 456.

³⁸ Pagal „horizontali kolaboracija“ – terminas, vartojamas prancūzių užmegztiems ir palaikytiems seksualiniams ar romantiniams ryšiams su Prancūziją okupavusiais vokiečiais apibūdinti. Po valstybės išlaisvinimo tokios moterys buvo traktuojamos kaip kolaborantės, dažniausiai joms taikyta bausmė – galvos nuskutimas.

³⁹ Pasakoja Mykolas Dirsė, *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*, IV dalis (sud. R. Kaunietis), Vilnius, 2004, p. 158; Merkio rinktinės 3-iojo bataliono 2-ojo būrio vado Adolfo Baublio-Vyto raportas rinktinės vadui apie Eišiškių vls. Zubiškių apyl. seniūno likvidavimą ir nelaimingą atsitikimą,

1947-04-26, *Lietuvos partizanų Dainavos apygarda 1945–1952*, Vilnius, 2003, p. 195.

⁴⁰ A. Petrauskienė, „Karas ir šventės. Partizanų švenčių ir atmintinų datų kalendorius“, *Liaudies kultūra*, Nr. 4, Vilnius, 2018, p. 83.

⁴¹ „Motinos dieną minint“, *Kovojuojantis lietuvis*, 1952-05, Nr. 5.

⁴² „Straipsnis Motinos dienos proga“, *Prie Rymančio Rūpintojėlio*, 1949-04, Nr. 2, LYA, f. K-5, ap. 1, b. 182, l. 42.

⁴³ *Aukštaitijos partizanų eilės ir dainos* (sud. V. Slivinskas), Kėdainiai, 2015, p. 32–33.

⁴⁴ „Sese lietuvaite“, *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save...*, p. 355.

⁴⁵ „Vėlinės“, *ibid.*, p. 491.

⁴⁶ „Requiescat in pace“, *ibid.*, p. 493.

⁴⁷ *Broliai ir sesės partizanai!*, *Laisvės kovų archyvas*, t. 7, Kaunas, 1993, p. 133.

⁴⁸ Ž. Smolskutė, *op. cit.*, p. 60.

⁴⁹ *Laisvės kovos 1944–1953 m....*, p. 12.

⁵⁰ Ž. Smolskutė, *op. cit.*, p. 53.

⁵¹ „Pulkim ant kelių visi krikščionys / Pūskit į dūdą visi miesčionys / Kai užaugs bulvės tai bus kasimo, kai užaugs mergaitės, tai bus pisimo“, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 2867/3, t. 2, l. 162; „p. Kušų, pizdų rinktinės vadui ir načelnykui“, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16106, sekimo b., l. 95–23.

⁵² „...pergyventų jausmų atogarsis“. *Partizano Balčio dienoraštis, laišakai, eilėraščiai*, Vilnius, 2014, p. 65.

⁵³ „Balio Vaičėno dienoraštis“, B. Vaičėnas, *Partizano sąsiuviniai. Lokio rinktinės vado dienoraštis, laišakai, manifestaciniai tekstai*, Vilnius, 2013, p. 34, 39, 50.

⁵⁴ Geležinio Vilko rinktinės vado Algirdo Varkalos-Daumanto įsakymas Nr. 41, 1947-10-24, *Lietuvos partizanų Tauro apygarda (1945–1952 m.)*, p. 257.

⁵⁵ Vytauto rinktinės vado Vytauto Gavėno-Granito įsakymas Nr. 17, 1949-09-15, *ibid.*, p. 379.

⁵⁶ J. Lelešius-Grafas, *L. Baliukevičius-Dzūkas. Dienoraščiai*, Kaunas, 1994, p. 241.

⁵⁷ L. Abarius, „Pastabos apie Erškėčio būrio vadus“, *Laisvės kovotojų prisiminimai*, VIII dalis (sud. R. Kaunietis), Vilnius, 2014, p. 270.

⁵⁸ Pasakoja Leonora Grigalavičiūtė-Rubine, U. A. Čepulytė, M. Lapeika, V. Vaitkevičius, 2013-06-06, Jūrmala [garso įrašo kopija teksto autorės asmeniniame archyve].

⁵⁹ H. Schilgen, *Tu ir ji. Jaunuolio santykiai su mergaite*, Kaunas, 1932, p. 82–84; P. Maldeikis,

Seksualinis auklėjimas, Kirchheim-Teck: Šv. Sosto delegatūra lietuviams, 1948, p. 13; J. E. Georg, *Moterystė ir natūralus gimimų reguliavimas*, Čikaga, 1956, p. 26.

⁶⁰ H. Schilgen, *Tu ir ji....*, p. 91,

⁶¹ *Ibid.*, p. 93.

⁶² H. Schilgen, *Tu ir jis. Mergaitė santykiuose su jaunuoliu*, Kaunas, 1931, p. 99, 106, 109.

⁶³ A. Bylaitė-Lapinskienė, „Jaunatviškos draugystės romantika ir intymumas Suvalkijos ir Žemaitijos kaime (XX amžiaus 3–9-asis dešimtmetis)“, *Lietuvos etnologija*, Nr. 4, 2005, p. 79–82.

⁶⁴ M. Havryshko, *op. cit.*, [interaktyvu] in: <https://journals.openedition.org/pipss/4214> [žiūrėta 2019-10-01].

⁶⁵ Vytauto rinktinės vado Vytauto Gavėno-Vampyro įsakymas Nr. 44, 1947-04-20, *Lietuvos partizanų Tauro apygarda...*, p. 219.

⁶⁶ Priskėlimo apygardos vado įgaliotinio Juozo Paliūno-Ryto įsakymas Nr. 14, 1948-06-03, *Aukštaitijos ir Žemaitijos partizanų prisiminimai*, V dalis (sud. R. Kaunietis), Vilnius, 2006, p. 351.

⁶⁷ LLA Alytaus Apylinkės vado įsakymas Nr. 7 dėl karinės drausmės, *Lietuvos partizanų Dainavos apygarda 1945–1952, ...*, p. 67.

⁶⁸ Reginos Arnastauskaitės dienoraštis, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 43072/3, t. 4, l. 25–5, 25–10, 25–14, 25–17, 25–28.

⁶⁹ Tauro apygardos Vytauto rinktinės žvalgybos skyriaus viršininko Albino Ratkelio-Oželio dienoraštis, *Tada, kai žuvom dėl Tėvynės...*, Kaunas, 1996, p. 15.

⁷⁰ „...pergyventų jausmų atogarsis“. *Partizano Balčio dienoraštis, laišakai, eilėraščiai...*, p. 37, 86,

⁷¹ G. Bankauskaitė-Sereikienė, „Moters įvaizdis pirmosios Lietuvos Respublikos periodikoje“, *Respectus philologicus*, Nr. 21, 2012, p. 76, 82; H. Schilgen, *Tu ir jis. Mergaitė santykiuose su jaunuoliu...*, p. 33.

⁷² Pasakoja Zuzana Bitinienė-Venckutė-Rozeta, *Aukštaitijos ir Žemaitijos partizanų prisiminimai*, V dalis..., p. 906; Pasakoja A. Jasiulytė-Valeikienė, U. A. Čepulytė, M. Lapeika, V. Vaitkevičius, 2013-05-23 [įrašo kopija teksto autorės asmeniniame archyve].

⁷³ Pasakoja Birutė Malakauskienė-Bartkutė, *Aukštaitijos ir Žemaitijos partizanų prisiminimai*, V dalis..., p. 883.

⁷⁴ Introduction in: *Women and Men at War. A Gender Perspective...* in: [interaktyvu]: <https://www.beam-shop.de/media/pdf/ce/5d/ed/17770leseprobe.pdf> [žiūrėta 2019-10-01].

⁷⁵ S. Aleksijevič, *Karo veidas nemoteriškas*, Vilnius, 2017, p. 132.

⁷⁶ „Kęstučio apygardos partizano Brūklio dienoraštis“, *Tada, kai žuvom dėl Tėvynės...*, p. 207–208.

⁷⁷ Iš partizano Lino Pivoravičiaus-Kanapės dienoraščio, *Laisvės kovotojų prisiminimai*, VIII dalis..., 606–608, 614–615.

⁷⁸ *Ibid.*, p. 610.

⁷⁹ *Ibid.*, p. 611.

⁸⁰ Reginos Arnastauskaitės dienoraštis, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 43072/3, t. 4, l. 25–18 atv.

⁸¹ Kęstučio apygardos Vaidoto rinktinės partizano Juozo Žagaro-Girdenio dienoraštis, 1950–1951 m., LYA, f. K-1, ap. 58, b. 33960/3, t. 12, l. 132–136, 142–143.

⁸² M. Kinertaitė-Laugalienė, *Jaunystė ir rezistencija*, Ukmergė, 1996, p. 64, 85.

⁸³ Sutuoktuvų akto nuorašas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 41752/3, t. 3, l. 47–7.

⁸⁴ Ž. Smolskutė, op. cit., p. 55–56.

⁸⁵ Vieną gegužės vakarą susituokė Utenos krašte partizanavęs Vytautas Pakštas-Vaidotas ir jo išrinktoji Natalija Deveikytė-Vaidilutė, „Pasakoja Puodžiukaitė Gylienė Eugenija-Mėta“, *Dejavo žemė ir dangus. Utenos apylinkių partizanų ir rėmėjų atsiminimai* (parengė B. Juodzevičius), Utena, 2004, p. 76; Adolfo Ramanausko-Vanago ir Birutės Mažeikaitės vestuvės įvyko 1945-10-07 naktį, A. Ramanauskas-Vanagas, *Daugel krito sūnų... Partizanų gretose...*, p. 432.

⁸⁶ M. Kinertaitė-Laugalienė, op. cit., p. 146.

⁸⁷ Zuzanos Montvidaitės apklausos protokolas, 1951-02-07, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 41752/3, t. 1, l. 178.

⁸⁸ Domo Aleksos laiškas Zuzanos Montvidaitės tėvams, *ibid.*, t. 3, l. 57–1.

⁸⁹ Pasakoja Janina Petrukaitė-Marti, *Aukštaitijos ir Žemaitijos partizanų prisiminimai*, V dalis, p. 151.

⁹⁰ Pavyzdžiui, Kęstučio apyg. partizanė Stanislava Narbutienė-Regina, pasiėmusi ryšininkės pasą iš Raseinių aps., išvyko gimdyti į Klaipėdą. Pasakoja Stanislava Narbutienė-Rutkauskaitė-Regina, *Aukštaitijos ir Žemaitijos partizanų prisiminimai*, V dalis, p. 667.

⁹¹ Partizanė N. Deveikytė-Vaidilutė, kitaip nei planuota, sūnaus susilaukė bunkeryje, jį ketino auginti rėmėjų šeima, bet ėmus sklusti kalboms berniukas atiduotas kitiems. Pasakoja Ona Juknevičienė-Venclovaitė, *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*, VI dalis, (sud. R. Kaunietis), Vilnius, 2008, p. 75.

Partizanė Apolonija Bielinytė miške pagimdytą sūnų paliko Lazinkų kaime. Pasakoja Genė Martinėnienė-Žalnierūnaitė, *ibid.*, p. 643.

⁹² Pasakoja Leonora Grigalavičiūtė-Rubine, U. A. Čepulytė, M. Lapeika, V. Vaitkevičius, 2013-06-06, Jūrmala [garso įrašo kopija teksto autorės asmeniniame archyve].

⁹³ S. Abromavičius, *Didžioji kova*, Kaunas, 1999, p. 228.

⁹⁴ Pasakoja Benediktas Trakimas-Genelis, *Laisvės kovotojų prisiminimai*, VII dalis, 2 knyga (sud. R. Kaunietis), Vilnius, 2010, p. 130.

⁹⁵ Pavyzdžiui, partizaną Mykolą Žukauską-Meškutį iš pavydo įskundė jo merginos sesuo; pasakoja Vanda Darulytė-Kregždė, *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*, IV dalis (sud. R. Kaunietis), Vilnius, 2004, p. 452.

⁹⁶ Dainavos apyg. vado Adolfo Ramanausko-Vanago įsakymas Nr. 7 dėl Drausmės nuostatų paskelbimo, 1948-01-20, *Lietuvos partizanų Dainavos apygarda 1945–1952 m....*, p. 210; Lietuvos partizanų A apygardos štabo parengti „Partizanų lauko teismo nuostatai“, 1945 m. gruodžio mėn., *Laisvės kovos 1944–1953 m....*, p. 180.

⁹⁷ Pasakoja Antanas Šaučiūnas-Berželis, *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*, IV dalis..., p. 136; pasakoja Janina Jalinskaitė-Kluonienė-Audra, *ibid.*, p. 287; pasakoja Jonas Kadžionis, *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*, I dalis (sud. R. Kaunietis), Vilnius, 1996, p. 124.

⁹⁸ Agentūrinis pranešimas, 1953-03-13, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 137, l. 338.

⁹⁹ M. Havryshko, op. cit.

¹⁰⁰ Liongino Baliukevičiaus-Dzūko straipsnis apie laisvės kovotojų dvasinę būseną (1950 m.), *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save...*, p. 387.

¹⁰¹ Pasakoja Janina Jalinskaitė-Kluonienė-Audra, ..., p. 288.

¹⁰² Aukštaitijos partizanui Klajūnui užsikrėtus lytiškai plintančia liga, jį savo žinion pasiėmė tuometinis Vyčio apyg. vadas Danielius Vaitelis; partizanui paskirta fizinė bausmė, atimti ginklai, liepta atlikti daugumą ūkio darbų, pasakoja Petras Kuodis-Ragaišis, *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*, IV dalis..., p. 304.

Enrika Kripienė

RELATIONSHIPS BETWEEN MEN AND WOMEN IN LITHUANIAN PARTISAN MOVEMENT

Summary

The article examines relationships between men and women in Lithuanian partisan movement, an important, yet not a well-known and researched part of post-war everyday life history. Attempts were made to provide thorough study of this intimate sphere by using wide basis of historical sources – egodocuments (diaries, memoirs) as well as others partisan documents, underground press articles and the songs of the freedom fighters.

It was ascertained that the “public” discourse (articles, creation works) reflected mostly conservative patriarchal norms and values, women were depicted emphasizing their role in the family, household, the devotion to them. Noted, that extramarital sexual relations, venereal diseases or promiscuous behavior were often connected to enemies, as a deviation, typical exclusively for the Soviets and their collaborators.

Some specific factors as masculine community, young age, marital status, tactics and changing conditions of partisan war as well as leader’s authority and microclimate made assumptions for flirt and love affairs. Moreover, those two were very important part of partisans’ everyday life.

There were two main types of close relations. First – open relationships. The specifics of partisans’ life created conditions that were perfect for flirting and having love affair with more than one girl at a time, plus sometimes members of the local society, most likely helpers of the partisans, were tended to let partisans cross some boundaries, as they were fighting and sacrificing their lives for everyone’s freedom. However not only men were those breaking rigid moral norms, but also some young women too. Traditional values were not forgotten, as a second type of relationships – long-term romantic friendships, engagements and even partisans’ marriages can be found in anti-Soviet underground resistance, too.

Finally, relationships of women and men had some negative aspects. Obviously, they were dangerous to the fighters and their lovers, since put their freedom and lives in a huge risk. In addition to this, specific conditions, personal choices and other factors could cause rapes, which were very uncommon, but still there were some cases of sexual assaults.

Lietuvos ryšiai su Vakarais KGB voratinklyje

Kelionės į Vakarus, ar tai būtų asmeninės, grupinės kelionės ar komandiruotės, arba užsieniečių kelionės į Lietuvą, sovietinės okupacijos metais nebuvo toks įprastas reiškinys kaip šiais laikais. Turistinės kelionės buvo griežtai reglamentuotos ir kontroliuojamos įvairių institucijų, o KGB vaidino vieną svarbiausių vaidmenų užtikrinant teritorijos kontrolės mechanizmų įgyvendinimą. Nuo KGB rekomendacijų priklausė, ar asmeniui bus suteikta galimybė išvykti į užsienį ar atvykti į Lietuvą. Taip pat operatyviniais ir propagandiniais tikslais KGB siekė daryti įtaką, kontroliuoti ar pasinaudoti visapusiškais ryšiais su Vakarais (komandiruotės, specialistų, menininkų vizitai Lietuvoje). Teritorijos kontrolės mechanizmai ir jų įgyvendinimas dar vienas svarbus sovietinės sistemos ir KGB veiklos aspektas, atskleidžiantis, kaip veikė specialiosios tarnybos sovietinio režimo sąlygomis, kokiais principais vadovavosi. Visuomenėje dėl sovietmečiu vykusių kelionių į užsienį iki šiol sklando mitai, kad tik turintys ryšių su KGB galėjo išvykti į užsienį. Taigi šis tyrimas bandys išsklaidyti arba patvirtinti tokius mitus.

Sovietinės sistemos uždaramas ir judėjimo teisės suvaržymas – vieni išskirtiniausių jos bruožų ir išlikimo garantų, nors visiško uždaramo išlaikyti nepavyko. Sovietiniam režimui ryšiai su užsieniu buvo didžiulis iššūkis, nes dėl to sovietinė

sistema tapdavo ne tik atviresnė, bet ir labiau pažeidžiama dėl galimo „negatyvaus“ Vakarų poveikio ir šnipinėjimo. Todėl įvairūs ryšiai su Vakarų valstybėmis buvo griežtai reglamentuoti ir prižiūrimi, ar tai būtų užsieniečių vizitai Lietuvoje, ar lietuvių kelionės į užsienį.

KGB, kaip viena svarbiausių okupacinio režimo institucijų, vaidino labai svarbų vaidmenį užtikrinant šalies teritorijos kontrolės mechanizmus. Šaltasis karas su Vakarais, politinė, pramoninė ir mokslinė konkurencija, aktyvi išeivijos politinė veikla vertė ne tik labiau rūpintis sovietinės sistemos stabilumu bei saugumu, bet ir imtis aktyvių priemonių „priešo“ teritorijoje. Tad kelionės į Vakarus buvo traktuojamos ne tik kaip išvykos į užsienio šalis, bet ir kaip svarbus tarptautinių santykių momentas, ypač vykstant šaltajam karui tarp dviejų sistemų ir sprendžiant sovietiniam režimui svarbias politines bei ekonomines problemas.

Sovietinės teritorijos kontrolės palaikymo mechanizmai buvo labai įvairūs (politiniai, teisiniai, prievartiniai, agentūriniai) ir juos taikė įvairios institucijos. Šios mokslinės publikacijos tikslas – atskleisti, kaip veikė vienas svarbiausių kontrolės elementų – KGB. Bus siekiama apibūdinti, koks buvo šios institucijos vaidmuo kontroliuojant ryšius su Vakarais asmeninių, turistinių grupių

kelionių ir tarnybinių komandiruočių tiek šalies viduje, tiek užsienyje metu, taip pat atskleisti, kokius tikslus KGB skirdavo agentams ir kaip šie juos įgyvendindavo, pateikti konkrečių jų veiklos pavyzdžių. Didžiausias dėmesys bus skiriamas 7–9 dešimtmečiams, nes šiuo laikotarpiu vyko intensyviausi ryšiai su Vakarų valstybėmis. Straipsnyje tik fragmentiškai bus paliestas Vakarų spec. tarnybų agentų veiklos Lietuvoje klausimas, nes atsakyti, kas iš tikrųjų buvo agentas, o kas ne, be užsienio spec. tarnybų šaltinių neįmanoma, o pasikliauti KGB dokumentais pavojinga dėl jų subjektyvumo. Taip pat tik fragmentiškai bus paliesti išeivijos ir politinio šnipinėjimo Vakaruose klausimai.

ISTORIOGRAFIJOS IR ŠALTINIŲ APŽVALGA

Vakarų istoriografijoje SSRS santykis ir ryšiai su Vakarų valstybėmis, su jais susijęs KGB vaidmuo atskleidžiami per KGB agentų šnipinėjimo, jų sėkmės ir nesėkmės istorijas. Jose analizuojama sovietinių agentų padaryta žala (į kokias institucijas buvo prasiskverbta, kokia informacija pavogta ir pan.), taip pat ir per sovietinės propagandos, dezinformacijos sklaidą Vakaruose. Šios temos nagrinėjamos Christopherio Andrew¹, Jonho Barrono² ir kitų autorių darbuose³. Turizmo sektoriaus sovietmečiu analizė, kurioje minimas ir KGB vaidmuo, pateikiama Alexo Hazanovo⁴ disertacijoje. Latvių istorikė Ieva Zake⁵ tyrinėja kultūrinių ryšių vietą sovietinio režimo santykiuose su Vakarais.

Lietuviškoje istoriografijoje dominuoja KGB, jos slaptųjų bendradarbių ir represijų tema. Turizmo ir ypač pramoninio šnipinėjimo temos sovietmečiu menkai tepalios. Be KGB dokumentų tokių temų atskleisti beveik neįmanoma. Paminėtinas istorikas Arvydas Anušauskas⁶, nagrinėjantis įvairius

KGB veiklos aspektus, įskaitant teritorijos kontrolės, turizmo ir pramoninio šnipinėjimo temas. Istorikai Daiva Dapkute⁷, Kristina Burinskaitė⁸, Darius Juodis⁹, Arūnas Streikus¹⁰, Juozas Banionis¹¹, Danutė Petrauskaitė¹² savo darbuose paliečia ir analizuoja kultūrinių ryšių vietą sovietinės propagandos Vakaruose kontekste, juose neišvengiamai paliečiama ir KGB tema.

Lietuvių istoriografija atskleidžia tik tam tikrą sovietinės sistemos santykių su Vakarais aspektą ir KGB vaidmenį juose, ypač koks buvo agentų vaidmuo kultūrinio, ekonominio bendradarbiavimo su Vakarais srityse, nors tai neleidžia susidaryti visuminio vaizdo apie KGB vaidmenį teritorijos kontrolės sistemoje. Tik KGB padalinių, kurių svarbiausia funkcija kontroliuoti ryšius su Vakarais, planai ir ataskaitos, kelionių į užsienį ir turistų buvimo šalies viduje tvarka, agentams skiriamos užduotys, rekomendacijos, kokią informaciją jie turi rinkti kelionių Vakaruose metu, agentūriniai pranešimai atskleidžia, kaip KGB išnaudojo arba bent jau siekė išnaudoti turizmą savo operatyviniams ir agentūriniais tikslams.

KGB dokumentus reikėtų tyrinėti ypač atsargiai dėl subjektyvaus ir ideologizuoto vertinimo, ypač kai kalbama apie tikrus ar tariamus žmogaus ryšius su užsienio slaptojomis tarnybomis. Iš KGB dokumentų susidaro įspūdis, kad kiekvienas atvykstantis iš užsienio pilietis turėjo vienokių ar kitokių ryšių su spec. tarnybomis, nors tai nėra visiškai atmestina, kaip ir su sovietiniais piliečiais užsienyje bendraujantis užsienietis irgi buvo įtariamas ryšiais su spec. tarnybomis. Kyla klausimas, kiek tai paremta faktais, o kiek tai vien ideologiniai vertinimai. Savo darbe užsieniečių šnipinėjimo klausimą paliesiu tik vertindama KGB šnipinėjimą.

BENDRI LSSR TERITORIJOS KONTROLĖS PRINCIPAI

Vienas išskirtiniausių sovietinės totalitarinės sistemos bruožų – jos uždarumas, kurią užtikrino griežtai kontroliuojami ryšiai su užsienio šalimis, ypač Vakarų demokratinėmis valstybėmis. Vadinamoji „geležinė uždanga“ buvo svarbi ne tik teritorijos, žmonių judėjimo, bet ir informacijos kontrolės dalis. Sovietinė sistema siekė įslaptinti žinias, galinčias pakenkti jos, kaip pažangios sistemos, įvaizdžiui ir atskleisti strategiškai svarbią (politinę, ekonominę, karinę, socialinę) informaciją, kurią Vakarai neva galėtų prieš ją panaudoti. Tačiau vidaus ir tarptautinės realijos neleido visiškai atsiriboti nuo likusio pasaulio. Nikitos Chruščiovo valdymo laikotarpiu sušvelnėjusi vieša retorika Vakarų atžvilgiu dar nereikšė, kad atsisakoma imperialistinių, ekspansinių tikslų, tik tai buvo daroma jau subtiliau. Sienų atvėrimas darė sovietinę sistemą pažeidžiamą, nes sudarė prielaidas Vakarams šnipinėti šalies viduje, sunkino teritorijos ir žmonių bei informacijos kontrolės užtikrinimą. Kita vertus, atsinaujinę ryšiai sovietinei sistemai ir KGB sudarė galimybes įgyvendinti savo planus, susijusius su Vakarais, tokius kaip: komunistinės propagandos, dezinformacijos sklaida, politinis, pramoninis, karinis šnipinėjimas, atvykstančių užsieniečių verbavimas ir kenkimas lietuvių išeivijos vykdomai Lietuvos laisvinimo veiklai. Pastebėtina, kad santykių su Vakarais pobūdis darė įtaką ir kontrolės mechanizmų griežtumo laipsniui, ir šnipinėjimo galimybėms. Įtemptesni santykiai mažino kelionių į Vakarus skaičių. Pavyzdžiui, 1983–1984 m., padidėjus įtampai tarp Rytų ir Vakarų, buvo sumažintas į Vakarus išleidžiamų žmonių skaičius¹³. Pertvarkos laikotarpiu nuo 10 785 – 1985 m. iki 3618 – 1986 m.¹⁴ taip pat buvo sumažintas turistų skaičius. Be to, anot KGB, JAV prezidento

R. Reigano valdymo metu buvo daromas didesnis spaudimas sovietinims piliečiams, atvykstantiems pagal mokslo ir technikos mainų programas: jiems buvo taikomi didesni apribojimai, aktyvesnis buvo antisovietinis turistų apdorojimas. Todėl agentams teko sunkiau dirbti ne tik JAV, bet ir kitose valstybėse, pavyzdžiui, agentas „Juodis“ Didžiojoje Britanijoje neva buvo stebimas, jam taikomi įvairūs ribojimai, panašūs apribojimai taikyti ir agentui Norvegijoje¹⁵.

Teritorijos kontrolės mechanizmai apėmė visą šalies teritoriją, net konkrečius objektus (pramonės, mokslo įstaigas, susijusias su karine pramone, ir kt.) ir žmonių grupes. Lietuvos teritorija, išskyrus tam tikrus miestus (Vilnių, Kauną, Trakus ir dar kelis miestus), buvo uždara užsieniečiams. Sovietinis okupacinis režimas savo įstatymais ir taisyklėmis apibrėžė santykius su į šalį atvykstančiais užsieniečiais, nustatė buvimo Lietuvoje tvarką. KGB, kaip ir kitos institucijos, jas įgyvendino pasitelkdama savo metodus: operatyvines-technines priemones ir agentūrinį tinklą, taip pat įvairias instrukcijas. Pavyzdžiui, KGB, organizuodama savo veiklą konkrečiuose objektuose, rėmėsi 1973 m. balandžio 23 d. LKP CK nutarimu Nr. 188-11, kuriame buvo apibrėžta, kokius Vilniaus miesto objektus gali lankyti užsieniečiai (tokias įmones kaip „Pergalė“ ir „Lelija“, Mokslų akademijos chemijos ir matematikos-fizikos institutus, kai kuriuos ryšio objektus, o turistams iš socialistinių šalių siūloma aplankyti Kuro aparatūros gamyklą, „Elfą“, Šlifavimo staklių gamyklą ir kt.)¹⁶. Buvo patvirtintas ir KGB priemonių planas, kaip turi būti laikomasi užsieniečių buvimo šalyje tvarkos ir koku būdu galima patekti į Lietuvą (su delegacijomis, turistinėmis grupėmis, individualių ir diplomatų, žurnalistų kelionių metu), apibrėžta, per kokias sovietines institucijas galima pateikti į Lietuvą („Tėviškės“ draugiją, sovietinę turizmo agentūrą „Inturist“,

tarptautinį jaunimo turizmo klubą „Sputnik“ ir kt.), kokie KGB padaliniai atsakingi už skirtingų atvykusių užsieniečių kategorijų (diplomatų, turistų ir kt.) stebėjimą¹⁷.

Į Lietuvą atvykti galėjo ne bet kas. Informaciją apie atvykstančiuosius KGB iš anksto rinkdavo iš įvairių šaltinių ir sprendavo, ar jie nekelia pavojaus, ar juos būtų galima išnaudoti saviems tikslams, tačiau galutinį sprendimą priimdavo partinės institucijos. Į kiekvieną užsieniečių buvo žiūrima kaip į potencialų užsienio spec. tarnybų agentą, nes Lietuva buvo laikoma šių tarnybų domėjimosi objektu. LSSR KGB 2-oji valdyba atskleidė, kokia informacija, objektai, Lietuvos specifiniai bruožai, jų manymu, domino užsienio spec. tarnybas, būtent: kariniai režiminiai objektai, pramonės įmonės, susiję su karine pramone mokslo objektai. Lietuva buvo domimasi ir dėl šalies geografinės padėties, nes ji turėjo SSRS sausumos ir jūros sieną su Vakarais. Operatyvinei padėčiai turėjo įtakos ir grįžę tremtiniai, kaliniai, Katalikų Bažnyčia – potencialūs spec. tarnybų taikiniai. Lietuvių ryšiai su giminėmis užsienyje, padidėjęs skaičius išvykstančiųjų irgi lėmė Lietuvos operatyvinę situaciją bei KGB veiklą. Ypač akylai buvo stebimi vietinių ryšiai su išieiviu organizacijomis susijusiais asmenimis, nes ir jie buvo potencialiai susiję su užsienio spec. tarnybomis, o jų antisovietinė veikla, anot KGB, tai tik įrodė. Atvykstančių išieiviu, neva JAV spec. tarnybų agentų, tikslai buvo rinkti įvairių politinę, ekonominę, karinę, socialinę informaciją, verbuoti agentus ir vykdyti ideologinę diversiją, t. y. skleisti antisovietinę propagandą¹⁸. Sovietinis režimas bijojo ne tik slaptos informacijos nutekėjimo, bet ir žmonių „ideologinio apdoravimo“, vadinamosios „ideologinės diversijos“ (vakarietiško gyvenimo būdo propagavimo ir sovietinės sistemos kritikos). Šią ardomąją veiklą, anot KGB, Vakarai vykdė per turizmą, kultūrinius ir mokslinius mainus. Priešiška

propaganda buvo vykdoma užmezgant ryšius su sovietiniais piliečiais užsienyje, o Lietuvoje su antisovietiniais elementais. Todėl KGB buvo svarbu stebėti ir izoliuoti užsieniečius nuo antisuomeninių elementų šalies viduje, o kad apsaugotų nuo netinkamų ryšių pramonės, mokslo objektuose, KGB prisidėjo prie asmenų, bendraujančių su užsieniečiais įstaigose, atrankos¹⁹. Aktyvi antisovietinė veikla išieivijos veikėjams galėjo kainuoti galimybę aplankyti Lietuvą, todėl buvo uždrausta į tėvynę atvykti kai kuriems garsiems lietuvių išieiviams, tokiems kaip Kaziu Bobeliui, Romui Sakadolskiui, Mykolui Drungai ir kt. Tačiau tas draudimas galėjo būti ir atšauktas, tai priklausė nuo jų elgesio ir pasisakymų apie Lietuvą.

Užsieniečių priėmimą Lietuvoje ir lietuvių išvykas į Vakarus dažniausiai organizuodavo „Inturistas“, „Sputnikas“ bei „Tėviškės“ draugija. Šias agentūras kontroliavo KGB, o joms priklausančiose maitinimo ar apgyvendinimo vietose buvo gausu KGB slaptųjų bendradarbių. Jų mastą ir skaitlingumą rodo, kad ir 1984 m. KGB statistiniai duomenys: Valstybiniame turizmo komiteto padalinyje veikė 42 agentai ir 30 patikimų asmenų, iš jų viešbutyje „Lietuva“ ir jo padaliniuose – 13 agentų ir 13 patikimų asmenų, restoranuose ir kitose maitinimosi įstaigose – 7 agentai ir 9 patikimi asmenys, tarp gidų ir kito aptarnaujančio personalo – 22 agentai ir 8 patikimi asmenys, „Sputniko“ aptarnaujamuose objektuose – 14 agentų ir 49 patikimi asmenys, turistų judėjimo maršrutuose – 13 agentų ir 25 patikimi asmenys²⁰; 1984–1985 m. viešbutyje „Lietuva“ veikė 53 agentai ir 62 patikimi asmenys²¹. Agentai nebuvo vienintelė užsieniečių sekimo priemonė. Viešbučiuose ir maitinimo vietose, kuriose lankėsi užsieniečiai, buvo pilna slaptų operatyvinių pasiklausymo ir stebėjimo priemonių. Pavyzdžiui, viešbučiuose „Lietuva“ (skirtame turistams) ir „Neringa“

(skirtame diplomatomams ir žurnalistams) visur buvo prikaišiota slaptos pasiklausymo ir stebėjimo įrangos²². Be to, su užsieniečiais galėjo dirbti tik patikimi asmenys. Viename iš KGB dokumentų rekomenduojama peržiūrėti neetatinių „Inturisto“ gidų sąrašą ir į jį įtraukti daugiau agentų bei patikimų asmenų. Svarbu, kad jie būtų politiškai parengti, galintys daryti ideologinį poveikį ir užkirsti kelią antisovietinei propagandai. Agentai turėjo išsiaiškinti turistus, simpatizuojančius sovietinei sistemai, ir dar labiau juos paveikti pasitelkiant kitus agentus²³. Taigi agentai turėjo vykdyti ne tik paprastą stebėjimo darbą, bet ir veikti kaip įtakos agentai.

Turistinės kelionės, mokslinės ir darbinės išvykos į Vakarus irgi buvo vertinamos dvejopai: ne tik kaip bandymai verbuoti tarybinius piliečius, informacijos nutekėjimo, pabėgimų ir „ideologinio apdoravimo“ grėsmė, bet ir kaip galimybė vykdyti šnipinėjimą ir propagandines akcijas. Tad kelionės į užsienį irgi buvo reglamentuotos ir nustatytos tam tikro elgesio taisyklės, kad asmuo nepakliūtų į bėdą, t. y. netaptų spec. tarnybų taikiniu, ir kad nesumenkintų gero sovietinio piliečio įvaizdžio.

Į užsienį galėjo išvykti tik tie asmenys, kuriuos režimas laikė patikimais. Tad žmogaus praeitis, dabartinė veikla (antisovietinė veikla, einamos pareigos ir kt.) vaidino lemiamą vaidmenį sprendžiant dėl jo kelionės. Pastebėtina, kad kelionių į Vakarus būdavo gauti sunkiau nei į socialistines šalis. Buvę rezistentai, politiniai kaliniai, asmenys, apie kuriuos KGB turėjo surinkusi kitokios kompromituojančios informacijos (pvz., antisovietinė veikla, ryšiai su Vakaruose gyvenančiais draugais, giminėmis) ar dirbantys su slapta informacija, išvykti į užsienį turėjo ribotas arba jokių galimybių, arba jų kelionės būdavo palaiminamos iš viršaus turint konkretų tikslą. Pavyzdžiui, Kauno radijo matavimo įrenginių instituto darbuotojui

neleista išvykti į Italiją ir Alžyrą, nes jis ketino perduoti iš DOP „Inspiratorius“ gautą antisovietinį leidinį, o iš kelionės į Japoniją asmuo atšauktas dėl to, kad buvo užfiksuota, jog jis darė antisovietinio leidinio kopijas ir planavo jas vežti į užsienį. Į Vakarus neleista išvykti ir Alytaus vaikų muzikos mokyklos mokytojai, nes ji susirašinėjo su italu ir rengėsi susitikti su juo Jugoslavijoje. Kauno ekskursijų ir kelionių biuro metodininkė buvo įtariama nacionalistine veikla kraštotyros ir eucharistiniame judėjime. Tokia veikla ne tik užkirto kelią kelionėms į užsienį, bet ir turėjo tam tikrų pasekmių, tokių kaip profilaktiniai pokalbiai ar užvestos operatyvinės bylos²⁴. KGB tyrė ne tik planuojančius išvykti, bet ir jau išvykusius, net ir grįžtančius, neva įtartinai besielgiančius asmenis. Lietuvių keliones į Vakarus turėjo prižiūrėti agentai, patikimi asmenys arba priedangoje veikiančios kadriai darbuotojai.

Agentai buvo svarbiausias KGB įrankis užsieniečiams Lietuvoje ir lietuviams užsienyje stebėti. Jų atrankai, patikimumui ir parengimui buvo skiriamas didžiulis dėmesys, nors ir čia neišvengta klaidų bei nesėkmių, net pasitaikė pabėgimo į Vakarus atvejų²⁵. Agentai turėjo vykdyti žmonių, planuojančių vykti į užsienį, stebėjimą, rinkti kompromituojančią informaciją²⁶, kuri galėjo nulėmti, ar asmeniui bus suteikta galimybė išvykti į užsienį. Pavyzdžiui, agentas „Nemunas“ pateikė „Žalgirio“ gamyklos darbuotojo, planuojančio kelionę į kapitalistinę šalį, charakteristiką. Jis svarbus tuo, kad dirbo su slapta informacija, todėl turėjo būri atidžiai patikrinta jo asmenybė ir darbas²⁷.

Bet kokie ryšiai su išoriniu, ypač su Vakarų demokratiniu pasauliu turėjo būti prižiūrimi ir kontroliuojami pasitelkiant įvairias oficialias ir slaptas priemones, už pastarąsias daugiausia buvo atsakinga KGB. Anot KGB, didžiausia atvykstančių asmenų grėsmė – jų tariamas ar tikras potencialus

šnipinėjimas, tad visas dėmesys buvo skiriamas keliui tokiai veiklai užkirsti. KGB, pasitelkusi visas savo priemones, stebėjo, kur vyksta užsieniečiai, su kuo bendrauja ir kaip elgiasi. Ypač akylai buvo stebimi į šalį atvykstantys diplomatai ir žurnalistai, kurie beveik automatiškai buvo prilyginami spec. tarnybų agentams, taip, kaip ir mokslininkai, pramonės specialistai. Jų judėjimo ir bendravimo su vietiniais gyventojais kontrolę turėjo užtikrinti juos lydintys agentai, patikimi asmenys (gidai, vertėjai, autobusų vairuotojai, restoranų, viešbučių darbuotojai), priedangoje veikiantys kadriniai darbuotojai ir slaptos operatyvinės-techninės priemonės. 1964 m. KGB veiklos plane matyti, kaip buvo organizuojamas turistų priėmimas, stebėjimas, kontrolė, agentų darbas, kokiuose objektuose buvo labiausiai stebimi turistai: „Dainavos“ restorane, „Tauro“ kavinėje, „Neringos“ viešbutyje, Vilniaus dailės ir Trakų pilies muziejuose, Vilniaus universitete ir Pedagoginiame institute, Mokslų akademijoje, 5-ojoje, 15-ojoje ir 23-iojoje vidurinėse mokyklose, siūlų fabrike, „Lelijos“ ir „Pergalės“ fabrikuose ir kt.²⁸

Atvykstančių užsieniečių stebėjimas Lietuvoje. Kontrolės mechanizmai imdavo veikti dar užsieniečiams neatvykus į Lietuvą. Pirmiausia buvo stebima ir siekiama kontroliuoti užsienio turizmo agentūras, per kurias atvykdavo užsieniečiai. Jos turėjo būti atsakingos už tai, kad į šalį atvyktų tik patikimi asmenys, ir tai turėjo užtikrinti užverbuoti agentai iš užsienio turizmo agentūrų. Turizmo agentūrų noras bendradarbiauti su SSRS buvo puiki verbavimo prielaida. Pavyzdžiui, agentas „Laukaitis“, užsienio turizmo įmonės savininkas, užverbuotas todėl, kad buvo suinteresuotas palaikyti komercinius ryšius su SSRS²⁹. Buvo tiriamos ir pačios užsienio turizmo agentūros, neva jos galėjo būti naudojamos žvalgybinei veiklai ir skatino žmones pabėgti iš SSRS. Pavyzdžiui,

agentai „Snieguolė“ bei „Stašys“ pranešė, kad asmenys iš JAV turizmo agentūros kurstė kovoti su valdžia³⁰. Kiti agentai pateikė informacijos apie italų turizmo agentūrų darbuotojus, kad šie nieko blogo apie SSRS nesakė ir žvalgybinės veiklos nevykdė, tačiau austrų turizmo firmos darbuotojai praeityje priklausė spec. tarnyboms, bendraudami su sovietiniais piliečiais domėjosi SSRS situacija³¹. Agentas „Marija“ pateikė informacijos apie agentūros, organizuojančios keliones į Lietuvą, savininkę, apie tai, kuo ji domisi, kur lankosi, taip pat išspėjo, kad ji yra paveikta vakarietiškos propagandos apie SSRS³². Agentas „Vitoldas“ KGB pateikė informacijos apie susitikimą su vienos iš turizmo agentūrų savininku išeivijos lietuviu. KGB siekė gauti kuo daugiau informacijos apie jį, jo pažintis Lietuvoje, apie galbūt jo galimus ryšius su užsienio spec. tarnybomis ir netgi davė nurodymą jį sukompromituoti³³, greičiausiai dėl to, kad daugiau neatvyktų į Lietuvą.

Iš JAV turizmo agentūrose esančių KGB agentų buvo gauta tam tikros informacijos apie atvykstančius JAV turistus, kad neva šiai asmenų grupei buvo duota spec. tarnybų užduotis rinkti tam tikrą informaciją apie SSRS. KGB tam pasiruošė ir turistams buvo pateikta sovietinei pusei naudinga informacija, užkirstas kelias bendrauti su žmonėmis gatvėse³⁴. Taigi, užsieniečių keliones buvo pradedama kontroliuoti net joms realiai neprasidėjus ir tęsiama iki pat jų išvykimo iš Lietuvos momento.

KGB, stebėdama atvykusius užsieniečius, sprendė kelis uždavinius: stebėti turistus ir jų grupes, kad užkirstų kelią šnipinėjimui ir bandymams bendrauti su antisovietiniais elementais (bijota „apdorojimo priešiška ideologija“, arba keitimosi antisovietine literatūra), taip pat esant galimybei verbuoti užsieniečius³⁵. KGB pareigūnams ir agentams net buvo rengiamos instrukcijos, kaip elgtis su tokiais „per daug žinoti

norinčiais“ turistais ir koks turėtų būti šnipinėjimo darbas. KGB 2-osios valdybos agentų instruktažo atmintinėje dėl darbo su užsieniečiais duodamos tokios rekomendacijos: agentai turi stebėti, ar turistai (ypač diplomatai) neturi kamerų, ar nefotografuoja žmonių pramonės įmonių fone, ar neužsirašinėja, ar naudojami taksofonais, ar nepalieka pelenų (galėjo kažką (įkalčius) sudeginti), ar nefotografuoja prastai apsi- rengusių asmenų (antisovietinė propagan- da), ar neužduoda provokacinių klausimų; svarbu ne tik stebėti diplomatus, bet ir juos apsupti agentais, „pakišti“, kad išsiaiškintų jų planus, pagauti su įkalčiais. Taip pat buvo nurodoma „pakišti“ tariamus užsieniečius sovietiniams piliečiams ir taip išsiaiškinti, ar šie siekia kontaktų su jais, ar nori perduoti kokią nors informaciją³⁶. Iš 1971 m. KGB priemonių plano matyti, kaip turėjo būti vykdomas užsieniečių stebėjimas, kad KGB bendradarbiavo ir su kitomis institucijomis: stebint užsieniečius bendradarbiauti su drau- govininkais iš komunistų ir komjaunuolių masiniuose turistų susibūrimuose, kad jie galėtų užkirsti kelią galimiems ideologinės diversijos atvejams (nelegalios literatūros platinimui), bandymams rinkti tendencingą informaciją apie negatyvius mūsų gyvenimo aspektus, vietinių kontaktams su užsienie- čiais, valiutos apsikeitimams su vietiniais ir viešosios tvarkos pažeidimams³⁷.

Buvo sukurtos specialios tam tikrų objek- tų, vietovių, užsieniečių, jų bendravimo ir su- sirašinėjimo su vietiniais fiksavimo sistemos, registruojančios duomenis apie „netinkamą“ atvykėlių elgesį (lankymąsi draudžiamose vietose, „nesankcionuotą“ bendravimą su vietiniais). Pavyzdžiui, KGB „Fort-67“ sis- tema fiksuodavo vietinių gyventojų ryšius su užsieniečiais. 1972 m. duomenimis, buvo užregistruota 610 signalų apie neleistinus ryšius³⁸; 1977 m. į įskaitą įtraukta 400 ryšių su užsieniečiais turinčių asmenų³⁹; 1978 m.

užfiksuoti 448 ryšiai, patikrintas 31 turistas⁴⁰; 1982 m. užfiksuotas 761 ryšys su užsienie- čiais⁴¹; 1983 m. užregistruoti 259 asmenys⁴²; 1984 m. – 278 ryšiai⁴³, 1983–1984 m. – 537⁴⁴, 1985 m. – 92 asmenų ryšiai su turistais⁴⁵.

Buvo naudojama ir daugiau sistemų. Prieš JAV spec. tarnybų veiklą buvo sukurta sistema „Kedr“⁴⁶, prieš Vakarų Vokietijos – „Vektor-2“⁴⁷, prieš diplomatus ir korespon- dentus informacinė paieškos sistema „Diplo- matas“, taip pat išorinio stebėjimo sistema „Neris“ tankiausiai užsieniečių lankomose vietose, pasiklausymo įranga sekamo trans- porto priemonėse „Tranzit“⁴⁸. Buvo kuriama net nauja radiolokacinė sistema ir kino-foto sistemos pravažiuojantiems diplomatus filmuoti⁴⁹. Pavyzdžiui, 1980–1982 m. sekimo priemonės taikytos 690 asmenų (203 diplo- matams ir žurnalistams, 7 stažuotojams, 27 užsienio specialistams, 334 turistams ir kt.). Prisidengiant diplomatine ar kitokia veikla, nustatytas 61 žvalgybinę veiklą vyk- dęs asmuo⁵⁰. 1971–1972 m. Vilniuje diplo- matus ir turistus sekė 276 agentai⁵¹. Vilniaus miesto skyrius pagal planą „Vektor-2“ užfik- savo tokius nederamo turistų elgesio faktus: radijo stoties „Westdoichrundfunk“ darbuo- tojas užmezgė ryšius su vietiniais gyvento- jais, domėjosi Katalikų Bažnyčios padėtimi; turistas vokietis būdamas Vilniuje susitiko su buvusiais kaliniais. Rezidento „Pukštos“ duomenimis, vokiečių turistai vykdami iš Vilniaus į Berlyną sovietinių piliečių aki- vaizdoje reiškė antisovietines pažiūras, rodė susidomėjimą kariniais objektais⁵². Telšių KGB poskyris pagal planą „Alfa-3“ (pašto korespondencijos tikrinimas) užfiksavo, kad kai kurie asmenys susirašinėja su užsie- niečiais ir susitinka su jais; 1978–1979 m. į užsienį išvyko 6 asmenys, jiems sugrįžus buvo prarastas pokalbis⁵³.

Pasitelkus agentus ir operatyvines-tech- nines priemones, buvo užfiksuota, kad užsie- niečiai vykdavo ne tik į leistinas teritorijas,

bet ir į turistams uždraustus miestus, vykdė kitą nesankcionuotą veiklą, tokią kaip užsienio valiutos perdavimas. 1960 m. iš patikimo asmens N gautas pranešimas, kad į Trakus atvykę vietiniai asmenys susitiko su JAV turistais. Paaiškėjo, kad tie asmenys buvo iš Ukmergės, tad KGB Ukmergės skyrius ėmėsi juos tirti. Į Eišiškių rajoną iš JAV atvyko turistas išėivis pas gimines, su jų kaimynu buvo užmegzti kontaktai, šis gavo ir slapta perdavė KGB iš išėivių gautą laikraštį „Tėvynė“⁵⁴. 1960 m. Tauragės skyriaus ataskaitoje pažymėta apie JAV lietuvio turistą vizitą pas savo gimines Tauragėje, su kuo ir kiek laiko jis bendravo, apie ką kalbėjo⁵⁵. 1961 m. KGB ataskaitoje užfiksuota, kad pas politechnikos studentą S. Blažį apsilankė JAV turistai Stukas. Jis agentui „Beržiniui“ pasakė, kad turi perduoti pinigus nuo draugų JAV. Tiriant antisovietiška kalbančių reemigrantų iš Lotynų Amerikos, t. y. asmenų, kurie vėl norėtų išvykti iš SSRS, ryšius su užsienio diplomatais, buvo naudojama agentu „Korobelnikovu“, siekiant išsiaiškinti jų bendravimo tikslą ir ar jie nerenka informacijos žvalgybos tikslais⁵⁶. 1970 m. Ukmergės ataskaitoje pažymėta, kad agentas „Krasin“ pranešė, jog turistė iš JAV aplankė Ukmergėje vyro seserį⁵⁷. 1977 m. Utenos KGB agentas „Romas“ ir patikimas asmuo užfiksavo, kad stebimas asmuo iš JAV nelegaliai atvyko į Uteną ir susitiko su savo teta. Išsiaiškinta, kad tame giminių susitikime politinių klausimų neliesta⁵⁸. 1979 m. Ukmergės rajono ataskaitoje užfiksuota, kad rajone apsilankė užsienio turistai, nors ir buvo negalima. Turistai Stašauskai sulaikyti ir grąžinti į Vilnių⁵⁹. 1985 m. per agentą „Vytautą“ išsiaiškinta, kad turistai iš JAV paprašė „Lietuvos“ viešbučio aptarnavimo tarnybos, kad po ekskursijos Kaune jam leistų pasilikti pas brolių pernaktuoti, bet leista nebuvo. Vis tiek jis su broliu nelegaliai susitiko su giminėmis. Užsienietis, kaip ir asmenys, turėję ryšių su juo, buvo įtrauktas į „Fort-67“

sistemą⁶⁰. Buvo tikrinami ne tik kontaktai, bet ir susirašinėjimas. Pagal planą „Kedr-2“ buvo tikrinama G. Ramoškaitė, kuri susirašinėjo su užsieniečiais, turėjo susitikimų su jais ir pati jiems organizavo susitikimus su gyventojais. Duota užduotis agentui „Aleksandrui“ išsiaiškinti jų bendravimo pobūdį⁶¹. Užsieniečių buvimas uždraustose teritorijose rodo, kad teritorijos kontrolė neveikė taip, kaip to norėjo KGB ir valdžia, ypač individualių kelionių metu.

Didžiausią KGB nerimą kėlė tikri ir tariami šnipinėjimo atvejai. KGB labai plačiai suprato informaciją, neva galinčią pakenkti SSRS įvaizdžiui, tad ir fiksuodavo daug potencialių šnipų. Ypač akylai KGB slaptomis stebėjimo priemonėmis, su agentų pagalba stebėjo diplomatus ir žurnalistus. 1966 m. užfiksuoti britų ir JAV diplomatų bandymai platinti antisovietinę literatūrą (Vilniaus universitete, Respublikinėje bibliotekoje, S. Nėries mokykloje). Jie buvo susidareę tikslingą maršrutą, einantį per karinius ir pramonės objektus. JAV turistai T. Tod, bendraudamas su KGB agentu, domėjosi valstybine santvarka, nacionaline gyventojų sudėtimi, religiniais klausimais. Jis agentui „Carev“ davė įvairios literatūros⁶². 1972 m. JAV ambasados darbuotojai susitiko su vienu lietuvių kultūros veikėju ir gavo „šmeižikiškos“ informacijos apie Lietuvą⁶³. Išorinio sekimo priemonės buvo pritaikytos ir karo atašė iš Kanados Charison bei jo žmonai, taip pat lietuvių kilmės turistui iš Austrijos. Buvo tiriama jų elgesys, kur jie lankėsi ir su kuo bendravo⁶⁴. 1981 m. Vilniuje apsilankė švedų ir šveicarų žurnalistai. KGB ėmė fiksuoti jų galbūt priešišką veiklą ir juos kompromituoti. Užsieniečiams lankantis „Dainavos“ restorano naktiniame bare, prie jų stalo buvo pasodinti KGB operatyviniai darbuotojai, patikimi asmenys ir dar pora moterų, siekiant juos įtraukti į pokalbį. Išvykę į Kauną su „Inturisto“ gidu, užsieniečiai bandė ideologiškai

apdoroti vietinius gyventojus, fotografavo netinkamas vietas. Jų viešbučio kambaryje buvo pritaikyta priemonė „D“ (slapta krata), rasta nemažai antisovietinio pobūdžio literatūros, už tai jie buvo priversti palikti SSRS⁶⁵. 1982 m. su turistine grupe Kaune lankėsi JAV diplomatas, kuris susitiko su savo pussesere ir pasisakė įvairiais klausimais. Pritaikius priemonę „D“, rastas užrašytas jų pokalbis⁶⁶. Tam tikri statistiniai duomenys rodo, kokie buvo stebėjimo užmojai. Pavyzdžiui, 1975 m. iš 139 diplomatų ir žurnalistų 85 buvo tirti⁶⁷, 1983 m. iš 169 atvykusių žurnalistų ir diplomatų 150 „paimta į priežiūrą“⁶⁸, 1984 m. iš 300 žurnalistų ir diplomatų 227⁶⁹ buvo tirti. Taigi akivaizdu, kad ši užsieniečių kategorija buvo ypač „prižiūrima“.

Kai kurie turistai savo „įtartinu“ elgesiu irgi patraukė KGB dėmesį. 1974 m. į Lietuvą, anot KGB, sąmoningai, išėivijos organizacijų ar spec. tarnybų pastangomis buvo atsiųstos dvi moterys. Dar pasienyje iš jų konfiskuota antisovietinė literatūra, o jau būdamas Lietuvoje jos užmezgė ryšius su negatyviai valdžios atžvilgiu nusiteikusiai asmenimis. Taigi jos savavališkai pažeidė buvimo Lietuvoje taisykles ir už tai buvo išvarytos iš Lietuvos⁷⁰. 1975 m. KGB sudomino su turistų grupe Lietuvoje apsilankęs buvęs lietuvių išėivijos atstovas Viktoras Lapatinskas. Jis nusipelnė KGB dėmesio, nes būdamas Kaune atsiskyrė nuo grupės, ieškojo pažįstamų, rodė padidintą dėmesį oro uostui. Druskininkuose agentas „Vitas“ iš kitų turistų sužinojo, kad atvykėlis yra oro uostų statytojas. Jis buvo milicininko perspėtas nefotografuoti Žirmūnų rajono (netoli „Žirmūnų“ restorano buvo karinis objektas). Dėl tokių užsieniečio veiksmų jam buvo skirtas išorinis stebėjimas. Buvo stebima, su kuo jis susitinka, jo viešbučio kambaryje atliekama slapta krata, daromos užrašų, adresų ir telefono numerių kopijos⁷¹. KGB Kauno miesto skyriaus 1976 m. darbo

pažymoje pagal 2-ąją liniją užfiksuota, kad turistai iš JAV fotografavo neprižiūrimas Kauno senamiesčio dalis. Jie buvo sulaikyti, iš jų atimtas fotoaparatas. Kitas turistas bandė išvykti į Prienus pas gimines, bet buvo gražintas. Turistas iš Kanados bandė ideologiškai apdoroti agentą „Irena“⁷². KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus 1976 m. ataskaitoje irgi užfiksuota, kad Didžiosios Britanijos ir Kanados turistai fotografavo geležinkelį, domėjosi maršrutais. Kanados turistai buvo milicijos suimti, iš jų atimtos fotojuostos⁷³. KGB Trakų rajono padalinio 1979 m. ataskaitoje apie rajone apsilankiusius turistus užfiksuota, kaip jie elgėsi, ką fotografavo, pažymėta, kad jie fotografavo senus pastatus⁷⁴. 1980 m. LSSR KGB pažymoje apie turistų iš JAV stebėjamą užfiksuota, kaip turistai iš JAV platino antisovietinio ir religinio pobūdžio literatūrą⁷⁵. Tais pačiais metais iš JAV atvykusi turistė lietuvių išėivė viešbutyje „Gintaras“ platino religinio pobūdžio literatūrą, ji buvo perspėta. Iš turisto Gausys buvo konfiskuotos kelios fotojuostos, kuriose buvo nufotografuotos antisovietinio turinio knygos⁷⁶. Taigi galima teigti, kad užsieniečių judėjimo kontrolė buvo susijusi tiek su kontržvalgybine, tiek su propagandine KGB veikla, nes bijota, kad jie gali pasinaudoti gauta informacija galimai kontrpropagandai prieš SSRS. Antisovietinės literatūros platinimas irgi buvo vertinamas kaip ypač pavojinga ir nepageidautina veikla.

Užsieniečių elgesį būtų galima vertinti kaip įprastą turistų domėjimąsi įvairiais objektais, nors neatmestina tikimybė, kad tai galėjo būti ir šnipinėjimas. KGB vertinimas liko vienareikšmis – tai šnipinėjimas, ideologizuotas ir šabloniškas mąstymas neleido pripažinti kitų alternatyvų.

Turistinės grupės KGB bendradarbių apsuptyje. Turistinių grupių apsilankymams Lietuvoje buvo kruopščiai rengiamasi ir jos akylai prižiūrimos. Tokius turistus stebėti

buvo lengviau negu pavienius asmenis, nes visos kelionės metu juos lydėjo ir stebėjo agentai. Pavyzdžiui, 1987 m. Lietuvoje apsilankė JAV turistų lietuvių išeivių grupė. Tam ruošėsi ir KGB. Dar Maskvoje ir pasienyje KGB darbuotojai turėjo užtikrinti, kad nebūtų įvežta ir išvežta žalingos literatūros. Viešbutyje turėjo būti pritaikyta priemonė „D“ (slaptas įsilaužimas į patalpas ir slapta krata), per atskirus agentus buvo renkama informacija apie KGB dominančius žmones. Vienas iš išeivių palaikė ryšius su vietiniais, tad agentas „Benzer“ turėjo išsiaiškinti jų pobūdį; kai kuriems asmenims taikyti operatyvines priemones: „NN“ (išorinis stebėjimas), „T“ (slaptą pasiklausymą iš sekamojo kambary), „S“ (telefoninių pokalbių pasiklausymą ir įrašymą), „Zakaz“ (restoranuose ar kavinėse naudojamas stacionarias pasiklausymo priemonės). Agentai privalėjo daryti turistams ir ideologinį poveikį, išsiaiškinti jų politines pažiūras, padėti emigracijoje, analizuoti jų asmenines ir dalykines savybes⁷⁷. 1986 m. balandžio 16 d. Lietuvoje vyko seminaras, kuriame dalyvavo Amerikos draugų, tarnaujančių visuomenei, komiteto nariai. Agentams buvo parinktos individualios užduotys, kokią informaciją gauti: išsiaiškinti atvykusių užsieniečių ryšius Lietuvoje, jų gyvenamosiose vietose pritaikyti priemones „T“ ir „S“, jų pranešimus užrašinėti naudojant operatyvinę techniką. Taip pat buvo nurodyta, kokią sovietinei valdžiai naudingą informaciją užsieniečiams pateikti, pavyzdžiui, per agentą „Kalnėną“ supažindinti su SSRS pasiekimais kultūros ir ekonomikos srityje, paimti interviu⁷⁸.

KGB padidintą dėmesį skyrė ne tik turistams iš JAV, bet ir iš Vakarų Vokietijos, nes ten gyveno nemažai lietuvių, ir ši šalis, kaip ir JAV, buvo svarbi politinė ir ideologinė SSRS priešininkė. Viena tokių turistinių grupių iš Vokietijos Lietuvoje apsilankė 1979-aisiais. KGB apie turistus rinko informaciją iš anks-

to, taip pat stebėjo, kaip jie elgiasi, kas juos domina, ką jie kalba apie sovietinę Lietuvą. Pavyzdžiui, 1979 m. nebuvo duotas leidimas atvykti tyrimo objektui „Kurjeris“, kuris dar 1977-aisiais atkreipė KGB dėmesį, nes buvo atsivežęs nemažai lagaminų ir perdavė daiktų asmenims, teistiems už valstybinius nusikaltimus. Kitas tyrimo objektas „Volfas“ ne tik kritikavo sovietinę sistemą ir gyvenimo būdą, bet ir daug fotografavo Vilniuje, Trakuose, Rusų kapinėse. Atvykėlio pažįstami Lietuvoje dėl ryšių su juo irgi buvo tiriami. KGB stebėjo ir tai, kaip turistai laisvu nuo ekskursijų metu domisi parduotuvėmis ir turgaus prekyvietėmis. Pavyzdžiui, turistas Kirš Boto Trakuose apsilankė mėsos parduotuvėje, taip pat pabuvojo įvairiose prekyvietėse Vilniuje⁷⁹. KGB greičiausiai bijojo, kad vaizdas parduotuvėse, kurios nebuvo skirtos turistams, atskleis karčią Lietuvos ekonomikos ir žmonių gyvenimo realybę.

Konkrečių agentų pranešimai rodo, kokios užduotys, susijusios su turistais, jiems būdavo skiriamos. Pavyzdžiui, vienam patikimui asmeniui buvo skirta išsiaiškinti Lietuvoje viešinio turistų pažiūras, elgesį, požiūrį į sovietinę Lietuvą, santykius su čia gyvenančiais giminaičiais⁸⁰. Kitas patikimas asmuo stebėjo turistų grupę iš JAV, atvykusią į Dainų šventę, pranešė, kokie žmonės sudaro grupę (pagal amžių, profesiją), kokios jų pažiūros, santykiai su išeivijos organizacijomis ir jų veikla, kaip jie elgėsi kelionės metu, kas jiems patiko, o kas nepatiko⁸¹. Agentas „Nida“, 1944 m. emigravęs į Vakarų, užverbuotas kelionės į Lietuvą metu, palaikė ryšius su išeiviais. Jam buvo duota užduotis ieškoti asmenų, palaikančių ryšius su JAV spec. tarnybomis. Kitas agentas „Jūratė“, inžinierius, kurio tėvai buvo išvykę gyventi į užsienį. Tarpininkaujant KGB, jis išvyko pas tėvus, buvo gavęs užduotį užmegzti ten ryšius su asmenimis, dominančiais KGB, ir stebėti turistus⁸². Agentas „Ramūnas“,

bendraudamas su JAV televizijos stoties ABC žurnalistais stebėjo, kas juos domina⁸³. Agentas „Marius“ informavo apie prancūzų žurnalistų kuriamą reportažą apie Trakuose gyvenančius karaimus⁸⁴. Pastebėtina, kad dauguma tokių agentūrinių pranešimų yra šabloniški, labiau primena charakteristikas, daugiau pasako apie stebimus asmenis nei apie agentūrinį darbą, bet kartu ir atskleidžia, kas tuomet domino KGB. Nemažai agentų buvo užverbuota būtent kelionių į Lietuvą metu, taigi turizmas buvo puiki verbavimo galimybė.

Agentai ne tik stebėjo turistų veiklą, bet buvo pasitelkiami ir sudėtingesnėms operacijoms. Pavyzdžiui, 1964 m. agentai privalėjo sukompromituoti turistus Anders ir Leonienę, kurie būdami Lietuvoje bandė vykdyti priešišką veiklą prieš sovietinius piliečius ir ketino dar kartą čia atvykti. Kad jie būtų pagauti su įkalčiais, reikėjo suorganizuoti priemones⁸⁵. 1983 m. pasinaudojus agentu „Julija“, buvo sukompromituotas ir išvartas iš SSRS švedų korespondentas S. Teste. Agentas „Artūras“ tyrė turistą iš Prancūzijos, įtariamą ryšiais su spec. tarnybomis. Jis nuvežė įtariamąjį į Trakus, kur šis buvo suimtas. Agentais „Oskar“ ir „Gertruda“ buvo nuolat naudojamosi vykdant operatyvines-technines priemones „Zakaz“⁸⁶.

Vietinių darbuotojų ir užsienio pramonės specialistų stebėjimas. KGB ypatingą dėmesį skyrė asmenims, dirbantiems režiminiuose objektuose. Jų ryšiai su užsieniečiais, net jei tai buvo ir giminės, ar dažnesnės nei įprasta kelionės į Vakarus neprasprūdavo pro KGB akis ir turėdavo tam tikrų pasekmių. Energetikos ir elektrografijos pagrindinės valdybos darbuotojui A. Kurliui buvo užvesta patikrinimo byla dėl jo ryšių su užsieniečiais. Dėl trumpalaikių komandiruočių į užsienį ir padidinto dėmesio valstybinėms paslaptimis į save dėmesį atkreipė ir „Sigmos“ darbuotojas Jurevičius⁸⁷. KGB

užfiksavo, kad Šiaulių televizorių gamyklos direktoriaus pavaduotojas, turintis priėjimą prie slaptos informacijos, važiuodamas traukiniu iš Maskvos į Rygą susipažino ir bendravo su asmeniu iš Vokietijos. Dėl to agentams buvo duotas nurodymas tirti jo gyvenimo būdą, politines pažiūras, stipriąsias ir silpnąsias puses, polinkius, ar jis nesidomi darbovietėje esančia slapta informacija, ar nesusirašinėja su užsieniečiais, taip pat tikrinti jo tarptautinį susirašinėjimą pasitelkiant operatyvines priemones „PK“ (pašto tikrinimas) ir „MT“ (laiškų tikrinimas cheminėmis medžiagomis)⁸⁸. Kitu atveju buvo duotas nurodymas sustiprinti „Ventos“ gamyklos laboratorijos viršininko, turėjusio nevienkartinį susitikimų su giminaičiais iš JAV, veiklos agentūrinį tyrimą, taip pat tirti „Ventos“ vyriausiąją inžinierių, ne kartą susitikinęsį su pusbroliu iš JAV⁸⁹. Taigi ryšiai su užsieniečiais, nors ir giminėmis, taip pat galėjo turėti įtakos karjerai, ypač dirbant režiminiuose objektuose.

KGB vykdė intensyvią operatyvinę-agentūrinę veiklą, taikė slaptas operatyvines-technines priemones atvykstantiems į SSRS užsienio mokslininkams, pramonės specialistams, kurių vizitus vertino kaip ypatingą galimo šnipinėjimo grėsmę. KGB manymu, įvairūs specialistų mainai buvo labai palanki terpė Vakarų agentams veikti. Tad užsienio specialistų vizitai ir jų bendradarbiavimas su vietiniais buvo uoliai stebimi ir fiksuojami, kad būtų išvengta galimo jų šnipinėjimo ir bendravimo su sovietinės valdžios akyse laikomais nepatikimais asmenimis ir galimo sabotažo (kad nesugadintų esamų įrenginių). Pavyzdžiui, gamyklai „Komunaras“ nusipirkus įrangą Vakarų Vokietijoje, agentai turėjo stebėti, kad vokiečiai nebandytų montuoti nekokybiškų įrenginių⁹⁰.

Užsieniečiai į režimines įmones būdavo įleidžiami (ir tai ne į visas patalpas) tik su aukščiausią institucijų, tokių kaip Ministrų

Taryba ar KGB, leidimu ir prižiūrėti KGB slaptųjų bendradarbių. Pavyzdžiui, KGB priemonių plane, skirtame turistams aptarnauti, teigiama, kad, lankantis Vilniaus universitete, jo bibliotekoje ir Pedagoginiame institute, į priėmimo grupes turi būti įtraukti agentai. Užsienio specialistams ir turistams lankantis Mokslų akademijos matematikos ir fizikos institute, juos turi prižiūrėti agentai „Gintaras“, „Sasnauskas“ ir „Linas“, o lankantis Čiurlinio menų mokykloje – agentai „Mindaugas“ ir „Lakaitis“. Mokyklose į priėmimo grupes būdavo įtraukiami patikimi asmenys. Vilniaus skaičiavimo mašinų gamykloje buvo sudaryta 9 asmenų grupė, į kurią buvo įtraukti agentas ir patikimi asmenys, Vilniaus kuro aparatūros gamykloje – 7 asmenų grupė, į kurią buvo įtraukti agentas ir patikimas asmuo. Kadangi gamykloje dirbo ir tokių asmenų, apie kuriuos KGB turėjo kompromituojančios informacijos, buvo nurodyta stebėti, ar jie nebando susisiekti su užsieniečiais⁹¹. Taigi atsitiktinių asmenų tokiuose pramonės objektuose negalėjo būti.

Specialistų stebėjimo mastą iliustruoja kad ir, pavyzdžiui, 1978 m. statistika. Lietuvą aplankė 292 užsienio specialistai, dirbantys dvylikoje Lietuvos pramonės įmonių. Juos tiriant pasitelkta 33 agentai ir 58 patikimi asmenys. Išsiaiškinta, kad 15 iš jų rinko politinę, ekonominę, mokslinę techninę medžiagą, siekė patekti į slaptas teritorijas, užmezgė kontaktus iš tų vietų⁹². Ir čia svarbiausią vaidmenį renkant tokią informaciją vaidino KGB slaptieji bendradarbiai. Agento „Romo“ pranešimas apie šveicarų specialistų apsilankymą Vilniaus statybinių apdailos įrenginių gamybiniame susivienijime atskleidžia, jog jam, kaip agentui, buvo keliama užduotis stebėti užsieniečius, kad jie nepadarėtų žalos statant įrenginius, nesusitiktų su netinkamais žmonėmis, tad jis turėjo lydėti juos po įvairius objektus, pateikti jų charakteristikas⁹³. Atvykus italų specialistams

į Vilniaus gamyklas, agentams buvo duota užduotis tirti, ar jie nesusiję su užsienio spec. tarnybomis, nevykdo šnipinėjimo, stebėti jų buvimo Lietuvoje programą, instrukuoti asmenis, kuriems reikės bendrauti su italais, išsiaiškinti ir užfiksuoti, kas iš vietinių bandys užmegzti ryšius su jais, pritaikyti priemonę „D“ ieškant informacijos apie naujausias technologijas, daryti jiems ideologinį poveikį⁹⁴. 1986 m. po italų specialistų darbo vizito Vilniaus fabrike „Lelija“ buvo pranešta, kad su jais bendravo tik atrinkti asmenys, tik darbo reikalais, italų elgesyje nepastebėta nieko įtartina, jokių įtartinų kontaktų su vietiniais⁹⁵.

Su agentų pagalba ir kitomis priemonėmis buvo užfiksuota įvairialypė neva užsienio specialistų šnipinėjimo veikla. 1967 m. į Panevėžio gamyklą „Ekranas“ turėjo atvažiuoti anglų specialistai montuoti tam tikros įrangos. Jie buvo įtariami ryšiais su anglų žvalgyba, tad buvo pasitelkti agentai jiems iširti⁹⁶. 1975 m. Alytuje viešintis vokiečių specialistas nelegaliai aplankė Pagėgius ir Tauragę. Pas jį rastas žemėlapis su pažymėtomis vietomis Tauragėje ir Sovietske. Taip pat jis užsiėmė Vakarų gyvenimo būdo propaganda. Už tokią veiklą užsieniečiui nebuvo pratęsta viza, bet kitą kartą jis vis tiek atvyko kaip turistas. Kauno popieriaus fabrike vienas iš japonų agento klausinėjo apie karinį padalinį ir gamyklą, gaminančią lėktuvų variklius⁹⁷. Vakarų Vokietijos firmos specialistas, bendraudamas su įmonėje „Vilma“ dirbančiais agentais „Bačiulis“ ir „Šachas“, bandė juos ideologiškai apdoroti⁹⁸. 1976 m. Kauno įmonėse lankėsi 34 specialistai. KGB atkreipė dėmesį į japonų specialistus, besidominančius geležinkelio stoties tiltu ir šalia esančiais kariniais objektais, tokiais kaip lėktuvų remonto gamykla⁹⁹. KGB užfiksavo, kad austrų specialistas Alytuje (ten vyko montavimo darbai) neva mezga kontaktus su vietiniais, rodo dėmesį kareivinėms. Jam

tirti buvo naudojami agentais „Lina“, „Antanaičiu“, „Dainava“, „Lukšyte“, taip pat buvo taikomos operatyvinės-techninės priemonės¹⁰⁰. Kėdainių chemijos kombinate dirbo Belgijos specialistai. Slapta apžiūrėjus vieno iš jų vadovo Emilio Dekler daiktus, rastas SSRS europinės dalies žemėlapis. Jis agentui pareiškė, kad stebėdamas nustatė, kiek Kėdainių oro uoste yra lėktuvų, o agento „Janio“ klausinėjo, kodėl jis negali važiuoti kitur ir kas ten yra uždrausta¹⁰¹. Vakarų Vokietijos specialistas, dirbdamas Vilniaus fabrike „Audėjas“, tyrinėjo kitus specialistus¹⁰². 1988 m. agentas „Jan“, atvykęs į gamyklą „Lita“, informavo, kaip elgėsi anglų specialistas: kad jis nesidomėjo su darbu nesusijusiais dalykais, skambino savo įmonei ir šeimai¹⁰³. 1988 m. agentas „Jankauskas“, lydėdamas per Lietuvą važiuojančius danų įmonės atstovus iš Talino, turėjo stebėti, ar jie nevyko žvalgybinės veiklos, ir neleisti nukrypti nuo leidžiamų lankytinų vietų maršruto¹⁰⁴. 1989 m. Vilniaus baldų kombinatui, „Lelijos“ ir „Audėjo“ fabrikams buvo pristatyta nauja importinė įranga. Pasitelkus agentus, buvo stebimi jos montuoti atvykę specialistai: žiūrima, kad jie nepadarytų žalos, siekiama gauti naudingos informacijos¹⁰⁵.

Užsienio specialistai buvo stebimi ne tik darbo, bet ir apgyvendinimo vietose, ir tam buvo pasitelkiamos slaptos techninės priemonės. 1972 m. į Lietuvoje vykstančią kopijavimo mašinų parodą atvykę britų specialistai buvo apgyvendinti „Neringos“ viešbutyje, kuriame buvo gausu spec. technikos. Buvo sukurta 2-osios valdybos operatyvinė grupė, vykdanči išorinį britų grupės sekimą, be to, tikrinama korespondencija. Vienuolika specialistų sekė 25 agentai. Kambariuose buvo nufotografuoti britų užrašai ir juose rasti adresai¹⁰⁶. SSRS PGU rašte LSSR KGB 1-ajam skyriui buvo nurodoma, kad vietiniai agentai stebėtų ir pritaikytų operatyvines-technines priemones į Vilniaus universitetą

atvykstantiems JAV ir italų stažuotojams¹⁰⁷. Amerikiečiams lankantis Mažeikių kompresorių gamykloje, KGB planavo patekti į viešbutį ir ten įtaisyti slaptas operatyvines technines priemones, kad galėtų rinkti informaciją apie jų asmenines ir dalykines savybes, stebėti jų elgesį, galimus ryšius su vietiniais, tam pasitelkti ir agentus vertėjus (ypač užsieniečių buvimo vietose – viešbučiuose, restoranuose, kino teatruose)¹⁰⁸. Arba agentas „Pranas“ (dirbantis „Vilmos“ gamykloje), stebėdamas darbuotojų ryšius su atvykstančiais užsieniečiais, užfiksavo, kad gamyklos inžinierius „Lietuvos“ viešbutyje susitiko su užsieniečiu¹⁰⁹, ir tai galėjo turėti neigiamų padarinių ne tik užsieniečiui, bet ir inžinieriui.

KGB agentų pateikta informacija nenuėjo veltui. Užsienio piliečiai, pažeidę Užsieniečių buvimo SSRS taisykles, buvo baudžiami įvairiomis bausmėmis¹¹⁰. Pavyzdžiui, 1983 m. iš 67 sulaukytų asmenų 8 išsiųsti iš šalies, 31 perspėtas ir 36 gavo baudų¹¹¹. KGB agentų užfiksuoti ir įvairiomis priemonėmis surinkti faktai rodo, kad teritorijos kontrolės sistema neveikė taip, kaip to siekė valdžia.

KELIONĖS Į UŽSIENĮ: STEBĖTI SAVUS IR SVETIMUS

KGB žvalgybinė agentūrinė veikla buvo ne mažiau svarbi nei kova su režimo priešais šalies viduje. Ji apėmė ne tik šnipinėjimą, bet ir propagandines dezinformacines akcijas Vakaruose. Labai svarbu buvo apsaugoti sovietinius piliečius nuo vakarietiško pagundų, verbavimo, net pabėgimo, nes tai galėjo pakenkti sovietinės sistemos įvaizdžiui, skatinti svarbios informacijos nutekėjimą. LSSR KGB 2-oji valdyba taip apibendrino grėsmes savo piliečiams: užsienio spec. tarnybos iš tarybinių piliečių bando išsiaiškinti agentus, apdoroti juos antisovietiška, rinkti

įvairią informaciją apie respubliką, agituoja negrįžti į Lietuvą¹¹².

Kelionės į užsienį (turistinės, kultūrinės, mokslinės ir kitos tarnybinės komandiruotės) buvo skirtos propagandinėms akcijoms ir pramoniniam bei moksliniam šnipinėjimui vykdyti. Agentai buvo KGB akys ir jo planų vykdytojai užsienyje. Jie turėjo stebėti turistų elgesį, ar nebuvo bandymų juos verbuoti, ar neieškojo jie kontaktų su užsieniečiais, ar kas nors iš turistų nebandė pabėgti, ir, prisidengdami stažuotėmis, komandiruotėmis ar konferencijomis, vykdyti pramoninį ir mokslinį šnipinėjimą. 1987 m. KGB dokumente nurodyti 29 šnipinėjimo objektai. Be politinės informacijos apie NATO ir kitas šalis, buvo svarbios įvairios technologijos (kariniai objektai, atominė energetika, jos pritaikymas povandeniniuose laivuose, palydovuose, medicina, lazeriai, naujos medžiagos pramonėje ir kt.). Agentams buvo skiriamos skirtingos užduotys: vieni turėjo pristatyti brėžinius, kiti teorinės medžiagos ir neskelbtų sekamų mokslininkų samprotavimų. KGB domino bendra informacija apie objektą, veiklos tikslai, trumpa istorija, perspektyva, žinios apie apsaugą, darbo režimą, lankymo taisykles. Taip pat buvo renkamos žinios apie organizacinę struktūrą, kadrus, materialinį aprūpinimą, atlyginimo, užmokesčio būdus, oficialius ir neoficialius ryšius, išsiskverbimo galimybes¹¹³.

Pramoninis šnipinėjimas Vakaruose. KGB dokumentai atskleidžia, kokia informacija Vakaruose ją domino. Apie tai liudija ir agentų ataskaitos bei jų pagrindu parengti kiti dokumentai. Tačiau KGB labai nerimavo ir dėl galimo pačių agentų perverbavimo – juos tyrė ir prieš keliones ir po grįžimo. Pavyzdžiui, agentas „Malinauskas“ buvo tikrinamas agentų „Prano“ bei „Vido“ ir taikant operatyvines technines priemones „T“ ir „S“. Agentas „Borisov“ prieš kelionę

į Daniją buvo tikrinamas agentų „Sausis“ ir „Kaunas“, o jam grįžus, jį tikrino agentas „Vladimir“ (Latvija) ir patikimas asmuo XAS (Leningradas, dabar Sankt-Peterburgas), kartu su juo buvę komandiruotėje¹¹⁴.

Apie vykdytą pramoninį šnipinėjimą KGB dokumentų nėra labai daug, tačiau ir iš jų galima spręsti, kokia informacija buvo gauta, kaip ji buvo gauta ir kiek ji buvo svarbi. KGB siekė pasinaudoti agentu „Vytu“, dirbančiu moksliniame technikos institute, nes jis galėjo dominti užsienio spec. tarnybas. KGB nurodymu jis užmezgė ryšius su kai kuriais JAV mokslininkais, todėl gavo galimybę išvykti stažuotis į JAV ir įgyvendinti techninės mokslinės žvalgybos užduotis. Techninę žvalgybą domino ir Čikagoje gyvenantys energetikos srityje dirbantys mokslininkai, kurie 1967 m. galėjo atvykti į konferenciją Minske. Todėl KGB planavo surinkti medžiagą apie juos bei jų gimines ir panaudoti savo tikslams agentą „Algimantą“¹¹⁵, kad susisiektų su jais. 1967 m. pirmajame pusmetyje buvo suplanuota „Ekranos“ gamyklos darbuotojų komandiruotė į anglų įmonę „General Engineering“ susipažinti su kineskopų gamybos technologijomis. KGB numatė į šią grupę įtraukti agentą „Ramašką“ ir neetatinį darbuotoją¹¹⁶. Agentas „Antanas“ pranešė, kad sovietiniams specialistams viešinti Vokietijoje, lankantis viename miestelyje, virš jų praskrido amerikiečių lėktuvas fantomas¹¹⁷ ir kad ši karinio objekto dislokacija galėtų dominti KGB. Agentas „Saulius“ savo pranešime apie komandiruotę Danijoje informavo, kaip elgėsi sovietiniai specialistai, pateikiamos Danijos įmonės atstovų charakteristikos, ką jie gamina, kaip elgėsi, su kokia informacija jam teko susipažinti¹¹⁸. Daugkartinių komandiruočių į Vakarų Vokietijos įmonę „Gühring Automation“ metu agentas „Povilas“ išsiaiškino, kad įmonė „Stewarts Oil“ gamina brangią šaldymo alyvą metalo apdirbimo staklėms. KGB ragino

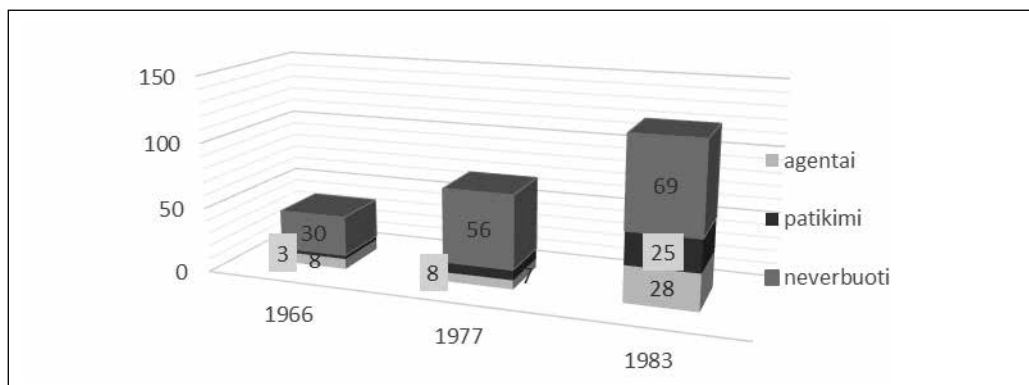
agentą susisiekti su ta įmone dėl šios alyvos tiekimo, gauti pavyzdžius ir sudedamąsias dalis ir jų pagrindu patiems pradėti alyvos gamybą¹¹⁹. Agentai taip pat „prižiūrėjo“ sovietinius specialistus jų komandiruotės Vakarų Vokietijoje metu. Pavyzdžiui, agentui „Alik“ buvo duota užduotis ne tik stebėti išvykusius specialistus, bet ir bandyti išsiaiškinti potencialius ekstremistus iš vokiečių tarpo. Jis įtarė, kad specialistų daiktai slapta buvo apžiūrėti¹²⁰.

Statistiniai duomenys, nors ir fragmentiški, rodo, kokie buvo tokios šnipinėjimo veiklos rezultatai ir kiek jų KGB panaudojo

savo reikmėms. 1971 m. ataskaitoje minima, kad iš gautų 195 vnt. techninės medžiagos 159 vnt. panaudoti KGB¹²¹. 1973 m. gauta 300 vnt. techninės medžiagos, iš jų 129 vnt. panaudoti¹²². 1977 m. gauta 1017 vnt. medžiagos, 420 realizuota centre¹²³. 1978 m. gauta 978 vnt. techninės medžiagos, 452 vnt. realizuoti centre (Maskvoje – aut. past.)¹²⁴.

Ar bendradarbiavimas su KGB buvo vienintelis būdas išvykti į turistinę kelionę ar tarnybinę komandiruotę į užsienį? Statistiniai duomenys rodo, kad ne. Tačiau agentų komandiruočių grupėse buvo daugiau nei turistinėse grupėse (žr. 1 priedą).

1 priedas. *Agentai tarp vykstančių į užsienį specialistų 1966, 1977, 1983 m.*¹²⁵.



Sovietinių turistų „priežiūra“ Vakaruose.

Dar kitokio pobūdžio uždavinius agentai sprendė turistinėse kelionėse į socialistines šalis ar į Vakarus. Labiausiai bijota pabėgimų, tad ne veltui buvo tikrinama prieš keliones ir stebima kelionių metu. Rengiant agentus darbui turistinėse kelionėse, netgi buvo teikiamos rekomendacijos tiems atvejams, jei asmuo planuotų pabėgti ar vykdyti kitus nusikalstamus ketinimus kelionės metu. Nurodoma stebėti, kiek turistai turi valiutos, ar nebuvo antisovietinių kalbų, kontaktų su užsieniečiais, fiksuoti elgesio pokyčius, taip pat akylai sekti, ar nepasitaikė verbavimo atvejų, raginimų bėgti, kokie užsieniečiai

turėjo kontaktų su sovietiniais piliečiais, įmones, aptarnaujančias juos, galbūt už jų slypinčias spec. tarnybas ir ar jie nediskredituoja sovietinio piliečio vardo (alkoholio vartojimas, neteisėti prekybiniai sandoriai, apsikeitimai valiuta, užsieninių prekių pirkimas)¹²⁶. Pavyzdžiui, Vilniaus valstybinio dailės instituto darbuotoja, būdama JAV priėmime, anot KGB, gyrė amerikietišką gyvenimo būdą, piktnaudžiavo gėrimais, koketavo su užsieniečiais, o vienos mokyklos direktorius pirkė per daug užsienietiškų prekių, gyrė vakarietišką gyvenimo būdą¹²⁷. Vargu ar ateityje jie dar galėjo gauti leidimą vykti į užsienį.

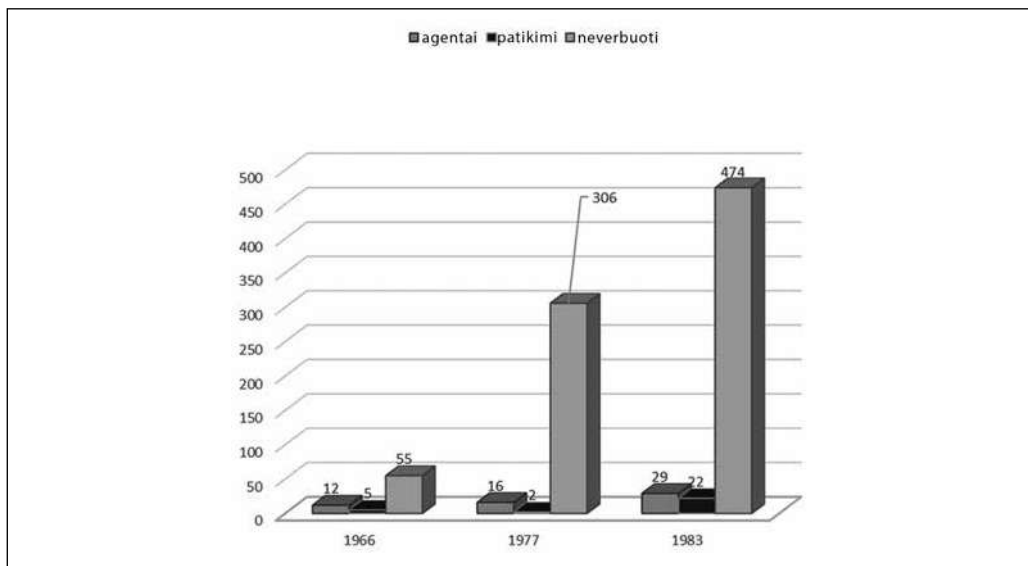
Sąrašas klausimų, kurie būdavo pateikiami agentams ir patikimiems asmenimis, grįžusiems iš užsienio (turistinių kelionių, išvykų pagal mokslinių, techninių, kultūrinių mainų programas), rodo, kokios informacijos reikėjo KGB: kaip buvo elgiamasi su jais užsienyje ir ko klausinėjama užsienio ambasadose, ar nesiuolyta pasilikti, koks pasienio režimas taikomas sovietiniams piliečiams (pasienio kontrolė, registracija, apribojimai), ar nebuvo išduota kokių nors laikinų originalių dokumentų, skirtų KGB. Taip pat buvo užduodami klausimai, susiję su išėivijos organizacijomis, spec. tarnybomis. KGB domino galimi priešiškos veiklos ir verbavimo atvejai, kompromituojančių situacijų sudarymas, bandymai išgauti žvalgybinės informacijos (politinės, ekonominės, karinės) apie tam tikrus asmenis, taip pat apie negatyvius procesus atskirose socialinėse grupėse (pvz., jaunimo, dvasininkų, tikinčiųjų), ar buvo išorinio stebėjimo, slaptos apžiūros atvejų, ar nebuvo pasiūlymų į SSRS pervežti nelegalios literatūros, valiutos, jei buvo, tai kam ir koks kiekis; kas sužinota apie išėivijos organizacijas, kokie jų ryšiai Lietuvoje, finansinė padėtis, vadovaujantys asmenys; sovietinių piliečių kontaktai su užsieniečiais (kaip susipažinta, kokios tolesnio bendravimo galimybės, ko mėginta klausinėti), politinė užsieniečio charakteristika (priklausymas partijomis, požiūris į Lietuvą, SSRS, tarptautinius įvykius, išsilavinimas, asmeninės savybės, silpnybės)¹²⁸. Pavyzdžiui, 1973 m. ataskaitoje apie turizmą užsienyje užfiksuoti neva užsienio spec. tarnybų bandymai paveikti sovietinius piliečius įvairiose šalyse: raginimai pabėgti, antisovietinis apdorojimas, slapta krata, nelegalios literatūros platinimas; nurodomi užsieniečiai, įtariami ryšiais su spec. tarnybomis, daugiausia gidai, taip pat netinkamas turistų elgesys (alkoholio vartojimas ir pan.)¹²⁹.

Taigi turistai būdavo stebimi ne tik prieš keliones, kelionių metu, bet ir jiems grįžus namo. KGB stebėjo išvykstančiuosius per juos lydinčių asmenų užverbuotus gidus, vairuotojus ar vertėjus. Buvo stebimi ir patys gidai, pavyzdžiui, išsiaiškinta, kad 10 gidų ir vairuotojų turėjo įtartinų kontaktų su užsieniečiais, neva priklausančiais spec. tarnyboms¹³⁰. Agentas gidas kelionės Baltijos ir Šiaurės jūra metu užmezgė ryšius su gidais iš Danijos ir Norvegijos. 1978 m. su turistine grupe vyko agentas „Nida“. Jis pranešė, kad užsienietis gidas neva bandė jį ideologiškai apdoroti, skatino bėgti iš SSRS¹³¹. Agento „Vilma“ užduotis buvo stebėti turistus kruizo metu ir turizmo agentus bei gidus¹³². Ataskaitoje apie turistų elgesį kelionės Viduržemio jūroje metu jis nurodė, kas iš jų nesilaikė drausmės, vėluodavo grįžti iš ekskursijų, kas ir ką pirkdavo, pateikė kai kurių asmenų charakteristikas¹³³. 1978 m. turistų grupę Šveicarijoje lydintis turistinės užsienio firmos gidas aiškino, kaip patekti į Vakarų Vokietiją; kitu atveju buvo vykdomas ideologinis agento „Irena“ apdorojimas, t. y. raginimas pabėgti. 1979 m. JAV lankėsi specializuota turistų grupė, apie kurią patikimas asmuo pranešė, kad išėiviai bandė per ją perduoti lietuviams disidentams literatūros, klausinėjo apie padėtį Lietuvoje, teigė, kad padėtis šalyje bloga; taip pat buvo užfiksuota, kad Kipre lietuvių turistų grupę stebėjo asmuo iš šalia viešbučio esančio namo¹³⁴. 1983 m. agentas „Narcizas“ pateikė ataskaitą apie įvairių specialybių turistų iš įvairių sovietinių respublikų kelionę į JAV: kur jie vyko, su kuo susitikinėjo, sutiktų išėivių charakteristikas, ko šie jų klausinėjo, kaip buvo atsakinėjama ir t. t.¹³⁵ Agentas „Vilma“ informavo, kad kai kurie piliečiai turistinėse kelionėse daug dėmesio skyrė bendravimui su užsieniečiais, tad po šios kelionės buvo tiriami ne tik tie asmenys, bet ir užsieniečiai, su kuriais buvo bendraujama¹³⁶.

Individualios agentų kelionės. Kai kurių agentų asmeninių kelionių į užsienį pranešimai rodo, kokie jiems buvo keliamai uždaviniai ir kokią informaciją jie privalėjo rinkti: užmegzti ryšius su KGB reikalingais asmenimis, ypač išeiviais, rinkti informaciją apie išeivijos organizacijas, kviesti juos į Lietuvą siekiant užverbuoti ir pan. LSSR KGB Raseinių skyriaus 1989 m. pažymoje apie į užsienį planuojančius važiuoti agentus jų kelionės vertinamos kaip naudingos, nes jiems skiriamos užduotys rinkti informaciją apie lietuvių išeivius JAV ir Kanadoje¹³⁷. Pavyzdžiui, agento „Astros“ pranešime apie asmeninę kelionę į JAV dėstoma, su kokiais žmonėmis buvo bendrauta, pateikiamos jų asmeninės ir profesinės charakteristikos, kokius ryšius pavyko užmegzti su kitais asmenimis, ypač aktyviais išeivijos veikėjais, pavyzdžiui, dirbančiais radijo stotyje „Amerikos balsas“, kas buvo kalbama apie Lietuvą¹³⁸. KGB tyrimo objektas Ambraziejus, būdamas JAV, susitiko su „Santaros-Šviesos“ atstovais; grįžęs į Lietuvą labai pasikeitė, skleidžia politiškai kenks-

mingas pažiūras. Pasitelkusi agentą „Taurą“, patikimą asmenį ir technines priemones, KGB bando išsiaiškinti jo kontaktus užsienyje, dokumentuoti galimai kenkėjišką veiklą¹³⁹. Agentas „Liza“ išvyko į Vakarų Vokietiją susitikti su giminėmis ir išeivijos atstovais, grįžęs pateikė informaciją apie sovietinių piliečių buvimo Vokietijoje režimą, jų ideologinį apdorojimą. Agentas „Naglis“ išvyko į Kanadoje vykstančią pasaulinę parodą „Ekspo-67“. Vykdydamas KGB užduotis, jis užmegzė ryšius su lietuvių išeiviais, kai kurie iš jų buvo įtariami ryšiais su spec. tarnybomis (radijo stočių darbuotojai)¹⁴⁰. Agentas „Zigmas“, būdamas JAV, pranešė, kad JAV išeivis, nepriklausomos Lietuvos veikėjas Audėnas, klausinėjo apie karinių dalinių dislokavimą Vilniuje. Agentui „Vytui“ viešint JAV, išeiviai jo klausinėjo apie ekonominę, politinę padėtį, konkrečius objektus, o agento „Jano“ primygtinai prašė pasilikti¹⁴¹. Agentūriniai pranešimai rodo, kad KGB labiausiai domino užsieniečiai, ypač lietuvių išeiviai.

2 priedas. *Slaptieji bendradarbiai tarp vykstančiųjų į asmenines keliones 1966, 1977, 1983 m.*¹⁴²



Vis dėlto kontrolė, tikrinimas, stebėjimas negalėjo užkirsti kelio pabėgimams, net ir KGB agentų. Pavyzdžiui, 1972–1974 m. iš užsienio kelionių negrižo dešimt asmenų, tarp kurių buvo trys agentai. Agentas „Leonas“, Mokslų akademijos aspirantas, Kauno rajono padaliniai tarpininkaujant, išvyko į Jugoslaviją, o iš ten pabėgo į Austriją. Taip pat agentas „Tomas“, Vilniaus inžinerinio statybos instituto dėstytojas, išvyko į stažuotę Lenkijoje, o iš ten pabėgo į Austriją. Agentas „Istorikas“, Valstybinės konservatorijos vyr. dėstytojas, būdamas turistinėje kelionėje Jugoslavijoje, pabėgo į Italiją, o iš ten į JAV. Pagrindinė agentų pabėgimų priežastis, anot KGB, buvo nepakankamas operatyvinis domėjimasis jų gyvenimu, pavyzdžiui, agentas „Istorikas“ mokėsi anglų kalbos, ne kartą buvo išvykęs į užsienį¹⁴³. Nors KGB dokumentuose labai akcentuojamas darbas su agentais, jų paruošimas, ypač politinis ir ideologinis, tačiau atsainus, biurokratinis požiūris į žmogų ir buvo tokių nesėkmių priežastis.

IŠVADOS

Sovietų okupuotoje Lietuvoje buvo sukurti politiniai, teisiniai ir represiniai teritorijos kontrolės mechanizmai. Juos įgyvendino komunistų partija kartu su kitomis institucijomis. Viena svarbiausių teritorijos kontrolės vykdytojų buvo KGB. Siekdama užkirsti kelią priešiškam SSRS interesams veiklai – šnipinėjimui ir ideologiniam „tarybinių“ piliečių apdorojimui, KGB atvykstantiems užsieniečiams stebėti taikė represines, agentūrinės ir slaptas operaty-

vines-technines priemones. Pastebėtina, kad KGB kartais veikdavo prisidengdama kitomis institucijomis – tokiomis kaip „Inturistas“, „Tėviškės“ draugija, milicija, partinės struktūros. Stebėti turistų grupes KGB sekėsi geriau negu individualius keliautojus, nes jas lengviau buvo apsupti agentais. Užsieniečių buvimas režiminiuose objektuose taip pat buvo griežtai ribojamas ir reglamentuojamas, nors ir čia būta tikrų ar tariamų šnipinėjimo atvejų, kontaktų su režimo traktuojamais kaip nepatikimais asmenimis. Tačiau KGB užfiksuoti turistų buvimo Lietuvoje tvarkos pažeidimo faktai, kurių, manytina, buvo ir daugiau, rodo, kad net ir KGB neturėjo visų galimybių sekti kiekvieno turistą ir užkirsti kelią šnipinėjimui. Dar sunkiau būdavo kontroliuoti išvykstančius lietuvius, tai patvirtina ir pabėgimai į Vakarų, net ir KGB agentų. Agentai buvo svarbiausias KGB įrankis, užtikrinantis teritorijos kontrolės mechanizmų veikimą savo veiklos baruose. Išlikusiuose KGB dokumentuose nurodyti statistiniai duomenys apie KGB agentus yra fragmentiški – skirtingų metų, skirtingų padalinių (daugiausia remtasi 2-osios valdybos duomenimis). Nemažai agentų siuntė ir 1-asis žvalgybinis skyrius ir 5-oji ideologinės kontržvalgybos tarnyba, tačiau, manytina, pateikiami duomenys atspindi bendras tendencijas. Teigtina, kad nors agentų būta ir nemažai, bet tai nebuvo visuotinai paplitęs reiškinys. Turistinių grupių ir specialistų kelionėse paprastai būdavo daugiau agentų nei asmeninių kelionių metu, nes jiems būdavo skiriamos specifinės žvalgybinės užduotys.

Nuorodos

¹ Ch. Andrew, V. Mitrokhin, *The Sword and the Shield. The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB*, New York: Basic Books, 1999;

Гордиевский, О.; Эндрю К., *КГБ разведывательные операции от Ленина до Горбачева*, Москва, 1999.

² J. Barron, *KGB Today: The Hidden Hand*, London, 1985.

³ M. Ciesielczyk, *KGB: Rusijos ir sovietų slaptosios policijos istorija*, Vilnius, 1991; Y. Albats, *KGB: Statewithin a State*, New York, 1994; A. W. Knights, *The KGB: Police and Politics in the Soviet Union*, New York, 1990; M. Waller, *Secret Empire: The KGB in Russia Today*, Oxford, 1994; M. Waller, *Russia: Death and Resurrection of KGB*, prieiga per internetą: <http://jstor.org> [žiūrėta 2007 10 11]; N. P. Deriabin, T. Bagley, *KGB: Masters of the Soviet Union*, London, 1990; L. Bittman, *The KGB and Soviet Disinformation: An Insider View*, Washington: Pergamon-Brassey's International Defense Publ., 1985; R. H. Shultz, R. Godson, *Dezinformatsia: Active Measures in Soviet Strategy*, New York: Berkley Books, 1986.

⁴ A. Hazanov, *Porous Empire: Foreign Visitors And The Post-Stalin Soviet State, Porous Empire*, prieiga per internetą: <https://repository.upenn.edu/edissertations/2330/>.

⁵ I. Zake, „Soviet Campaigns against „Capitalist Ideological Subversives“ during the Cold War“, prieiga per internetą: https://www.mitpressjournals.org/doi/abs/10.1162/JCWS_a_00007?journalCode=jcws.

⁶ A. Anušauskas, *KGB Lietuvoje: slaptosios veiklos bruožai*, Vilnius, 2008; A. Anušauskas, *KGB. Visiškai slaptai*, Vilnius, 2015.

⁷ D. Dapkutė, „Akiračių ryšiai su okupuota Lietuva“, *Oikos*, 2009, Nr. 1.

⁸ K. Burinskaitė, „KGB kova su išeivija ideologinėmis ir propagandinėmis priemonėmis XX a. dešimtajame dešimtmetyje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2008, Nr. 1; tas pats, „Lietuvos SSR KGB taikiny – akademinė bendruomenė“, *Genocidas ir rezistencija*, 2014, Nr. 1; tas pats, „KGB dezinformacinė veikla ir paslapčių apsauga 1954–1990“, *Genocidas ir rezistencija*, 2007, Nr. 2.

⁹ D. Juodis, *Štapus ir anapus kordono: sovietų saugumo veikla prieš lietuvių išeiviją 1945–1991 m.*, Vilnius, 2016.

¹⁰ A. Streikus, „Sovietų Lietuva ir išeivija: kultūrinių ryšių projektas“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2007, Nr. 20; Tas pats, „Vakarų kultūrinės įtakos ribojimas Sovietų Lietuvoje 1965–1986 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2008, Nr. 1.

¹¹ J. Banionis, *Lietuvos laisvinimo byla Vakaruose 1975–1990*, Vilnius, 2002; J. Banionis, „Lietuvos laisvinimo veikla Vakaruose išgalint detantui 1970–1974“, *Genocidas ir rezistencija*, 2004, Nr. 1; J. Banionis, *Lietuvos laisvinimas Vakaruose 1940–1975*, Vilnius, 2010.

¹² D. Petrauskaitė, „Propagandinis „Tėviškės“ draugijos vaidmuo sovietmečiu plėtojant kultū-

rinius ryšius su išeivija“, *Reshumanitariae*, 2017, XXII.

¹³ A. Anušauskas, *KGB. Visiškai slaptai*, Vilnius, 2015, p. 102.

¹⁴ A. Anušauskas, *KGB Lietuvoje. Slaptosios veiklos bruožai*, Vilnius, 2008, p. 184.

¹⁵ LSSR KGB 2-osios valdybos 1983 m. kovo 18 d. pažyma apie KGB padalinių darbą siekiant suaktyvinti savo darbą kelionių užsienį metu, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-35, ap. 2, b. 868, l. 57.

¹⁶ LSSR KGB 2-osios valdybos 1973 m. birželio 5 d. parengtas sąrašas Vilniaus įmonių, kuriose gali apsilankyti užsieniečiai, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 704, l. 111–112.

¹⁷ LSSR KGB 2-osios valdybos 1989 m. birželio 27 d. patvirtinta užsieniečių buvimo Lietuvoje tvarka, *ibid.*, f. K-18, ap. 2, b. 71, l. 128–131.

¹⁸ LSSR KGB 2-osios valdybos 1968 m. rugsėjo 27 d. pažyma apie operatyvinę padėtį išaiškinant užsienio žvalgybų agentus, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 660, l. 185–187.

¹⁹ LSSR KGB 1964 m. sausio 14 d. raštas dėl priemonių kovai su ideologinėmis priešo diversijomis, *ibid.*, f. K-51, ap. 1, b. 325, l. 27, 33.

²⁰ LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus 1984 m. liepos 17 d. pažyma apie turizmo Lietuvoje kontrolę 1984 m., *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 777, l. 126–127.

²¹ KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus 1985 m. gegužės 12 d. pažyma apie priemonių pagal planą „Kedr-2“ vykdymą už 1984–1985 m. gegužės mėn., *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 774, l. 62.

²² A. Anušauskas, *KGB. Visiškai slaptai...*, p. 239.

²³ LSSR KGB 1964 m. kovo 10 d. agentūrinių operatyvinių priemonių planas įgyvendinant SSRS KGB kolegijos nutarimą „Apie KGB indėlių įgyvendinimą 1963 m. SSKP CK birželio plenumo nutarimus“, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 639, l. 105–106.

²⁴ LSSR KGB 1980 m. balandžio 1 d. pažyma apie kontržvalgybinį darbą turistų grupėse, 1978–1979 m. vykusiose užsienį, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 758, l. 151–152.

²⁵ LSSR KGB kolegijos 1974 m. lapkričio mėn. sprendimas apie darbą tikrinant asmenis, kurie ketina vykti į užsienį, ir pagerinti jų operatyvinę įskaitą, *ibid.*, f. K-51, ap. 1, b. 439, l. 162.

²⁶ LSSR KGB kolegijos 1974 m. lapkričio mėn. sprendimas apie darbą tikrinant asmenis, kurie ketina vykti į užsienį, ir pagerinti jų operatyvinę įskaitą, *ibid.*, f. K-51, ap. 1, b. 439, l. 161.

²⁷ Agento „Nemuno“ 1986 m. rugpjūčio 19 d. pranešimas apie „Žalgirio“ gamyklos darbuotojo komandiruotę į kapitalistinę šalį, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 2093, l. 42–43.

²⁸ LSSR KGB 1964 m. kovo 10 d. agentūrinių operatyvinių priemonių planas įgyvendinant SSRS KGB kolegijos nutarimą „Apie KGB indėlių įgyvendinimą 1963 m. SSKP CK birželio plenumo nutarimus“, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 639, l. 105–106.

²⁹ LSSR KGB 2-osios valdybos 1984 m. balandžio 4 d. pažyma apie darbą su agentais iš užsienio, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 779, l. 58.

³⁰ LSSR KGB 1980 m. balandžio 4 d. pažyma apie operatyvinę padėtį dėl iš JAV atvykstančių turistų, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 758, l. 175.

³¹ LSSR KGB 1980 m. balandžio 1 d. pažyma apie kontržvalgybinį darbą turistų grupėse, 1978–1979 m. vykusiose į užsienį, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 758, l. 152–153.

³² Agento „Marijos“ 1981 m. birželio 1 d. pranešimas apie turistų iš JAV kelionę Lietuvoje, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 790, l. 140–142.

³³ Agento „Vitoldo“ 1985 m. rugpjūčio 6 d. pranešimas apie užsienio turizmo agentūros vadovą lietuvių išeivį, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 790, l. 284–285.

³⁴ LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus veiklos 1975 m. ataskaita (1975 m. gruodžio 16 d.), *ibid.*, f. K-51, ap. 1, b. 439, l. 103.

³⁵ LSSR KGB 1964 m. kovo 10 d. agentūrinių operatyvinių priemonių planas įgyvendinant SSRS KGB kolegijos nutarimą „Apie KGB indėlių įgyvendinimą 1963 m. SSKP CK birželio plenumo nutarimus“, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 639, l. 110.

³⁶ LSSR KGB 2-osios valdybos 1970 m. birželio 12 d. atmintinė apie agentų instruktažą dėl darbo su užsieniečiais, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 746, l. 70–83.

³⁷ LSSR KGB 1971 m. balandžio 7 d. kontržvalgybinio darbo planas sekant į šalį atvykstančius turistus, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 688, l. 142.

³⁸ LSSR KGB 2-osios valdybos 1-ojo skyriaus ataskaita už 1982 m. (1982 m. gruodžio 29 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 772, l. 95.

³⁹ LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus veiklos ataskaita už 1977 m. (1977 m. gruodžio 14 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 750, l. 27.

⁴⁰ LSSR KGB 2-osios valdybos 1978 m. veiklos ataskaita (1979 m. sausio 12 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 754, l. 24.

⁴¹ LSSR KGB 2-osios valdybos 1982 m. ataskaita (1983 m. sausio 17 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 773, l. 50.

⁴² LSSR KGB 2-osios valdybos ataskaita už 1983 m. darbą (1984 m. sausio 12 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 779, l. 8.

⁴³ LSSR KGB 2-osios valdybos 1984 m. veiklos ataskaita (1985 m. sausio 14 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 783, l. 8.

⁴⁴ LSSR KGB 1984 m. gruodžio 19 d. pažyma apie operatyvinę padėtį LSSR pagal 2-ąją liniją, 1984 m. 11 mėnesiui, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 779, l. 134.

⁴⁵ LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus ataskaita už 1985 m. (1985 m. gruodžio 27 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 774, l. 154.

⁴⁶ LSSR KGB 1983 m. gruodžio 1 d. raštas dėl kontržvalgybinių priemonių plano prieš JAV spec. tarnybas pavadinimu „Kedr“, *ibid.*, f. K-18, ap. 1, b. 1379, l. 23.

⁴⁷ LSSR KGB 1983 m. rugpjūčio 26 d. raštas dėl kontržvalgybinių priemonių plano prieš Vakarų Vokietijos spec. tarnybas „Vektor-2“, *ibid.*, f. K-18, ap. 1, b. 1379, l. 20.

⁴⁸ KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus 1985 m. gegužės 12 d. skyriaus ataskaita dėl priemonių pagal plano „Kedr-2“ vykdymo už 1984–1985 m. gegužės mėn., *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 774, l. 60, 61.

⁴⁹ LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus 1984 m. gruodžio 29 d. agentūrinių-operatyvinių priemonių planas 1985 metams, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 774, l. 62.

⁵⁰ LSSR KGB 2-osios valdybos 1982 m. rugsėjo 7 d. pažyma apie kontržvalgybinį darbą užkertant priešininko žvalgybinę veiklą, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 768, l. 99–100.

⁵¹ LSSR KGB 1972 m. lapkričio 28 d. pažyma apie agentūros panaudojimą vykstant į užsienį ir sekant atvykusius užsieniečius, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 689, l. 283.

⁵² LSSR KGB Vilniaus m. skyriaus 1987 m. spalio 15 d. atsakymas apie įgyvendintas priemones pagal planą „Vektor-2“, *ibid.*, f. K-18, ap. 1, b. 1379, l. 115–116.

⁵³ LSSR KGB Telšių rajono poskyrio priemonių planas pagal planą „Kedr“ (1980 m. kovo 7 d.), *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 3744, l. 2, 3.

⁵⁴ KGB Trakų rajono poskyrio veiklos ataskaita (1961 m. vasario mėn.), *ibid.*, f. K-51, ap. 1, b. 300, l. 58.

⁵⁵ LSSR KGB Tauragės r. skyriaus 1960 m. gruodžio 17 d. pranešimas apie užsienio turistus, *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 3608, l. 16–19.

⁵⁶ LSSR KGB 1961 m. rugsėjo 11 d. pažyma apie asmenų, turėjusių kontaktų su užsieniečiais, tyrimą, *ibid.*, f. K-51, ap. 1, b. 299, l. 60, 64.

⁵⁷ LSSR KGB Ukmergės rajono poskyrio pažyma apie darbą 1970 m. pagal 2-ąją liniją (1970 m. gruodžio 23 d.), *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 3985, l. 30.

⁵⁸ LSSR KGB Utenos rajono poskyrio veiklos 1977 m. ataskaita (1977 m. gruodžio 15 d.), *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 4105, l. 32.

⁵⁹ LSSR KGB Ukmergės rajono poskyrio 1979 m. veiklos ataskaita (1979 m. gruodžio 13 d.), *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 4007, l. 27–28.

⁶⁰ LSSR KGB Akmenės rajono poskyrio 1985 metų veiklos ataskaita (1985 m. gruodžio 6 d.), *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 87, l. 49 ap.

⁶¹ LSSR KGB Vilniaus m. skyriaus operatyvinių agentūrinių priemonių planas 1985 metams (1984 m. gruodžio 14 d.), *ibid.*, f. K-18, ap. 1, b. 21, l. 5.

⁶² LSSR KGB 2-osios valdybos 1966 m. gruodžio 27 d. pažyma apie turizmo sektoriaus Vilniuje kontržvalgybinį aprūpinimą, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 652, l. 27–28.

⁶³ LSSR KGB 1972 m. lapkričio 28 d. pažyma apie agentūros panaudojimą vykstant į užsienį bei sekant atvykusius užsieniečius, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 689, l. 280.

⁶⁴ LSSR KGB 1973 m. birželio 27 d. ataskaita apie SSRS KGB kolegijos sprendimo apie Lietuvos SSR KGB išorinio stebėjimo padėtį ir priemones įgyvendinimą, *ibid.*, f. K-51, ap. 1, b. 439, l. 43.

⁶⁵ LSSR KGB 1983 m. spalio 10 d. pažyma apie priešišką JAV ir V. Vokietijos tarnybų veiklą panaudojant legalius būdus patekti į Lietuvos SSR, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 768, l. 55–56.

⁶⁶ LSSR KGB 2-osios valdybos 1-ojo skyr. 1982 m. veiklos ataskaita (1982 m. gruodžio 29 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 772, l. 78.

⁶⁷ LSSR KGB 2-osios valdybos ataskaita už 1975 m. (1976 m. sausio 7 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 731, l. 25.

⁶⁸ LSSR KGB 2-osios valdybos ataskaita už 1983 m. (1984 m. sausio 12 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 779, l. 4.

⁶⁹ LSSR KGB 2-osios valdybos 1984 m. ataskaita (1985 m. sausio 14 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 783, l. 5.

⁷⁰ LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus 1974 m. liepos 17 d. pažyma apie turizmo Lietuvoje kontrolę, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 777, l. 1. l. 120.

⁷¹ LSSR KGB inspekcijos 1975 m. lapkričio 25 d. pažyma apie lietuvių išsivio vizitą Lietuvoje, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 732, l. 25, 26, 27.

⁷² LSSR KGB Kauno m. skyriaus pagal 2-ąją liniją veiklos už 1976 m. ataskaita (1976 m. gruodžio 16 d.), *ibid.*, f. K-18, ap. 1, b. 170, l. 7.

⁷³ LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus pažyma apie skyriaus darbą, atsižvelgiant į SSRS KGB pirmininko J. Andropovo reikalavimus (1975 m.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 731, l. 172.

⁷⁴ LSSR KGB Trakų rajono poskyrio 1979 m. birželio 1 d. raštas LSSR KGB 2-osios valdybos vadovui apie rajone apsilankiusius turistus, *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 3854, l. 5.

⁷⁵ LSSR KGB 1980 m. balandžio 4 d. pažyma apie operatyvinę padėtį dėl iš JAV atvykstančių turistų 1978–1979 m., *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 758, l. 174.

⁷⁶ LSSR KGB 1980 m. balandžio 1 d. pažyma apie operatyvinę padėtį dėl iš JAV atvykstančių turistų, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 758, l. 174.

⁷⁷ LSSR KGB agentūrinių operatyvinių priemonių planas prieš į Lietuvą atvykstančius JAV lietuvių išsivius (1987 m. gegužės 15 d.), *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 323, l. 121–122, l. 121.

⁷⁸ LSSR KGB agentūrinių operatyvinių priemonių planas prieš į Lietuvą atvykusius draugijos Amerikos draugų, tarnaujančių visuomenei, delegaciją (1986 m. balandžio 16 d.), *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 449, l. 175–176.

⁷⁹ LSSR KGB 1980 m. balandžio 7 d. pažyma apie kontržvalgybinį darbą tarp turistų iš VFR, kurie lankėsi Vilniuje 1978–1979 m., *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 758, l. 209–210, 216.

⁸⁰ Patikimo asmens T. A. 1985 m. birželio 25 d. pranešimas apie turistą iš JAV stebėjimą jo kelionės Lietuvoje metu, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 772, l. 10–12.

⁸¹ Patikimo asmens M. G. 1985 m. liepos 29 d. pranešimas apie turistą iš JAV stebėjimą jų kelionės Lietuvoje metu, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 772, l. 132–138.

⁸² LSSR KGB 2-osios valdybos pažyma apie darbą su agentais iš užsienio (1984 m. balandžio 4 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 779, l. 57–59.

⁸³ Agento „Ramunio“ 1986 m. vasario 18 d. pranešimo papildymas apie Lietuvoje dirbusius JAV televizijos kompanijos ABC (American Broadcasting Companies) narius, *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 449, l. 135, 136.

⁸⁴ Agento „Mariaus“ 1986 m. birželio 4 d. pranešimas apie Prancūzijos žurnalisto susitikimą su Trakų karaimais, *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 449, l. 233, 234.

⁸⁵ LSSR KGB agentūrinių operatyvinių priemonių planas įgyvendinant SSRS KGB kolegijos nutarimą „Apie KGB indėlį įgyvendinant 1963 m. SSKP CK birželio plenumo nutarimus“, (1964 m. kovo 10 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 639, l. 109–110.

⁸⁶ LSSR KGB 2-osios valdybos 1-ojo skyriaus 1983 m. balandžio 30 d. pažyma apie operatyvinių darbuotojų darbą ruošiant, parengiant agentus kontržvalgybinei veiklai 1979–1981 m., *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 763, l. 140–141.

⁸⁷ LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus veiklos planas 1968 m. (1968 m. kovo 4 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 664, l. 5.

⁸⁸ LSSR KGB priemonių planas patikrinti pirminius signalus, susijusius su L. Jankausku (1974 m. liepos 10 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 711, l. 167–170.

⁸⁹ LSSR KGB 2-osios valdybos kontržvalgybinių priemonių planas kovoje su JAV spec. tarnybomis („Kedr“) 1979–1981 metams (1979 m. kovo 30 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 755, l. 46.

⁹⁰ LSSR KGB Vilniaus m. operatyvinių agentūrinių priemonių planas 1985 metams (1984 m. gruodžio 14 d.), *ibid.*, f. K-18, ap. 1, b. 21, l. 11.

⁹¹ LTSR KGB kontržvalgybinio darbo planas stebėti į šalį atvykstančius turistus (1971 m. balandžio 7 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 688, l. 142d-h.

⁹² LSSR KGB pažyma apie 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus veiklą 1978 m. (1978 m. gruodžio 12 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 749, l. 178–179.

⁹³ Agento „Romo“ 1989 m. sausio 23 d. pranešimas apie užsienio specialistų apsilankymą Vilniaus statybinių apdailos įrenginių gamybiniame susivienijime, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 2116, l. 36–37.

⁹⁴ LSSR KGB Vilniaus miesto skyriaus priemonių planas atvykstantiems specialistams iš Italijos tirti (1988 m. sausio 11 d.), *ibid.*, f. K-18, ap. 2, b. 71, l. 62.

⁹⁵ LSSR KGB Vilniaus miesto skyriaus 1986 m. birželio 18 d. pažyma apie Italijos firmų atstovų apsilankymą Vilniaus įmonėse, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 2142, l. 46.

⁹⁶ LSSR KGB Panevėžio m. skyriaus agentūrinių operatyvinių priemonių planas 1967 metams (1967 m. sausio 4 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 653, l. 187.

⁹⁷ LSSR KGB 1975 m. kovo 20 d. pažyma apie kontržvalgybinį darbą tarp užsienio specialistų, *ibid.*, f. K-51, ap. 1, b. 439, l. 3, 4.

⁹⁸ LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus 1976 m. sausio 6 d. pažyma apie darbą pagal 3-iąją liniją, *ibid.*, f. K-51, ap. 1, b. 439, l. 123.

⁹⁹ LSSR KGB Kauno m. skyriaus 1976 m. gruodžio 16 d. ataskaita už 1976 m. pagal 2-ąją liniją, *ibid.*, f. K-18, ap. 1, b. 170, l. 7–8.

¹⁰⁰ LSSR KGB pažyma apie 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus veiklą 1978 m. (1978 m. gruodžio 12 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 749, l. 179.

¹⁰¹ LSSR KGB 2-osios valdybos 1-ojo skyriaus 1978 m. gruodžio 12 d. pažyma apie kontržvalgybinį darbą tarp išvažiuojančių piliečių, kaip turistų, į kapitalistines šalis 1964–1965 m. ir priemones pagerinti tą darbą, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 652, l. 79.

¹⁰² LSSR KGB Vilniaus m. 1987 m. spalio 15 d. skyriaus atsakymas apie įgyvendintas priemones pagal planą „Vector-2“, *ibid.*, f. K-18, ap. 1, b. 1379, l. 117.

¹⁰³ Agento „Jan“ 1988 m. liepos 22 d. pranešimas apie atvykstančio į „Litą“ specialisto priežiūrą, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 2131, l. 53–54.

¹⁰⁴ LSSR KGB 6-ojo skyriaus 1988 m. gegužės 6 d. pažyma apie pokalbį su agentu „Petrausku“ apie danų specialistų viešnagę Vilniuje, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 2146, l. 54–55.

¹⁰⁵ LSSR KGB Vilniaus m. skyriaus išrašas iš plano organizuoti Vilniaus m. skyriaus darbą pagal 6-ąją liniją 1990 metams (1989 m. gruodžio 13 d.), *ibid.*, f. K-18, ap. 1, b. 1379, l. 172.

¹⁰⁶ A. Anušauskas, *KGB. Visiškai slaptai...*, p. 61.

¹⁰⁷ SSRS KGB PGU 1986 m. gruodžio 23 d. telegrama LSSR KGB 1-ajam skyriui dėl į Lietuvą atvykstančių asmenų iš JAV ir Italijos stebėjimo, *ibid.*, f. K-18, ap. 2, b. 1379, l. 105–109.

¹⁰⁸ LSSR KGB Mažeikių r. skyriaus agentūrinių operatyvinių priemonių planas sekant amerikiečių specialistus (1979 m. kovo 1 d.), *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 1975, l. 36.

¹⁰⁹ Agento „Prano“ 1988 m. gruodžio 6 d. pranešimas apie įmonės „Vilma“ inžinieriaus kontaktus su užsieniečiais, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 2090, l. 54–55.

¹¹⁰ LSSR KGB 1971 m. veiklos ataskaita (1972 m. sausio 27 d.), *ibid.*, f. K-51, ap. 1, b. 372, l. 72; LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus pažyma apie jo skyriaus darbą pagal SSRS KGB pirmininko J. Andropovo reikalavimus (1975 m.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 731, l. 173; LSSR KGB 2-osios valdybos 1976 m. veiklos ataskaita (1977 m. sausio 15 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 737, l. 60; LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus veiklos 1977 m. ataskaita (1977 m. gruodžio 14 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 750, l. 9; LSSR KGB 2-osios valdybos 1978 m. veiklos ataskaita (1979 m. sausio 12 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 754, l. 24; LSSR KGB 2-osios valdybos 1979 m. veiklos ataskaita (1980 m. sausio 3 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 759, l. 118; LSSR KGB 2-osios valdybos 1981 m. veiklos ataskaita už 1981 m. (1982 m. sausio 14 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 770, l. 55; LSSR KGB 2-osios valdybos 1-ojo skyr. 1982 m. veiklos ataskaita (1982 m. gruodžio 29 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 772, l. 94; LSSR KGB 1983 m. spalio 10 d. pažyma apie

priešišką JAV ir Vakarų Vokietijos spec. tarnybų veiklą, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 768, l. 60; LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus 1984 m. liepos 17 d. pažyma apie turizmo Lietuvoje kontrolę, 1984 m., *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 777, l. 122.

¹¹¹ LSSR KGB 1983 m. spalio 10 d. pažyma apie priešišką JAV ir Vakarų Vokietijos spec. tarnybų veiklą, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 768, l. 60.

¹¹² LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus pažyma apie skyriaus darbą, atsižvelgiant į SSRS KGB pirmininko J. Andropovo reikalavimus (1975 m.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 731, l. 175.

¹¹³ A. Anušauskas, *KGB Lietuvoje. Slaptosios veiklos...*, p.135–136, 140.

¹¹⁴ KGB inspekcijos 1977 m. gegužės 13 d. pažyma apie 1-ojo skyriaus 3-iojo poskyrio darbą su agentais, *ibid.*, f. K-51, ap. 1, b. 759, l. 49.

¹¹⁵ KGB Kauno m. priemonių planas prieš pagrindinį priešininką (1967 m. lapkričio 16 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 653, l. 159–160.

¹¹⁶ LSSR KGB Panevėžio m. skyriaus agentūrinių operatyvinių priemonių planas 1967 metams (1967 m. sausio 4 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 653, l. 187.

¹¹⁷ LSSR KGB Vilniaus miesto skyriaus 1988 m. rugpjūčio 8 d. raštas remiantis agento „Antano“ pranešimu, *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 225, l. 7.

¹¹⁸ Agento „Sauliaus“ 1981 m. spalio 13 d. pranešimas apie tarnybinę kelionę į Danijos firmą „Diza“, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 410, l. 6–12.

¹¹⁹ KGB Vilniaus m. skyriaus išrašas iš plano organizuoti Vilniaus m. skyriaus darbą pagal 6-ąją liniją (1989 m. gruodžio 13 d.), *ibid.*, f. K-18, ap. 1, 1379, l. 173–174.

¹²⁰ Agento „Alik“ 1989 m. kovo 18 d. pranešimas apie tarybinių specialistų stebėjimą jiems lankantis Vakarų Vokietijoje, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 2111, l. 46–49.

¹²¹ LSSR KGB ataskaita už agentūrinių-operatyvinių bei tardymo darbą 1971 m. (1972 m. sausio 27 d.), *ibid.*, f. K-51, ap. 1, b. 372, l. 64.

¹²² LSSR KGB ataskaita už agentūrinių-operatyvinių bei tardymo darbą 1973 m. (1974 m. sausio 28 d.), *ibid.*, f. K-51, ap. 1, b. 372, l. 107.

¹²³ LSSR KGB ataskaita už agentūrinių-operatyvinių bei tardymo darbą 1977 m. (1978 m. sausio 25 d.), *ibid.*, f. K-51, ap. 1, b. 372, l. 162.

¹²⁴ LSSR KGB ataskaita už agentūrinių-operatyvinių bei tardymo darbą 1978 m. (1979 m. sausio 30 d.), *ibid.*, f. K-51, ap. 1, b. 372, l. 173.

¹²⁵ LSSR KGB 1967 m. kovo 6 d. pažyma apie Lietuvą aplankiusius užsieniečius, *ibid.*, f. K-41,

ap. 1, b. 652, l. 87; LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus 1979 m. vasario 23 d. pažyma pasitarimui KGB kolegijai apie priemones pagerinti kontržvalgybinį darbą vykstant į užsienio šalis, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 755, l. 200; LSSR KGB 2-osios valdybos 1983 m. kovo 18 d. pažyma apie KGB padalinių darbą siekiant suaktyvinti savo darbą kelionių į užsienį metu, *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 868, l. 59.

¹²⁶ LSSR KGB agentų ir patikimų asmenų, vykstančių su turistinėmis grupėmis į užsienį, paruošimo ir instruktažo klausimų sąrašas (1976 m. birželio 28 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 732, l. 41–43.

¹²⁷ LSSR KGB 2-osios valdybos 1983 m. kovo 18 d. pažyma apie KGB padalinių darbą siekiant suaktyvinti savo darbą kelionių į užsienį metu, *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 868, l. 63.

¹²⁸ LSSR KGB 2-osios valdybos klausimų, kurie turi būti pateikti agentams, patikimiams asmenims ir kitiems piliečiams, išvykstantiems į užsienį, sąrašas (1986 m. gruodžio 23 d.), *ibid.*, f. K-18, ap. 2, b. 1379, l. 105–106.

¹²⁹ LSSR KGB 2-osios valdybos 4-ojo skyriaus 1974 m. vasario 27 d. pažyma apie kontržvalgybinį darbą tarp 1973 m. į užsienį vykusių turistų, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 715, l. 160.

¹³⁰ LSSR KGB 2-osios valdybos 4-ojo skyriaus 1971 m. ataskaita (1972 m. vasario 25 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 689, l. 14.

¹³¹ LSSR KGB 1980 m. balandžio 4 d. pažyma apie kontržvalgybinį darbą turistų grupėse, 1978–1979 m. vykusiose į užsienį, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 758, l. 157–158.

¹³² Agento „Vilmos“ 1986 m. gruodžio 9 d. pranešimas apie užsienio gidus, bendraujančius su tarybiniais turistais užsienyje, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 793, l. 40–46.

¹³³ Agento „Vilmos“ 1985 m. lapkričio 28 d. pranešimas apie lietuvių turistų stebėjimą jų kelionės Viduržemio jūra metu, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 772, l. 198–202.

¹³⁴ LSSR KGB 1980 m. balandžio 4 d. pažyma apie kontržvalgybinį darbą turistų grupėse, 1978–1979 m. vykusiose į užsienį, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 758, l. 157–158.

¹³⁵ Agento „Narcizo“ 1983 m. kovo 23 d. agentūrinis pranešimas apie sovietinės turistų grupės apsilankymą JAV, *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 303, l. 243–248.

¹³⁶ Agento „Vilmos“ 1988 m. liepos 12 d. pranešimas apie tarybinių turistų elgesį užsienyje, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 776, l. 106–107.

¹³⁷ LSSR KGB Raseinių rajono 1989 m. vasario 9 d. pažyma apie agento kelionės į Kanadą galimybes, *ibid.*, f. K-11, ap. 2, b. 1002, l. 224–225.

¹³⁸ Agento „Astros“ 1980 m. gruodžio 10 d. pranešimas apie gyventojų ryšius su užsieniečiais, *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 301, l. 130–141.

¹³⁹ Vilniaus m. operatyvinių agentūrinių priemonių planas 1985 metams (1984 m. gruodžio 14 d.), *ibid.*, f. K-18, ap. 1, b. 21, l. 5.

¹⁴⁰ LSSR KGB 2-osios valdybos 4-ojo skyriaus veiklos pažyma už 1968 m. veiklą (1968 m. sausio 11 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 660, l. 33–35.

¹⁴¹ LSSR KGB 2-osios valdybos 4-ojo skyriaus 1974 m. kovo 4 d. pažyma apie kontržvalgybinį darbą tarp 1973 m. važiuosiuųjų į užsienį su asmeniniais pakvietimais, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 715, l. 149.

¹⁴² LSSR KGB 1967 m. kovo 6 d. pažyma apie Lietuvą aplankiusius užsieniečius 1966 m., *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 652, l. 86; LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus veiklos ataskaita už 1977 m. (1977 m. gruodžio 14 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 750, l. 21; LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus ataskaita už 1983 m. (1984 m. vasario 22 d.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 781, l. 12.

¹⁴³ KGB pažyma apie spec. patikrinimą asmenų, kurie vyksta į užsienį, ir tolimesnį operatyvinės įskaitos darbo gerinimą (1974 m. lapkričio mėn.), *ibid.*, f. K-1, ap. 10, b. 439, l. 156–157.

Gauta 2020 02 05
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Kristina Burinskaitė

LITHUANIA'S RELATIONS WITH THE WEST WITHIN THE KGB WEB

Summary

The mechanisms for maintaining control of the Soviet territory and information, the so-called ‚Iron Curtain‘, were very diverse (political, legal, coercive, agency networking) and were supported by certain institutions. The aim will be to describe the role played by this institution in controlling relations with the West during personal, tourist trips both domestically and abroad, and on official missions.

The Soviet system sought to classify information that could damage the image of the Soviet-as-advanced system and reveal strategically important (political, economic, military, social) information that the West could supposedly use against it. Therefore, it was important that sensitive information would not be known by persons staying in Lithuania and that it would not be disseminated by Lithuanians going abroad. In view of this, the procedure of movement of foreigners on the territory of Lithuania (what cities and sites were allowed to be visited, with which people communication was allowed) and the rules of the presence of Lithuanians abroad (tourists, missions, etc.) were drawn up. To achieve these objectives, the KGB used its own methods: operational-technical tools, agency network and various instructions.

According to the KGB, the greatest threat from arrivals was potential espionage, so all attention was paid to preventing possible espionage. The KGB, using all its means, had been monitoring where foreigners were going, who

they were communicating with and how they behaved. Diplomats and journalists arriving in the country were particularly scrutinized. They were almost automatically equated with special service agents, as were scientists and industry professionals. The control of the movement and communication of foreigners with the local population was to be ensured by agents accompanying them, trusted persons (guides, interpreters, bus drivers, restaurant and hotel workers), disguised workers working incognito, and secret operational technical devices.

The KGB's intelligence agency activities were no less important than the fight against the regime's internal enemies. It included not only espionage, but also propaganda-disinformation campaigns in the West. The agents were the eyes of the KGB and the perpetrators of their plans abroad. It was important for them to protect Soviet citizens from Western temptations, recruitment and escape, as this could damage the image of the Soviet system and allow for the flow of important information to the West. However, the facts of the violation of the order of the presence of tourists in Lithuania, and the cases of escape of Soviet citizens, recorded by the KGB, show that even the KGB did not have such opportunities to follow each tourist, prevent espionage and reveal the potential intentions of departing persons. It was even more difficult to control the departing Lithuanians, as evidenced by the escapes to the West, even by KGB agents.

Juozas Urbšys KGB akiratyje. Šaltinių atodangos

Lietuvos valstybės veikėjai, kuriems po kalinių sovietų lageriuose ir kalėjimuose pavyko išlikti ir grįžti į tėvynę, buvo ne tik KGB stebimi, bet ir verčiami rašyti nepriklausomą Lietuvą šmeižiančius straipsnius ar atsiminimus. Paskutinis Lietuvos užsienio reikalų ministras Juozas Urbšys taip pat neišvengė KGB persekiojimo ir spaudimo. Jis atsisakė rašyti nepriklausomą Lietuvą žeminančius propagandinius straipsnius ir slapta parašė atsiminimus, kurie dar 1987 m. buvo išspausdinti pagrindinėje „ab“ spaustuvėje. Straipsnyje, remiantis pirmą kartą istoriografijoje naudojamu šaltiniu – autentiškais J. Urbšio užrašais, analizuojama, kokiems tikslams ir kokias priemones taikydama KGB siekė panaudoti buvusį užsienio reikalų ministrą, atskleidžiama, kokios taktikos laikėsi buvęs Lietuvos diplomatas, siekdamas netapti KGB įrankiu.

ĮVADAS

Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, pirmiausia buvo suimti ir įkalinti Lietuvos vyriausybės nariai, vėliau ir kiti valstybės veikėjai. 1940 m. liepos 17 d. buvo ištremtas į Rusijos Tambovo miestą ir Lietuvos užsienio reikalų ministras Juozas Urbšys kartu su žmona Marija Mašiotaitė-Urbšiene. Nuo 1941 m.

birželio 22 d., prasidėjus Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karui, Urbšiai buvo suimti ir ilgus metus kalinami Tambovo, Saratovo, Maskvos, Kirovo, Gorkio, Ivanovo ir Vladimiro kalėjimuose: iš viso kalėjo 13 metų, 11 iš jų praleido vienutėse. Tačiau diplomatas J. Urbšys nepalūžo ir 1943–1944 m. žiemą Josifui Stalinui nusiuntė du memorandumus, kuriuose rašė „apie reikalingumą atstatyti Lietuvos valstybės nepriklausomybę“. 1952-aisiais Ypatingojo pasitarimo nutarimu Juozas ir Marija Urbšiai nuteisiami 25-iems metams kalėti. Po J. Stalino mirties politinių kalinių bylos buvo peržiūrėtos.

1954 m. rugpjūčio 27 d. J. Urbšys ir M. Urbšienė buvo paleisti iš kalėjimo be teisės grįžti į Lietuvą. Apsigyveno jie Viaznikuose, Vladimiro srityje. Negaudamas kito darbo, J. Urbšys dirbo fabriko „Paryžiaus komuna“ pirties kasininku. 1956 m. liepą M. Urbšienė, o po mėnesio ir J. Urbšys grįžo į tėvynę. Kadangi namus buvo konfiskavę okupantai, pora laikinai prisiglaudė Kaune Sofijos Čiurlionienės namų pusrūsyje, Žemaičių g. 10-1a. Jau vėliau, 1964 m., J. Urbšys gavo pusantr kambario butą Pramonės pr. 1-30. Nuo 1958-ųjų iki pat Juozo Urbšio gyvenimo pabaigos buitį tvarkė jo brolio dukterė Marija Urbšytė. Lietuvoje M. Urbšienei pavyko gauti darbo Respublikinės bibliotekos Rankraščių skyriuje, kur ji dirbo iki pat

mirties 1959-aisiais. Buvęs ministras turėjo pragyventi iš 50 rublių pensijos ir vertimų iš prancūzų kalbos, kuriuos užsakydavo Grožinės literatūros leidykla. Pirmąjį vertimą jam surado S. Čiurlionienė – savo vardu iš leidyklos ji pasiėmė versti G. Flobero „Ponią Bovari“. 1958 m. išėjęs knygai, buvo užrašyta, kad ją vertė S. Čiurlionienė. Tik nuo 1959-ųjų buvę represuotiėji galėjo oficialiai gauti darbo, todėl kitose knygose jau buvo rašoma: „Vertė J. Urbšys“¹.

Grįžusius iš kalėjimų ir lagerių buvusius Lietuvos valstybės veikėjus, tarp jų ir J. Urbšį, uoliai sekė KGB agentai. Siekiant juos panaudoti sovietų propagandai, buvo taikomos įvairios poveikio priemonės. Istoriografija šiuo klausimu itin negausi: prof. Juozas Skirius straipsnyje mini, kad 1963 m. J. Urbšys sovietinės vyriausybės buvo „pakviestas“ liudytoju į Rytų Berlyne organizuotą aukšto hitlerininkų pareigūno Hanso Globkės² teismo procesą. Buvęs Lietuvos užsienio reikalų ministras liudijo, kokiomis aplinkybėmis nuo Lietuvos 1939-aisiais buvo atplėštas Klaipėdos kraštas.

Pagrindinis šio straipsnio šaltinis – pirmą kartą Lietuvos istoriografijoje naudojami J. Urbšio užrašai apie KGB darbuotojų ir jų užduotis vykdžiusių žurnalistų, leidyklų atstovų ir sovietinių diplomatų apsilankymus. Buvęs ministras ir diplomatas ant kalendorių ar sąsiuvinio lapelių užrašydavo informaciją apie tokių lankytojų vizitus, jų pasiūlymus ir savo atsakymus, o vėliau tuos lapelius suklijuodavo į atskirą sąsiuvinį, pavadintą „Juozo Urbšio įvairūs užrašai“³. Užrašų chronologija – 1960–1978 m. laikotarpis. Šis sąsiuvinis buvo saugomas J. Urbšio bute, Kaune, V. Putvinskio gatvėje, kol dar buvo gyva jo dukterėčia Marija Urbšytė.

Kiti šaltiniai – Lietuvos ypatingajame archyve saugomi Juozą Urbšį, Petrą Klimą, Balį Žygelį, Veroniką Alseikienę sekusių KGB agentų „Beržinio“, „Kęstučio“, „Zverevo“,

„Draugo“ pranešimai⁴. Chronologines įvykių spragas padėjo užpildyti knygoje „Dabar ir visados“ publikuoti Jono Čekio⁵, Reginos Žepkaitės ir Kęstučio Kuzmos atsiminimai⁶.

Šio straipsnio tikslas – parodyti, kuriam tikslui ir kokiais metodais KGB bandė panaudoti paskutinį Lietuvos užsienio reikalų ministrą Juozą Urbšį, atskleisti, kokios taktikos jis laikėsi, siekdamas netapti KGB įrankiu.

KGB DARBUOTOJŲ BANDYMAI PANAUDOTI J. URBŠĮ SOVIETŲ PROPAGANDOS TIKSLAMS

KGB darbuotojai akylai stebėjo iš kalėjimų ir tremties grįžusius nepriklausomos Lietuvos veikėjus ir itin domėjosi jų gyvenimu. Iki 1967 m. liepos 17 d. tai vykdė SSRS KGB Lietuvos padalinio 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus darbuotojai. Tą pačią dieną buvo įkurtas ideologinės kontržvalgybos 5-asis skyrius, kuriam teko svarbiausia užduotis – kovoti su sovietinio režimo kritikais, anti-sovietinio pasipriešinimo organizacijomis, kitomis antisovietinės veiklos apraiškomis. Šį padalinį iš pradžių sudarė trys skyriai, vėliau jie buvo išplėsti į šešis poskyrius⁷. KGB duomenimis, 1966 m. Kaune ir keturiuose aplinkiniuose kaimiškuose rajonuose gyveno 4000 asmenų, teistų už pavojingus valstybei nusikaltimus, ir apie 2000 šeimų, grįžusių iš tremties vietų, tarp jų – 48 asmenys, buvę politinių partijų lyderiai ir tarpukario Lietuvos vyriausybių valdininkai⁸. Dokumente rašoma, kad buvę veikėjai ir iš kalėjimų grįžę „aktyvūs nacionalistinio pogrindžio dalyviai“ pradėjo laikytis „jėgų išsaugojimo“ taktikos ir „kenksmingą darbą dirba, daugiausia, ideologiniame fronte“, siekdami daryti įtaką bendraminčiams ir jaunimui.

J. Urbšys KGB akiratyje buvo visą sovietų okupacijos laikotarpį. Iš pradžių KGB

darbuotojai taikė tiesioginio spaudimo priemones, lankydami J. Urbšį namuose ar kviesdami jį atvykti į KGB rūmus. Pirmas KGB Kauno skyriaus 2-ojo poskyrio vyresniojo operatyvinio įgaliotinio Vasilijaus Seredos vizitas J. Urbšio užrašuose užfiksuotas 1960 m. gruodžio 23 d. Jis atvyko pas J. Urbšį 14 val., tačiau, neradęs jo namuose, parašė raštelį, kviesdamas atvykti į KGB rūmus. J. Urbšiui atvykus apie 16.30 val., su juo kalbėjosi KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus 1-ojo poskyrio viršininkas Nachmanas Dušanskis, Kauno skyriaus 2-ojo poskyrio viršininkas Albinas Gurbininkas ir 2-ojo skyriaus 1-ojo poskyrio vyresnysis operatyvinis įgaliotinis Piotras Karpuchinas. Pokalbį vedė N. Dušanskis, nors J. Urbšiui atrodė, kad šios grupės vyresnysis buvo P. Karpuchinas⁹. KGB darbuotojai klausinėjo, ar J. Urbšys nerašo kokių nors atsiminimų, ar kas nors iš oficialių žmonių nesikreipė į jį su prašymu parašyti atsiminimus. J. Urbšys atsakė, kad tuo reikalu jį buvo aplankęs „Švyturio“ žurnalo atstovas.

KGB darbuotojai siūlė J. Urbšiui „sutaikyti lietuvių emigraciją su tėvyne“, aiškino, kad atėjo laikas savo gyvenimo patirtį atskleisti jaunimui, kad negalima nusinešti į kapus to, kas „gali būti svarbiu indėliu į Lietuvos istoriją“. J. Urbšys atsakė, kad kol kas nesijaučia subrendęs tokiam reikalui, ypač matydamas oficialią spaudos tendenciją juodinti nepriklausomybės periodą. Jo nuomone, tas periodas buvo teigiamas tiek lietuvių tautai, tiek Sovietų Sąjungai. Be to, J. Urbšys pastebėjo, kad Solomono Atamuko straipsnyje „Krokodilo ašaros“, išspausdintame gruodžio 13 d. laikraštyje „Sovietskaja Litva“, pasirodė teisingesnis nepriklausomos Lietuvos vyriausybės ir pareigūnų veiklos vertinimas. Jis teigė, kad galėtų rašyti tik taip, kaip jam atrodo ir kaip iš tikrųjų buvo. J. Urbšio nuomone, tokie atsiminimai netiktų spaudai, nebent Mokslų Akademijai.

Buvęs ministras paaiškino, kad turės galvoje KGB darbuotojų pasiūlymą, tačiau dabar pagal sutartį su leidykla iki 1961 m. balandžio 15 d. jis turįs pristatyti užbaigtą vertimą. Apie atsiminimus jis pažadėjo pagalvoti po šios datos.

N. Dušanskis dar klausinėjo apie gyvenimo sąlygas ir apie kalėjimų periodą. J. Urbšiui papasakojus apie patirtis kalėjimuose, šis pareiškė, kad yra įgaliotas pasakyti, jog J. Urbšio atsakymas dėl atsiminimų, ar jis būtų teigiamas ar neigiamas, neturės pasekmių nei jo pensijai, nei vertimo darbui. Atsisveikindamas N. Dušanskis padavė J. Urbšiui kortelę, kurioje buvo užrašyti A. Gurbininko (Kaune), N. Dušanskio, P. Karpuchino ir LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus viršininko Antano Naro (Vilniuje) telefono numeriai, kad jis galėtų paskambinti, jeigu turėtų ką pasakyti. Be to, N. Dušanskis davė J. Urbšiui susipažinti su Šulgino pasisakymu „Izvestijose“, kad jis pasektų šio pavyzdžiu. Tačiau J. Urbšys atsakė, kad jo padėtis kitokia, nes jis esąs lietuvis, o ne rusas. Jo požiūriu, Lietuva gali būti socialistinė, tačiau nepriklausoma, tokia kaip Lenkija. Buvęs ministras dar kartą pakartojo, kad viskas, „kas dabar skelbiama apie nepriklausomybės periodą, yra perdėm neigiama, visi veikėjai šmeižiami, kompromituojami“, todėl jis negalįs įsijungti į šią akciją. Pokalbio pabaigoje J. Urbšys pareiškė nusistebėjimą, kodėl su juo tokiu klausimu kalbasi represinio organo atstovai.

1961 m. kovo 7 d. J. Urbšį namuose aplankė N. Dušanskis kartu su A. Gurbininku. Po įžangos apie butą, drėgmę ir panašiai N. Dušankis pasakė, kad po 1960 m. gruodžio 23 d. pasikalbėjimo jiems liko įspūdis, jog J. Urbšys sutikęs parašyti straipsnį į spaudą „apie tarybinės Lietuvos pasiekimus su palyginimais iš nepriklausomos Lietuvos laikotarpio“¹⁰, ir pasiūlė, kad tuo reikalu su juo galėtų bendradarbiauti S. Atamukas

arba Boleslovas Baranauskas, jie atvyktų pas jį į Kauną. J. Urbšys atsakė, kad jis nieko nežadėjęs, o tuo metu buvo kalbama tik apie atsiminimus. Kaip įrodymą jis perskaitė savo įrašą apie pirmąjį pasikalbėjimą. KGB darbuotojai patvirtino, kad viskas užrašyta teisingai, bet N. Dušanskis tuose užrašuose pasigedo pažado parašyti straipsnį. J. Urbšys atsisakė rašyti ir savo užrašuose užfiksavo, kad kagėbistai įkalbinėjo jį nuo 12 iki 14 val.

LSSR centriniame valstybės archyve, kurį kontroliavo KGB, 1959 m. buvo įkurtas Dokumentų publikavimo skyrius, kurio pagrindinis tikslas buvo skleisti melagingas žinias ir įvairias falsifikacijas, žeminančias Lietuvos patriotų ir laisvės kovotojų vardą. Siekiant kompromituoti antisovietinio pasipriešinimo judėjimo dalyvius, LKP CK nutarimu 1959-ųjų pradžioje įkurta speciali archyvinių dokumentų skelbimo redakcija, jai vadovavo buvęs NKVD-KGB tardytojas Boleslovas Baranauskas. Redakcijai aktyviai talkino KGB operatyvinių darbuotojų grupė. Ji atrinkinėjo KGB saugomus archyvinius dokumentus, daiktinius įrodymus, rinko ir sistemino archyvinę medžiagą, atskleidžiančią „nacionalistų veiklą“, skelbė dokumentus, kompromituojančius pasipriešinimo dalyvius ir Laisvės kovotojus, partizanus. Vien šiais tikslais 1959–1960 m. respublikiniuose laikraščiuose, KGB duomenimis, buvo paskelbta daugiau kaip 452 straipsniai ir dokumentinės apybraižos, kuriose negatyvių faktų pagrindu buvo niekinama antisovietinio pasipriešinimo, jo organizacijų ir buvusių Lietuvos Respublikos politinių institucijų veikla. KGB selektyviai parinktos archyvinės medžiagos pagrindu buvo išleistos knygos „Žudikai bažnyčios prieglobstyje“ (1960), „Archyviniai dokumentai apie nacionalistų antiliaudinę veiklą“ (1961), „Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje“ (1961), „Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)“ (1 dalis – 1965, 2 dalis – 1973), „Hitleriniai para-

šiutininkai“ (1966), serija „Faktai kaltina“. Šiomis ir daugeliu kitų minėtos redakcijos leistų knygų dar ir dabar plačiai naudojamos rašant skaudžią karo metų Lietuvos istoriją¹¹.

1961 m. birželio 28 d. pas J. Urbšį apsilankė P. Karpuchinas. Jis išbuvo nuo 13.30 iki 16.30 val., vis ragindamas parašyti straipsnį, tačiau ir vėl sulaukė neigiamo atsakymo¹². 1961 m. rugsėjo 8 d. 16.40 val. vėl apsilankė P. Karpuchinas, lydimas Henriko Vaigausko, kurį pristatė kaip Kauno saugumo viršininką¹³. Daugiausia kalbėjo P. Karpuchinas, klausė, ar J. Urbšys sutiktų, jei pas jį atvyktų „Mokslų akademijos žmogus“ pasikalbėti apie tai, ką jis galėtų parašyti „iš savo partirties“. Buvęs ministras pakartojo, kad jis negali rašyti kitaip, tik taip, kaip pats galvoja ir kaip iš tikrųjų buvo, ir pridūrė, kad nebuvo jokio reikalo KGB darbuotojams atvykti to jo klausiti, nes jeigu kas atvyks, tai ir pasikalbės, tad galėtų atvykti ir be KGB tarpininkavimo. H. Vaigauskas paklausė, ar jis galėtų ir kitais klausimais ateiti pasikalbėti. J. Urbšys juokais atsakė, kad jo atvykimui J. Urbšio sutikimo nereikia.

1962 m. gruodžio 29 d. KGB Žvalgybos (1) skyriaus 1-ojo poskyrio vyresnysis operatyvinis įgaliotinis Jonas Stasiulionis nuvežė J. Urbšį į „Lietuvos“ viešbutį Kaune pas iš JAV atvykusią poeto Juozo Tysliavos žmoną Valeriją Tysliavienę, kuri buvo pareiškusi norą pasimatyti su buvusiu ministru¹⁴. V. Tysliavienė buvo atvežusi urną su vyro palaikais, kurie 1962 m. gruodžio 27 d. palaidoti Vilniaus Rasų kapinėse¹⁵.

1963 m. liepą Rytų Berlyne vyko aukšto rango nacistinės Vokietijos pareigūno H. Globkės, tuomet gyvenusio Vakarų Vokietijoje, Tarptautinio teismo procesas. J. Urbšys buvo atvežtas paliudyti Klaipėdos atplėšimo fakto, kai H. Globkė buvo atvykęs į Kauną įteikti Hitlerio ir Ribentropo pasirašytų įgaliojimų. Liudytoju pakviestas Lietuvos pasiuntinio Jurgio Savickio sūnus Augustinas

Savickis, kurio motina ir brolis Algirdas buvo nužudyti nacių okupacijos metais, atsiminimuose rašė, kad Kauno vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotoja Janina Narkevičiūtė jam pasakojusi, jog J. Urbšys tuomet gyveno labai vargingai, tačiau, kai reikėjo važiuoti į Berlyną, jam greitai buvo pasiūtas puikus kostiumas ir nupirktas visko, ko reikia¹⁶. Anot A. Savickio, tuomet iš sovietų okupuotos Lietuvos liudyti buvo pakviestas ir Vidaus reikalų ministerijos juriskonsultas Antanas Jakobas.

J. URBŠIO SEKIMAS PANAUDOJANT KGB AGENTUS

Po žmonos mirties J. Urbšys vertėsi gana sunkiai. Apie tai liudija 1964 m. kovo 4 d. KGB agento „Beržinio“ pranešimas¹⁷. Aplankęs agentą, J. Urbšys skundėsi, kad baigė vertimą ir kol kas neturi darbo, kad vertėjo darbas labai sunkus, vergiškas, net pakenkė jo širdžiai. Agentas atkreipė dėmesį, kad J. Urbšys kišenėje turėjo vaistų „Validol“ ir dažnai išgerdavo po tabletes. Ministras nelslėpė, kad beveik kasdien susitinka su Petru Klimu, kuris labai vargingai gyvena. J. Urbšys pasiskundė, kad pusrūsyje, kur jis gyvena, Zubovienė [skulptorė] nori įsirengti savo dirbtuves ir pageidauja, kad jis išsikraustyti. [Čia agentas kiek suklydo. Galėjo būti, kad Danutė Zubovienė norėjo įrengti dirbtuves savo dukrai skulptorei Daliai Zubovaitė-Palukaitienei¹⁸]. Kauno miesto vykdomasis komitetas žadėjo J. Urbšui skirti butą, bet šis turėjo mažai vilties. Agentas J. Urbšui perdavė Valentino Gustainio memuarus, kuriuos pats autorius norėjo duoti jam paskaityti. [Agentas „Beržinis“ tarpukariu buvo liaudininkų laikraščio žurnalistas, o sovietų okupacijos metais tapo KGB agentu, sekančiu grįžusius iš sovietų lagerių ir kalėjimų J. Urbšį, P. Klimą, V. Gustainį ir Zigmą

Toliusį¹⁹.] Siekiant išsiaiškinti, P. Klimo ir J. Urbšio santykius, taip pat ir tai, kokius klausimus jie svarsto, agentas gavo užduotį ateiti pas J. Urbšį, kai ten lankysis P. Klimas. KGB nutarė kreiptis į valdžios institucijas, kad šios suteiktų J. Urbšui gyvenamąjį plotą, ir po to dar kartą paraginti jį parašyti į spaudą.

Po kelių savaičių – kovo 17 d. – agentas „Beržinis“ susitiko su J. Urbšiu. Šis pripažino, kad V. Gustainio memuarų dar neperskaitė, nes gavo valdiško darbo – parašyti straipsnį apie Klaipėdą. Agentui paklausus, kas užsakė straipsnį, J. Urbšys atsakė „būk tai žurnalas „Švyturys“ ir paaiškino, kad rašo straipsnį, kaip Vokietija nuo Lietuvos atplėšė Klaipėdą. Agentas domėjosi, ar buvęs ministras gaus honorarą už tai, klausinėjo, ar leidykla nesiūlo jam naujo darbo. Iš KGB darbuotojo V. Seredos agentas gavo užduotį pasidomėti J. Urbšio straipsniu ir suteikti jam archyvinės medžiagos, jeigu tokios turi²⁰. Be to, agentui liepta apie tai pasikalbėti su P. Klimu: kaip jis vertina šį J. Urbšio darbą ir kaip elgtųsi, jei gautų panašų pasiūlymą.

1964 m. rugpjūčio 4 d. agento „Kęstučio“ pranešime apie P. Klimo dukters Eglės Furjė-Ruel apsilankymą jau rašoma, kad J. Urbšys nevažiuos į Palangą, „nes naujame bute jaučiasi kaip kurorte“²¹. Kaip matome, KGB, siekdama savo tikslų, padėjo J. Urbšui gauti butą.

Lankydamasis pas kitus buvusius Lietuvos valstybės veikėjus, J. Urbšys taip pat papildavo į KGB akiratį. Štai 1965 m. rugpjūčio 24 d. agento „Zverevo“ pranešime rašoma, kad rugpjūčio 23 d. užėjęs pas Balį Žygelį jis rado geriantį kavą J. Urbšį. B. Žygeliai pradėjus kalbėti apie tremtį, J. Urbšys trumpai papasakojo apie savo gyvenimą Sibire ir pasakė, kad dabar jis gauna 50 rublių pensiją²².

1967 m. sausio 15 d. J. Urbšys dalyvavo vakarieniėje pas Veroniką Alseikienę. Buvo švenčiama lietuvių liaudies parodos,

kurią Los Andžele suorganizavo Marija Birutė Alseikaitė-Gimbutienė, uždarymas ir V. Alseikienės vardinės. Vakare J. Urbšys ir V. Alseikienė skaitė apie parodą iš laikraščių iškarpu, gautų iš Amerikos. Norvaiša parodė filmą apie M. B. Gimbutienės viešnagę Kaune ir trumpą epizodą, kuriame nufilmuoti J. Urbšys ir P. Klimas. Agnietė Ambraziejūtė-Steponaitienė Norvaišai perdavė P. Klimo atsiminimus „Kova su okupantais kuriant Lietuvos nepriklausomą valstybę 1915–1918 metais“, kurie buvo datuoti 1966 m. gruodžio 31 d. ir autoriaus dedikuoti jai. Atsiminimus KGB perfotografavo ir perdavė agentui „Draugui“, kad gražintų A. Steponaitienei²³.

1969 m. vasario 14 d. KGB Kauno skyriaus viršininkas H. Vaigauskas KGB pasitarime pareiškė, kad kai kurie senosios kartos inteligentai ir buvę „buržuazinės“ Lietuvos autoritetai, prisidengdami istorinio ir kultūrinio paveldo išsaugojimu, bando leisti įvairius memuarus ir atsiminimus, kuriuose iš „nacionalistinių“ pozicijų traktuoja Lietuvos SSR vystymąsi ir šmeižia kai kurias komunistų partijos ir sovietų vyriausybės priemones. Jis paminėjo P. Klimą, V. Gustainį, Z. Toliušį, A. Steponaitienę, V. Alseikienę ir pabrėžė, kad jie stengiasi savo „paskvilus“ persiųsti į užsienį²⁴. KGB siekė stabdyti šį procesą, stiprindama agentūrinį darbą. 1962 m. kovo 6 d. KGB priemonių plane, taikytame Z. Toliušiu, rašoma, kad grįžęs iš lagerio jis neatsisakė savo antisovietinės veiklos, todėl buvo įspėtas, o vėliau ir sukompromituotas spaudoje²⁵. J. Urbšys buvo labai atsargus net ir bendraudamas gerų pažįstamų aplinkoje, todėl tokių KGB priemonių išvengė.

ŽURNALISTŲ, PARTINIŲ VEIKĖJŲ IR SOVIETINIŲ DIPLOMATŲ PANAUDOJIMAS DARANT SPAUDIMĄ J. URBŠIUI

Siekdama priversti J. Urbšį parašyti sovietų propagandai naudingą straipsnį ar atsiminimus, KGB taip pat naudojosi žurnalistų, Kauno vykdomojo komiteto vadovų ar sovietinių žvalgybininkų, dirbančių SSRS ambasadoje, paslaugomis. Štai 1960 m. lapkričio 5 d. (šeštadienį) pas J. Urbšį lankėsi jaunas „Švyturio“ bendradarbis, pasivadinęs Jonu Tesecku, ir ragino žurnalui parašyti ką nors iš savo atsiminimų. J. Urbšys atsakė, kad nieko negali rašyti tokiam žurnalui, kuriame mato „vien tik nepriklausomybės periodo niekinimą ir šmeižimą“²⁶. [Jonas Tadas Teseckas 1958–1972 m. buvo žurnalo „Švyturys“ skyriaus redaktorius-vedėjas²⁷.]

1962 m. spalio 13 d. J. Urbšys buvo iškvieštas pas Kauno vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotoją J. Narkevičiūtę. Ji nuo 9 iki 11 val. taip pat įkalbinėjo, kad buvęs ministras parašytų „Švyturiui“ straipsnį, nukreiptą prieš „buržuazinę“ praeitį ir jos veikėjus, o pokalbio pabaigoje paragino rašyti prieš fašizmą Lietuvoje²⁸. 1962 m. lapkričio 23 d. pas J. Urbšį vėl apsilankė „Švyturio“ bendradarbis J. Teseckas su foto-korespondentu Juozu Grikieniu ir vėl ragino, kad buvęs ministras parašytų „Švyturiui“ „iš savo praeities patyrimo“²⁹.

Po J. Urbšio liudijimo Rytų Berlyne padidėjo sovietinės Lietuvos ir užsienio žurnalistų dėmesys. 1965 m. birželio 10 d. Lietuvos kino studijos atstovai Jackevičius ir Tautrimas nufilmavo vienos minutės J. Urbšio liudijimą apie Klaipėdos atplėšimą nuo Lietuvos dokumentiniam filmui apie Klaipėdą. Ministras sutiko filmuotis, tačiau jo liudijimas buvo sutrumpintas³⁰.

1965 m. birželio 28 d. 16.30 val. pas J. Urbšį atvyko J. Narkevičiūtė su sekretore

ir pranešė, kad tą pačią dieną 18 val. pas jį apsilankys pasikalbėti Suomijos radijo ir televizijos korespondentas Maskvoje Nojonen Aarre su Lietuvos televizijos direktoriumi. J. Urbšys nenorėjo duoti interviu, bet turėjo sutikti. Kartu su Suomijos atstovu ir trimis Lietuvos televizijos ir radijo žurnalistais (Algimantu Galiniu, Vidmantu Eiduku ir Jonu Micka) jis nuvyko prie buvusios Lietuvos užsienio reikalų ministerijos, paskui į Istorijos muziejaus sodelį, kur buvo daromos nuotraukos, galiausiai Kauno radijo redakcijoje buvo įrašytas jų pokalbis³¹.

Buvusio Lietuvos užsienio reikalų ministro atsiminimais siekė pasinaudoti ir Maskvos žurnalistai. J. Urbšys rašė, kad, būdamas Berlyne dėl H. Globkės bylos, viešbutyje matė žurnalistą L. Bezymenskį, tačiau tuomet su juo nesikalbėjo. Vėliau L. Bezymenskis apsilankė Kaune, klausinėjo J. Urbšio apie vokiečių generolus, tačiau šis nieko negalėjo pasakyti, nes jų nepažinojo. Rusų žurnalistas taip pat klausinėjo apie Klaipėdos atplėšimą bei Lietuvos ir Vokietijos santykius. Buvęs ministras papasakojo. 1966 m. birželio 6 d. L. Bezymenskis atsiuntė J. Urbšiui Ronsaro knygą, ant žurnalo „Novoje vremia“ firminio lapo užrašęs, kad lieka su geriausiaisiais prisiminimais apie jų pokalbį. L. Bezymenskis nepranešė, kad pasikalbėjimą su J. Urbšiu ketina skelbti spaudoje, tačiau 1971 m. žurnale „Moskva“ buvo pradėtos publikuoti „dokumentinės apysakos“, kuriose buvo minimas ir cituojamas J. Urbšys. Žurnalistas pokalbio su J. Urbšiu neįrašinėjo, o jo užrašyti buvusio Lietuvos užsienio reikalų ministro žodžiai buvo perteikti su tendencinga potekste³².

1967 m. liepos 4 d., apie 14 val., pas J. Urbšį atėjo „Kauno tiesos“ bendradarbis ir rusiškai kalbantys vyras ir moteris. Abu prisistatė kaip iš Maskvos atvykę žurnalo „Ogoniok“ žurnalistai, sakė, kad ruošia specialų numerį, skirtą Lietuvai. Jie buvo nutarę įdėti tarpukario „Lietuvos aido“ straipsnį, vaizduojantį

varginą vienos šeimos būklę, ir greta – kitą straipsnį, aprašantį šių laikų gerovę. J. Urbšys papasakojo jiems trumpą savo tėvų ir kitų šeimos narių likimą ir pridūrė, kad turbūt apie tai rašyti nebus galima, o jei negalima, tai geriau nerašyti nieko. Svečiai išėjo. Lietuvis buvo sumišęs, o rusai – pasipiktinę³³.

1970 m. sausio 14 d. J. Urbšį namuose aplankė „Nemuno“ žurnalo korespondentas, ketvirto kurso Istorijos fakulteto studentas Arvydas Dargis. Pasiskambinęs telefonu sakė rašąs diplominį darbą ir norįs gauti kai kurių žinių. Atėjęs prašė „Nemunui“ atsiminimų iš 1939–1940 metų. J. Urbšys atsakė, kad kol kas nėra nieko parašęs ir niekam nepažadėjęs parašyti³⁴.

1978 m. liepos 5 d. J. Urbšį aplankė LSSR ELTOS direktoriaus pavaduotojas Vladislavas Burbulis ir Kauno korespondentas Astrauskas, prašė interviu. „Nesutikau“, – užrašė jis³⁵. Daugiau įrašų J. Urbšio sąsiuvinyje nėra, tačiau jo artimųjų atsiminimuose minima, kad kartą jis įsileido į namus rašytoją, „Švyturio“ redaktorių Alfonsą Bieliauską. Šis užsirašė jo atsiminimus ir 1986 m. išleido romaną „Vilniaus kalneliai“, kuriame šmeižė nepriklausomos Lietuvos vyriausybės narius³⁶.

Buvo ir kitokių bandymų pelnyti J. Urbšio palankumą: sovietų žvalgybininkai, prisidengę diplomatų statusu, nutarė kreiptis į jį pagalbos kaip į diplomatą. 1962 m. kovo 24 d. iš Grožinės literatūros leidyklos Kauno skyriaus J. Urbšiui pranešė, kad jį nori aplankyti leidyklos direktorius Jonas Čekys. Tuo metu J. Urbšys šiai leidyklai vertė nemažai kūrinių iš prancūzų kalbos. Sutartą valandą J. Čekys atėjo į pusrūsį S. Čiurlionienės name, kur grįžęs iš Sibiro gyveno J. Urbšys, ir nieko neaiškindamas, kaip buvęs ministras rašė, „gana saugumietiškai“ pasakė: „Važiuojam“³⁷. J. Urbšiui paklausus „Kur?“ J. Čekys atsakė: „Pamatysit“. J. Urbšys sunerimęs paklausė: „Ar ne kur ne į blogą vietą?“ Gavo

atsakymą: „Į labai gerą“. Prie namo stovėjo gražus automobilis, leidyklos direktorius vairuotojui rusiškai pasakė, kur važiuoti. Tai J. Urbšiu sukėlė dar didesnę nerimą. Atvykę prie naujai pastatyto daugiaaukščio, jie užėjo į vieną iš butų. Kambaryje jų laukė Vytautas Zenkevičius, paskirtas diplomatinėms pareigoms į SSRS ambasadą Vašingtone. Prieš išvykdamas jis norėjo susipažinti su „senu diplomatu“. Ant stalo pasirodė vaisės su prancūzišku konjaku, kava ir kt. J. Urbšys rašė, kad „kalba ėjo nelabai sklandi“. V. Zenkevičius klausinėjo apie Lietuvos diplomatinę tarnybą, kai kuriuos jos asmenis, domėjosi Stasiu Lozoraičiu. Pakalbėjęs valandą ar dvi, J. Urbšys pasijuto labai pavargęs ir pakilo išeiti. Niekas jo nesustabdė, todėl, norėdamas atsipeikėti, iš Vilijampolės parėjo pėsčias į savo namus Žemaičių gatvėje.

Kiek kitaip ši atvejį aprašė Jonas Čekys. Anot jo, 1961 m. pabaigoje į jį kreipėsi „neblogai pažįstamas“ Vytautas Zenkevičius, besiruošiantis diplomatiniam darbui sovietų atstovybėje Vašingtone, ir prašė padėti jam susitikti su J. Urbšiu „pasikalbėti apie diplomatinės veiklos „plonybes“³⁸. J. Čekys bandė V. Zenkevičių atkalbėti, bet šis buvo neperkalbamas. Anot J. Čekio, pirmiausia jis paklausė J. Urbšio, ar šis sutiktų, ir buvęs ministras sutiko, tik paprašė susitikti kur nors neutralioje vietoje. Leidyklos direktorius surado tokią vietą Vilijampolėje pas savo bičiulį veterinarijos gydytoją Vladą Kneiferavičių. Sutartą dieną J. Čekiui su savo pavaduotoju Jonu Petroniu atvykus pas J. Urbšį į namus, šis jų paklausė: „Ar dar aš čia grįšiu?“ Leidyklos direktorius užtikrino, kad parves jį gyvą ir sveiką. Supažindinęs J. Urbšį su V. Zenkevičiumi, J. Čekys su buto šeimininku ir jo žmona užsidarė virtuvėje. Anot J. Urbšio, „diplomatu“ pasikalbėjimas truko porą valandų, po to J. Čekys parvežė jį namo. Akivaizdu, kad J. Urbšio įrašai, padaryti susitikimo dieną, skiriasi nuo J. Čekio

atsiminimų. 1968 m. V. Zenkevičius buvo paskirtas LSSR užsienio reikalų ministro pavaduotoju, o 1976–1988 m. buvo LSSR užsienio reikalų ministras³⁹.

1967 m. gegužės 11 d. J. Urbšį aplankė LSSR užsienio reikalų ministro padėjėjas Ričardas Vaigauskas. Su savimi jis turėjo anglų kalba rašytą JAV tarptautinės teisės profesoriaus Arthuro Larsono laišką ir klausė, ką galima į jį atsakyti⁴⁰. J. Urbšys paprašė vertimo ir šis netrukus buvo atsiųstas. 1966 m. balandžio 8 d. rašytame laiške A. Larsonas prašė suteikti informacijos, kas padaryta siekiant įgyvendinti Tarptautinio teismo bylų sprendimus: dėl Klaipėdos statuto interpretacijos 1932 m., dėl atskirų asmenų (Lietuvos ir Vokietijos piliečių) nacionalinių skirtumų 1937 m. A. Larsonas aiškinosi, kaip šalys vykdo Tarptautinio tribunolo ir arbitražo sprendimus, teigė, kad tyrimas pasitarnaus „kaip svarbus įnašas pasaulio visuomenės labui“ ir kartu „apibūdins Jūsų šalies veiklą šioje srityje“. Tai buvo jau trečias A. Larsono prašymas⁴¹. J. Urbšys paprašė atsiųsti dar vieno A. Larsono laiško vertimą. Nesulaukęs atsakymo į gegužės 26 d. ir birželio 5 d. laiškus, birželio 24 d. jis nusiuntė R. Vaigauskui atsakymo A. Larsonui projektą, kuriame prašė patikslinti informaciją, kadangi LSSR užsienio reikalų ministerija negavo ar neranda anksčiau atsiųstų jo laišku⁴². R. Vaigauskas buvo KGB pulkininkas, o darbas LSSR užsienio reikalų ministerijoje jam buvo tik priedanga⁴³. Panašu, kad J. Urbšys suprato, jog iš tikrųjų sovietų diplomatai yra KGB darbuotojai, ir neatsisakydavo jiems padėti, nors ir žinojo, kad pagalbos prašymas yra tik pretekstas jį aplankyti. Sovietų diplomatai siekė pelnėti buvusio nepriklausomos Lietuvos ministro palankumą ir užmegzti draugiškus santykius, tikėdamiesi, kad jis parašys KGB taip reikalingą straipsnį.

Tokius KGB ketinimus rodo SSRS ambasados Argentinoje sekretoriaus Stepono

Pasausio (buvusio Žvalgybos skyriaus 1-ojo poskyrio vyresniojo operatyvinio įgaliotinio) ir LSSR užsienio reikalų ministro padėjėjo, o iš tikrųjų – KGB Žvalgybos skyriaus viršininko pavaduotojo Vytauto Karinausko apsilankymas 1971 m. rugpjūčio 27 d. Atvykę pareigūnai ragino J. Urbšį parašyti straipsnį „Gimtajam kraštui“⁴⁴, bet šis nesutiko. S. Pasausis apgailestavo, kad turi po kelių dienų grįžti į Argentina (jei nereikėtų išvykti, jam pavyktų prikalbinti J. Urbšį parašyti straipsnį). Jis priminė J. Urbšiui, kaip ilgai šis priešinosi liudyti H. Globkės procese, bet paskui sutiko. S. Pasausis pažadėjo kitais metais sugrįžti ir galų gale įkalbėti jį parašyti „Gimtajam kraštui“.

Vis dėlto J. Urbšys slapta parašė atsiminimus ir 1984 m. lapkričio 8 d. davė juos paskaityti istorikei Reginai Žepkaitei. 1987-aisiais R. Žepkaitė kartu su Istorijos instituto direktoriumi B. Vaitkevičiumi nutarė įsigyti J. Urbšio memuarus kaip svarbų istorijos šaltinį. Institutas įtraukė atsiminimus į bibliotekos inventorių ir iš dalies atsilygino J. Urbšiui, nors jis atsiskindėjo atlygį imti⁴⁵.

Nepaisant KGB persekiojimų, necenzūruoti buvusio ministro ir diplomato atsiminimai pasirodė dar sovietinėje Lietuvoje – 1987 m. juos slapta išspausdino „ab“ pagrindinėje spaustuvėje Vytautas Andziulis⁴⁶. Atsiminimai pasiekė ir užsienį – 1988-aisiais jie paskelbti Čikagoje⁴⁷. Tais pačiais metais jie buvo išspausdinti ir Lietuvoje – pavadinti „Lietuva lemtingaisiais 1939–1940 m.“⁴⁸ 1990-aisiais „Spindulys“ išleido fotografuotą JAV išleistų

atsiminimų variantą⁴⁹. J. Urbšio memuarai turėjo didelę reikšmę tautinio atgimimo laikotarpiu vaduojantis Lietuvai iš sovietų okupacijos.

IŠVADOS

Grįžęs iš kalėjimų, gyvendamas skurdžiomis sąlygomis, J. Urbšys patyrė nuolatinį KGB spaudimą – ne kartą buvo verčiamas rašyti straipsnius, šmeižiančius nepriklausomą Lietuvą ir aukštinančius sovietinę tikrovę. Buvęs ministras rašyti jiems atsisakė, bet sutiko gyvai liudyti Tarptautiniame teisme Rytų Berlyne ir duoti interviu apie Klaipėdos atplėšimą nuo Lietuvos, nes suprato, kad šie liudijimai sovietų valdžiai yra naudingi ir nebus iškraipyti.

Kagėbistai J. Urbšiui darė spaudimą bendradarbiaudami su Kauno partine valdžia, leidyklų darbuotojais ir žurnalistais, pasitelkę agentų tinklą, vykdė jo sekimą, lankė jį namuose neslėpdami pareigų arba prisidengdami sovietinių diplomatų ir žurnalistų vardais. Būdamas patyręs diplomatas J. Urbšys stengėsi su jais elgtis labai atsargiai ir diplomatiškai, tačiau savo principų niekad neatsisakė. Tai jam padėjo išvengti kitiems veikėjams (pvz., Z. Toliušiiui) KGB taikyto kompromitavimo spaudoje.

KGB nepavyko priversti J. Urbšio rašyti propagandinių straipsnių. Patyręs diplomatas ne tik atsispyrė spaudimui, bet ir slapta parašė atsiminimus apie Lietuvos okupaciją, turėjusius didelę reikšmę 1988–1990 m. tautinio atgimimo laikotarpiu kovojant dėl Lietuvos nepriklausomybės.

Nuorodos

¹ D. Urbas, „Atsiminimai apie Juozą Urbšį“, *Dabar ir visados: Juozo Urbšio laikas ir asmenybė*, Kaunas: Spindulys, 1993, p. 148–149.

² J. Skirius, „Ministro Juozo Urbšio laviravimas tarp Rytų ir Vakarų (1938 12 05–1940 06 16)“, *Lietuvos užsienio reikalų ministrai 1918–1940*, Kaunas: Šviesa, 1999, p. 347–388.

³ Juozo Urbšio įvairūs užrašai, 1960–1978 m. (kopijos), Audronės Veilentienės asmeninis archyvas.

⁴ KGB agentų „Beržinio“, „Kęstučio“, „Zverevo“, „Draugo“ pranešimai, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 877.

⁵ J. Čekys, „Atsiminimai apie Juozą Urbšį“, *Dabar ir visados...*, p. 133–147.

⁶ R. Žepkaitė, „Atsiminimai apie Juozą Urbšį“, ten pat, p. 113–132.

⁷ Ideologinė kontržvalgyba, prieiga per internetą: <http://www.kgbveikla.lt/lt/ideologine-kontrzvalgyba> [žiūrėta 2019-12-11].

⁸ 1966 m. gegužės 28 d. KGB Kauno skyriaus operatyvinio aparato uždaviniai „Dėl kontržvalgybinės veiklos sąlygų ir priemonių pagerinimo kovoje su priešiška nacionalistinių elementų veikla“, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 136, l. 205, 203.

⁹ 1960 m. gruodžio 23 d. J. Urbšio įrašas, Juozo Urbšio įvairūs užrašai, l. 13–14. (kopijos), Audronės Veilentienės asmeninis archyvas.

¹⁰ 1961 m. kovo 7 d. J. Urbšio įrašas, Juozo Urbšio įvairūs užrašai, l. 16. (kopijos), ten pat.

¹¹ Violeta Rutkauskienė, „Tautos budeliai prie istorijos vairo“, prieiga per internetą: <https://www.pozicija.org/violeta-rutkauskienė-tautos-budeliai-prie-istorijos-vairo/> [žiūrėta 2020-02-26].

¹² 1961 m. birželio 28 d. J. Urbšio įrašas, Juozo Urbšio įvairūs užrašai, l. 17. (kopijos), ten pat.

¹³ 1961 m. rugsėjo 8 d. J. Urbšio įrašas, Juozo Urbšio įvairūs užrašai, l. 17. (kopijos), ten pat.

¹⁴ 1962 m. gruodžio 29 d. J. Urbšio įrašas, Juozo Urbšio įvairūs užrašai, l. 22. (kopijos), ten pat.

¹⁵ Juozas Tysliava, prieiga per internetą: <https://www.rasyk.lt/rasytojai/juozas-tysliava.html> [žiūrėta 2020-02-26].

¹⁶ A. Savickas, „Atsiminimai apie Juozą Urbšį“, *Dabar ir visados...*, p. 158–159.

¹⁷ KGB agento „Beržinio“ 1964 m. kovo 4 d. agentūrinis pranešimas, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 877, l. 128.

¹⁸ Fotoistorija, „Pas Sofiją“, prieiga per internetą: <http://pilnas.kaunas.lt/2019/03/13/fotoistorija-pas-sofija/> [žiūrėta 2019-12-12].

¹⁹ Agentūrinių-operatyvinių priemonių 1962 m. kovo 6 d. planas agentūrinės veiklos bylai Nr. 8582 Zigmui Toliušiu, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 365, l. 21.

²⁰ KGB agento „Beržinio“ 1964 m. kovo 20 d. agentūrinis pranešimas, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 877, l. 129.

²¹ KGB agento „Kęstučio“ 1964 m. rugpjūčio 4 d. agentūrinis pranešimas, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 877, l. 137.

²² KGB agento „Zverevo“ 1965 m. rugpjūčio 24 d. agentūrinis pranešimas, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 877, l. 160.

²³ KGB agento „Draugo“ 1967 m. vasario 7 d. agentūrinis pranešimas apie nepriklausomos Lietuvos veikėjų susitikimą, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 877, l. 197.

²⁴ KGB Kauno skyriaus viršininko kalba 1969 m. vasario 14 d. metiniame pasitarime, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 671, l. 173.

²⁵ 1962 m. kovo 6 d. KGB priemonių planas prieš Z. Toliušį, LYA, f. 30, ap. 1, b. 365, l. 18–24.

²⁶ 1960 m. lapkričio 5 d. J. Urbšio įrašas, Juozo Urbšio įvairūs užrašai, l. 12. (kopijos), ten pat.

²⁷ Jonas Tadas Teseckas, prieiga per internetą: https://lt.wikipedia.org/wiki/Jonas_Tadas_Teseckas [žiūrėta 2019-12-11].

²⁸ 1962 m. spalio 13 d. J. Urbšio įrašas, Juozo Urbšio įvairūs užrašai, l. 23. (kopijos), ten pat.

²⁹ 1962 m. lapkričio 23 d. J. Urbšio įrašas, Juozo Urbšio įvairūs užrašai, l. 24. (kopijos), ten pat.

³⁰ 1965 m. birželio 10 d. J. Urbšio įrašas, Juozo Urbšio įvairūs užrašai, l. 26. (kopijos), ten pat.

³¹ 1965 m. birželio 28 d. J. Urbšio įrašas, Juozo Urbšio įvairūs užrašai, l. 27. (kopijos), ten pat.

³² 1966 m. birželio 6 d. L. Bezmianskio laiškas ant žurnalo „Novoje vremia“ firminio lapo ir ant jo esantis J. Urbšio įrašas be datos, Juozo Urbšio įvairūs užrašai, l. 1–2. (kopijos), ten pat.

³³ 1967 m. liepos 4 d. J. Urbšio įrašas, Juozo Urbšio įvairūs užrašai, l. 28. (kopijos), ten pat.

³⁴ 1970 m. sausio 14 d. J. Urbšio įrašas, Juozo Urbšio įvairūs užrašai, l. 23. (kopijos), ten pat.

³⁵ 1978 m. liepos 5 d. J. Urbšio įrašas, Juozo Urbšio įvairūs užrašai, l. 25. (kopijos), ten pat.

³⁶ A. Bieliauskas, *Vilniaus kalneliai*, Vilnius: Vaga, 1986.

³⁷ 1962 m. kovo 24 d. J. Urbšio įrašas, Juozo Urbšio įvairūs užrašai, l. 18. (kopijos), ten pat.

³⁸ J. Čekys, „Atsiminimai apie Juozą Urbšį“, *Dabar ir visados...*, p. 134–135.

³⁹ A. Petraitytė-Briedienė, *Kita karta. Lietuvos diplomatinė tarnyba 1990–1995 metais*, Kaunas, 2017, p. 26.

⁴⁰ 1967 m. gegužės 11 d. J. Urbšio įrašas ant firminio LSSR užsienio reikalų ministro padėjėjo R. Vaigausko oficialaus rašto, gauto 1967 m. gegužės 27 d., Juozo Urbšio įvairūs užrašai, l. 7. (kopijos), ten pat.

⁴¹ 1967 m. balandžio 8 d. A. Larsono prašymas LSRS URM juriskonsului (vertimas iš anglų k.), Juozo Urbšio įvairūs užrašai, l. 8. (kopijos), ten pat.

⁴² 1967 m. birželio 24 d. J. Urbšio laiškas R. Vai-gauskui, laiško A. Larsonui projektas, Juozo Urbšio įvairūs užrašai, l. 10–11. (kopijos), ten pat.

⁴³ A. Anušauskas, *KGB Lietuvoje. Slaptosios veiklos bruožai*, Vilnius, 2008, p. 53–54.

⁴⁴ 1971 m. rugpjūčio 27 d. J. Urbšio įrašas, Juozo Urbšio įvairūs užrašai, l. 6. (kopijos), ten pat.

⁴⁵ R. Žepkaitė, „Atsiminimai apie Juozą Urbšį“, *Dabar ir visados...*, p. 115–116.

⁴⁶ J. Urbšys, *Lietuva lemtingaisiais 1939–1940 metais*, Vilnius: Mintis, 1988.

⁴⁷ J. Urbšys, *Atsiminimai*, Čikaga: Tautos fondas, 1988.

⁴⁸ J. Urbšys, *Lietuva lemtingaisiais 1939–1940 metais*, Kaunas, 1987.

⁴⁹ J. Urbšys, *Atsiminimai*, Kaunas: Spindulys, 1990.

Gauta 2020 04 19
Lietuvos gyventojų genocido ir
Rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Audronė Veilientienė

JUOZAS URBSYS IN THE KGB SPOTLIGHT. SOURCE OUTCROPS

Summary

After occupying Lithuania, the Soviet Union first arrested and imprisoned members of the Lithuanian government and later other government operatives. Lithuanian Foreign Minister Juozas Urbšys spent 13 years in prisons in Tambov, Saratov, Moscow, Kirov, Gorky, Ivanov, Vladimir, and spent 11 of those years in solitary confinement. After Stalin's death, the cases of political prisoners were reviewed. In 1954, J. Urbšys and Mrs. M. Urbšys were released from prison, and returned to their homeland in 1956. Urbšys had to live on a pension of 50 rubles and translations from the French language, which were commissioned by the Fiction Publishing House. After returning from prisons and The Gulag, former Lithuanian state figures, including J. Urbšys, were monitored by KGB agents, and they were subjected to various sanctions to compel the service of Soviet propaganda and to denigrate the achievements of an independent Lithuania.

The historically in this issue is extremely limited – the testimony of J. Urbšys, about the confiscation of Klaipeda from Lithuania in the trial organized by the Berlin High ranking Hitlerite Officer Hans Globke, was the main focus. The main source of the investigation is the first time in Lithuanian history of the use of J. Urbšys' records of visits by KGB employees and journalists carrying out their tasks, and publishing staff. The former minister wrote in calendars and notebooks information on the visits and suggestions of such visitors. Chronology of inscriptions were from 1960 to 1978. The chronological gaps in events were filled in with the memories of the people who knew Mr Urbšys.

J. Urbšys was in the KGB spotlight throughout the soviet occupation. After returning from prison, living in very poor conditions, J. Urbšys under the pressure of the KGB, was forced to write articles slandering independent Lithuania and exalting the life of Soviet Lithuania. Initially, KGB staff applied direct pressure, visiting Mr Urbšys' house or inviting him to come to the KGB palace. KGB staff sug-

gested that J. Urbšys, using the help of Solomon Atamuk and Boleslov Baranrak, wrote an article in the press "About the achievements of Soviet Lithuania with comparisons to the period of independent Lithuania". Boleslovas Baranauskas, a former NKVD/KGB investigator, at the time presided over the special version of the publication of archival documents, which was established in early 1959 by the LKP CK, the purpose of which was to compromise former state figures and participants of the anti-Soviet resistance movement in the press.

J. Urbšys refused to write the articles, but agreed to testify live in an international court in Germany and to give an interview about the confiscation of Klaipeda from Lithuania, because he understood that these testimonies were useful and would not be distorted by the Soviet authorities. The former minister was also followed up by KGB agents, who were deployed to take an interest in the publishing of Mr Urbšys' articles, to ask questions about writing memoirs. Former state figures sought to write memoirs in which they wanted to treat historical events from the positions of Lithuanian statehood, and the KGB sought to stop this process by strengthening the agency's work.

In order to force Mr Urbšys to write an article useful to Soviet propaganda, the KGB also used the services of journalists, the heads of the Kaunas Executive Committee or Soviet intelligence agents under the guise of Soviet "diplomats". As an experienced diplomat, Mr Urbšys sought to treat them diplomatically, but at the same time adhere to his principles. This helped him avoid compromising other former national figures (e.g. Z. Toličius) with the KGB in the press.

The purpose of this article is to show for what purpose and methods the KGB attempted to use the last Lithuanian Minister of Foreign Affairs, Juozas Urbšys, to reveal what tactics the former foreign minister followed in order not to become a tool of the KGB.

Gintautas Ereminas

Lietuvos sienos su Lenkija apsauga 1920–1938 metais

Straipsnio tyrimo objektas – politiškai sudėtingu 1920–1938 m. laikotarpiu tarp Lietuvos Respublikos ir Lenkijos okupuoto Vilniaus krašto nustatytos sienos apsauga, kurią vykdė Lietuvos liaudies milicininkai, Lietuvos šaulių sąjunga, 2-asis Marijampolės pulkas, Pasienio brigada, Pasienio policija.

Remiantis Lietuvos centriniame valstybės archyve saugomais neutraliosios zonos liaudies milicijos vyriausiojo štabo (f. 1219), Lietuvos šaulių sąjungos (f. 561), 2-ojo Marijampolės pulko (f.1322), Pasienio brigados (f. 1359), Pasienio policijos (f. 1103, 449, 463, 958, 1119, 1120, 1121) dokumentais, šiame ir kituose straipsniuose bus mėginama rekonstruoti Lietuvos Respublikos ir Lenkijos okupuoto Vilniaus krašto nustatytą sieną saugojusių dalinių veiklą 1920–1938 metais.

ĮVADAS

1920 m. spalio 9 d. gen. Lucjano Želigowskio vadovaujama Lenkijos kariuomenės dalis, vykdydama žodinį Lenkijos vadovo maršalo Józefo Piłsudskio įsakymą, okupavo ir aneksavo Vilnių ir Vilniaus kraštą. Šiais veiksmais

buvo sulaužyta 1920 m. spalio 7 d. Lietuvos ir Lenkijos vyriausybių įgaliotinių pasirašyta Suvalkų sutartis ir įkurta vadinamoji Vidurinė Lietuva – kitų Europos valstybių nepripažintas valstybinis darinys, kuris gyvavo 1920–1922 metais. 1922 m. sausį įvykę vadinamosios Vidurinės Lietuvos seimo rinkimai tų metų kovo 22 d. „įteisino“ ten Lenkijos valdymą, kuris truko iki 1939 metų.

Remiantis archyviniais šaltiniais, straipsnyje nagrinėjama Lietuvos sienos su Lenkija apsauga 1920–1938 metais. 1920–1923 m. ji buvo vykdoma Lietuvos liaudies milicijos* ir Šaulių sąjungos neutraliojoje zonoje. Ši zona buvo sudaryta 1920 m. lapkričio 29 d. Tautų Sąjungos Karinės kontrolės komisijos iniciatyva tarp Lietuvos Respublikos ir tariamai sukilusių gen. L. Želigowskio vadovaujамų Lenkijos kariuomenės dalinių užimto Vilniaus krašto po Lietuvos Respublikos kariuomenei sėkmingų 1920 m. lapkričio 19–21 d. vykusių Širvintų ir Giedraičių mūšių, remiantis Lietuvos ir Lenkijos vyriausybių įgaliotinių pasirašytu paliaubų protokolu.

Straipsnio uždaviniai: 1) atskleisti neutraliojoje zonoje nustatytą sieną su Lenkija saugojusių lietuvių dalinių tarpusavio

bendradarbiavimą; 2) nustatyti, kokių priemonių ėmėsi Lietuvos liaudies milicija ir Šaulių sąjunga, siekdama išsiaiškinti būsimus Lenkijos liaudies milicijos ir ją remiančios Lenkijos reguliariosios kariuomenės dalinių veiksmus neutraliojoje zonoje nustatytą sieną su Lenkija saugančių lietuvių dalinių atžvilgiu.

NEUTRALIOSIOS ZONOS APSAUGA 1920–1923 M.

Tautų Sąjungos Karinės kontrolės komisijos iniciatyva 1920 m. lapkričio 29 d., remiantis Lietuvos ir Lenkijos vyriausybės įgaliotinių pasirašytu paliaubų protokolu, buvo nustatyta neutralioji zona, skirianti apgintą Lietuvos Respublikos teritoriją nuo gen. L. Želigowskio kariuomenės okupuotos Lietuvos dalies su istorine sostine Vilniumi, kur 1922–1939 m. buvo „įteisintas“ Lenkijos valdymas. Neutraliojoje zonoje nustatytą sieną su Lenkija saugojo Lietuvos pasienio policijos funkcijas vykdanči Lietuvos liaudies milicija.

Neutraliosios zonos liaudies milicijos saugoma teritorija buvo suskirstyta į tris rajonus: Valkininkų (pirmąjį), Širvintų (antrąjį) ir Giedraičių (trečiąjį). Kiekvienam jų vadovavo atskiras komendantas. Be to, Širvintų miestelis turėjo savą administraciją ir sprendžiant iš archyvinių dokumentų, dar ir jai pavaldų milicijos viršininką. Visai neutraliosios zonos liaudies milicijai vadovavo vyriausiasis komendantas ir jo štabas. Savo ruožtu neutraliosios zonos liaudies milicijos vyriausiasis štabas buvo pavaldus Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamentui ir bendradarbiavo su Lietuvos Respublikos krašto apsaugos ministerijos Žvalgybos skyriumi bei su Lietuvos šaulių sąjunga. Lietuvos liaudies milicija ir Lietuvos šaulių sąjunga,

saugodamos neutraliojoje zonoje nustatytą sieną su Lenkija, informuodamos viena kitą apie padėtį neutraliosios zonos rajonuose, bendravo ne formaliai, bet kaip lygiavertės karinės organizacijos.

Kiek neutraliojoje zonoje buvo nustatytą sieną su Lenkija saugojusių Lietuvos šaulių sąjungos ir liaudies milicijos postų, tarnavo milicininkų ir šaulių, koks buvo jų aprūpinimas, yra žinoma iš Lietuvos centriniame valstybės archyve saugomų išlikusių neutraliosios zonos liaudies milicijos vyriausiojo štabo ir Lietuvos šaulių sąjungos dokumentų.

Lenkijos liaudies milicija (*Milicja Ludowa Pasa Neutralnego*), ignoruodama Tautų Sąjungos Karinės kontrolės komisijos iniciatyva 1920 m. lapkričio 29 d. nustatytą neutraliąją zoną, neoficialiai remiama reguliariosios Lenkijos kariuomenės dalinių, nuolat bandydavo pakoreguoti sieną su Lietuvos Respublika. Puolimai greičiausiai būdavo vykdomi, naudojant gautus išanalizuotus reikalingus duomenis iš neutraliojoje zonoje suorganizuoto Lenkijos žvalgybinio tinklo ir kitų civilių Lenkijos Respublikos simpatikų. Štai Lietuvos šaulių sąjungos Bartininkų būrio vadas A. Augustaitis informavo vadovybę, kad „1920 m. birželio 12 d. atvyko iš Lenkijos į Lietuvą Elena Lėska. Pirmiausia į Rudkiškių [Rutkiškių] dvarą. Pabuvus tenai nekuri laiką, atvyko į Rasių dvarą. Išėmus dokumentą Bartininkų [Bartininkų] valsčiui po № 12. 10–IX d., Elena Lėska, 24 metų, gyvena turėdama dokumentą 15062. Buvo dvare Vaisbūniškių, dabar 9 d. lapkričio ponia Damičkienė pasiuntė Joną Rasalą, kad važiuotų į Liubavą ir nuvežtų panaitę Lėską į Lenkiją. Kai Jonas Rasalas nuvežė panaitę Lėską į Rasių dvarą ir paėmė poniją Mikalauskienę ir nuvežė į Liubavą, iš Liubavo į Vigrėnus pas seserį, tenai jau lenkai – tai perėjo.

Apvažinėjo visus dvarus, surinko visas žinias ir nuvežė į Lenkiją. Kai mes išstardom

Mikalauskienę, štai ką ji mums pareiškia: ta panaitė turėjo leidimą atvažiuoti iš Varšuvos Lietuvos komiteto, o dabar esą nereikia leidimo per demarkacijos liniją. Ponam uždėtas areštas naminis, o ponios gali važinėti kur nori; tai jos apvažinėja visus dvarus ir sužino visas žinias ir neša Lenkijon. Prašom Jūsų malonybės nubausti už šitokius pasielgimus.

Mes visi kovosime, o jie nešioja žinias lenkam.

Po šių pareiškimų ir pasirašo
Jonas Rasalas nemokantis +++
Bartininkų būrio vadas
A. Augustaitis.^{“1*}

Kodėl šiuo atveju buvo pražiopsotas šnipinėjimo atvejis? Greičiausiai nulėmė tinkamų telefono ryšio linijų trūkumas. Tam atvejui, kad susiklosčius ypatingoms aplinkybėms būtų galima be trukdžių operatyviai susisiekti su vadovybe ir greitai koordinuoti galimus veiksmus, Lietuvos šaulių sąjungos Pirmojo lauko štabo vadas Linkevičius 1920 m. lapkričio 1 d. raštu Nr. 439 iš Šaulių fronto štabo reikalavo pirmenybinio telefoninio ryšio, nes, „pablogėjus dabartiniu laiku telefono susisiekimui (nes tik viena linija galima kalbėtis), mes periodiniai negalime pranešti žinias ir negalime būti tinkamai informuoti nuo šaulių Fronto Štabo. Ir kada, sulig telegramos P. T. ir T. valdybos iš lapkričio 20 d. 1920 m. N. 787, buvo įjungti visi privačiai abonentai, tai galima tikėtis, kad veik visai nebus galima susisiekti, nes ir dabartiniu laiku, kiek neskambinsi – visados užimta, o per telefoną girdėtis žydų ir rusų privačias kalbas.“²

Savo ruožtu, Lietuvos liaudies milicija ir Lietuvos šaulių sąjunga žvalgybiniais duomenims rinkti ir kovai su šnipinėjimu turėjo vadinamuosius skrajojančius būrius. Šie būriai ir kai kurie šauliai turėdavo

aiškintis įtariamus ir galimus šnipinėjimo Lenkijos naudai atvejus. Būta nemažai atvejų, kai vietiniai gyventojai, žinodami, kad egzistuoja tokie skrajojančios būriai, tiesiog suvedinėdavo asmenines sąskaitas, įskūsdami kaimynus, kaltindami juos šnipinėjimu Lenkijos Respublikos naudai. Apie vienam iš skrajojančių būrių vadovavusio F. Šemetos veiklą yra išlikę tokie liudijimai:

„№ IV
Šaulių Štabo viršininkui
Byla № 4
Pranešimas

Šiuomi pranešama, kad sulig įtarimu aplinkinių gyventojų ant Malzinskio Antano ir jo sūnaus Jono kaip lenkų šnipo.

Tuo remdamiesi juos areštavome. Bet kaimo gyventojai visi liudija, kad jie visai yra ne tikrai įtariamai, ir prisiuntė liudymą su septyneriais parašais, ką ir siunčiamė šaulių štabo viršininkui. Gavę tą liudymą, mes jį paliuosavome.

Rugsėjo 15 d. 1920 m.
Ekspedicijos būrio vadas F. Šemetas^{“3}

„№ I
Šaulių Štabo viršininkui
Byla № 4
Paliuosuota
Pranešimas

Šiuomi pranešame, kad Veronika Ardzinskė buvo įtarta kaip lenkų šnipo, bet paliudijus devyniems kaimo gyventojams tapo paliuosuota.

Paliudijimą siunčiam štabo Viršininkui.

16/IX–20 m.
Ekspedicijos būrio vadas F. Šemetas^{“4}

* Šiame ir kituose straipsnyje cituojamuose archyvuose dokumentuose ištaisytos didžiausios rašybos ir skyrybos klaidos.

Vieni įskųstieji, išsiaiškinus ir liudininkams patvirtinus, būdavo paleidžiami iš karto, kiti – išsiunčiami į štabą ir, atsiradus liudininkams, paleidžiami vėliau:

„Šaulių štabo viršininkui
Byla № 4
Pranešimas

Šiuomi siunčiame štabo viršininkui Monika Zakarienę iš Navininkų kaimo Punsko valsč. kaipo itariamą lenkų šnipystėje. Taigi tikresniam ištyrimui siunčiame štabo Viršininko žinion.

Įtariama daugel asmenų. Nėra žmonių, kurie liudytų už jos ištikimybę.

16/IX 20
Ekspedicijos būrio vadas F. Šemetas⁴⁵

„Šaulių štabo Viršininkui
Išpildyti
Byla Nr. 4

20/IX 20
P. Kairys*

Pareiškimas

Šiuomi pranešu štabo viršininkui, kad atvykę ...** į Punksą penki asmenys iš Navininkų kaimo liudijo, jog Zakarienė Monika yra visai neteisingai įskusta, nes jie būdami arti prie jos galėjo labai gerai žinoti apie jos ištikimybę, ką ir pasirašė visi penki asmenys.

Kazis Judickas, S. (D?) Drucis
Jurgis Sanda +++
Jurgis Sanda
Jajnolas (?) Navulis
16/IX 20⁴⁶

Dar būta asmenų, kurių likimai po sulaikymo ir išsiuntimo į štabą, liko nežinomi:

„№ II
Šaulių Štabo viršininkui
Byla № 4
Pranešimas

Šiuomi pranešame, kad Vladas Janavičius yra siunčiamas šaulių štabo žinion tikresniam ištyrimui kas link jo šnipystės darbų.

Sulig Punsko kunigų nurodymu gal ir yra neteisingai įtartas. Bet mes remiamės radę pas jį lenkišką anspaudą, kurią ir siunčiame štabo Viršininkui.

Teipogi siunčiame ir Punsko kunigų liudymą.^{***}

Rugsėjo 15 d. 1920 m.
Ekspedicijos būrio
Vadas F. Šemetas⁴⁷

Kaip jau buvo minėta, galimų šnipų sulaiikymu rūpinosi ne vien tam tikslui sudaryti skrajojantys būriai, bet ir atskiri Lietuvos šaulių sąjungos nariai. Negalėdami išsiaiškinti, ar sulaikyti asmenys yra šnipai, jie įtariamuosius išsiųsdavo į štabą:

„Lietuvos Šaulių Sąjungos
Kalvarijos skyriaus Valdyba
Byla N. 3
414
5/XI 20 m.
Kalvarijos Lauko Komendantui
Kalvarija
Pranešimas

Šiuomi pranešam Tamstai: 4.XI.20 m. tapo sulaikyti šauliais du žydai: 1) Gutman Suvik, 2) Staviski su pora arklių ir vežimu (karėtk)

* 1-ojo lauko štabo raštinės vedėjas.

** neįskaitoma.

***Šio dokumento byloje nėra.

važiuot per demarkacinę liniją kaime Svidiš-
kiai. Užklausti, kur važiuoja, atsakė: „namo,
į Lomžos gubern.“

5.XI.20 m. tapo sulaikyti šauliais 8 žy-
dai ir žydės: 1) Chaim – Leib Finkelštein,
2) Mošk – Hoeeh Takeon, 3) Gedali
Frydlander, 4) Leibo Michnovski, 5) Gurski
Sėnder, 6) Icko Tetelbaum, 7) Brack Ikller,
8) Rozanovski Marija, 9) Leborovski Jamu-
el, 10) Leborovski Jamoil, 11) ir vienos žy-
dės dokumentų nėra; su 3 arkliais ir dviem
vežimais, važiuojant per demarkacinę liniją
Svidiškių kaime.

Užklausus, kur važiuoja, atsakė: važiuoja
vieni į Punksą, kiti gilyn į Lenkiją.

Prašom Kalvarijos Lauko Komendanto
virš minėtus žydus priimti savo žinion.

L. Š. S. 1-mo Lauko štabo vadas:

R.

Prie šio panešimo prisiunčiam dokumentus
ir kitus jų raštus.⁴⁸

„Lietuvos Šaulių Sąjungos
Kalvarijos skyriaus Valdyba
Byla N. 4
1920 m. lapkričio 5 d.
№ 412
Kalvarija
Pranešimas

Priimta nuo Kavaliausko Juozo ir Diliausko
[Piliausko?] Jono 9 žydai ir 3 žydelkos su 2
vežimais ir 3 arkliais

I Lauko Štabo Vadas
Ryšių vadas (parašas) ⁴⁹

Būta ir kuriozinių atvejų, kai ne menamus,
bet tikrus lenkų šnipus – savanorius suim-
davo patys lenkai:

„Byla N. 4
1-o Lauko Štabui
Pranešimas

Punksko valsčiaus keturi sulenkėję vaikinai,
užėjus lenkams, prisirašė už šnipus.

26 ar 27 dieną spalio važiuojant dviems
žydams į Suvalkus, kurie buvo išbėgę nuo
lenkų, tie šnipai pastoję jiems kelią, atėmė
arklį ir pinigus. Žydai pasprukę tuojaus
pranešė Punksko žandarams, o šie tuojaus
suskubo suimti. Tad tris iš jų suėmė, o ket-
virtas su žydo arkliu pabėgo į mūsų pusę.

Parbėgėlis yra iš Žirvydžių sodžiaus
gyventojas
Jonas Celiešius
11–XI–20 m. ⁴¹⁰

Renkant žvalgybinius duomenis apie Lenki-
jos kariuomenės judėjimą ir ginkluotę, taip
pat informuojant apie lenkų šnipų ir žandarų
veiklą, Lietuvos liaudies milicijai pagelbėda-
vo ir Lietuvos šaulių sąjungos skrajojantieji
būriai bei kai kurie jos nariai:

„Užrašyta 12/X 20 m.
I-mo Rajono
Darbuotės knygoj
№ 66 12.X/20

F. Jomantas

Pranešimas
Kadušis Jonas

Lenkai stovi ant 20 varstos nuo Kalvarijos
Suvalkų plento Cipliskių ir Slobodkos kaimų.
Milicija užaina iki kaimo Sodžialkų.

Cipliškėje stovi apie 40 kareivių su
virtuve. Olšankoje stovi kuopa. Visi vyrai
atrodo 30–35 metų, jaunesnių nėra matyti.
Poznaniečiai. Jų yra atvažiavusių apie 3
divizijos, ta žinia nepatikrinta. Žandarai
lenkų sakė, kad pas juos yra žinios, kad

lietuviai turi atsitraukti iki Marijampolės. Patys rekvizicijų nedaro, tik įsako valščių pristatyti paskirtą skaitlių valgomų produktų.

Atskiri kareiviai ima ką nori be mokesnio.¹¹

„Pranešimas telefonu
Žebertavičio ir Tamošaičio

Lenkai partizanai rengiasi užpulti Liubavą, kad paimti du šaulius iš Liubavo būrio.

Užregistruota
Darbuotės knygoj
N 69

F. Jamantas¹²

„1-am Lauko Štabui
Užregistruota
Štabo darbuotės knygoj N.70
17/X-20 m.

F. Jamantas

Pranešimas

Sulig gautų žinių nuo ekspedicijos būrio šaulių, pranešu štabo žiniai, kad lenkai traukia dideles pajėgas iš Suvalkų ir kitų vietų ir nuo mūsų baro į Lietuvos su Vokietija parubežį. Patėmyta buvo vežant sunki artlerija.

Mūsų barų iki Suvalkų kariuomenės mažai, yra daugiausia tik retos sargybos.

Gauta tikros žinios, kad 17 turi atvykti į Punską (8) aštuoni lenkų žandarai ir aštuoni (8) milicijantai.

3-io Rajono
Vadas J. Celiešius¹³

„LŠS Lazdijų Rajono Vadui
Kuciūnų [Kučiūnų] Būrys
1920 m. lapkričio 6 d.
Kuciūnai
Pranešimas

Šiuomi pranešama, kad mūsų Būrio šaulys NN 5 dieną buvo Seinuose. Matė daugybę lenkų kareivių. Skaičiaus, kiek iš viso, pasakyti negalima, bet arkliams vienai dienai suvartoja 10 vežimų šieno.

Kožnam bute randasi po 30 ir daugiau žmonių. Vadinama karuomenės dalis 225 pulkas 3 armija. Kiek jam teko patirt, tai painanti karuomenė nuo Galicijos. Pockūnuose stovi sargyba, visa kuopa. Gurguolės ir pulko štabas stovi Lesankos [Lesaukos?] kaime.

Visą karuomenę užlaikymą rekvizuoja iš vietos gyventojų.¹⁴

„1-am Lauko Štabui
Pranešimas

15 d. Lapkričio š. m. patėmyta 2 lenkų šnipai, kurie sakosi, kad buvę Kaune ir nekuri laiką Marijampolėje ir daug ko sužinoję ir tuojaus ketina vel eiti. <...> Vaikščioja jiedu bolševikais apsimitę.

Teipogi pranešu, kad Punsko bare lenkų stovi ne po daug, pavyzdžiui:

Šlynakiemy tilto sargyba 28 žmones, Smalėnuose viena kompanija ir kulkosvaidžiai, Navinykuose irgi apie tiek, Žvikeliuose turi kambarį „poručikas“.

16 d. Lapkričio atvažiavo į Pristavonis kelios padvados ir ėmė krauti šieną, avižas ir reikalavo daug visokių produktų, bet vietinių šaulių ugnimi buvo išvyti iš sodžiaus. Teipogi 18–XI Alksnėnų šauliai nuvyko į pagalbą Paliūnų šauliams, kur lenkai buvo pasirengę eiti grobti, bet kas tai susilaikė ir mūšis neįvyko, ir visi ramiai sau grįžo.

3-čio Rajono Vadas: J. Celiešius
19.XI–20 m.¹⁵

„Nuorašas
I-mo Lauko Štabui

1920 m. 19 d. lapkričio lenkų žandarai pasi-leido į neutralę zoną mūsų pusėn ieškodami seniūnų ir reikalaujami pylevos. Dusyk jiems žmonės pasakė, kad šaltyšius jiems nesirodys ir nieko neduos, nes bijo šaulių. Trečiąsyk atėjo žandarai į Punsko kaimą ir ėmė plėsti. Vietos šauliams tas pasielgimas nepatiko ir jie griebėsi ginklo, vieną žandarą nukovė, antrą sužeidė.

Naktį į Punsko miestelį priėjo daug lenkų kareivių su kulkosvaidžiais ir anksti rytą ištiesė grandinę Valinčiai–Kreivėnai ir Vaičiuliškės pasilaido pirmyn. Šauliai juos sutiko ugnimi, bet trūkstant šovinių visi pasitraukė. Lenkai iš minėtų kaimų cielas šeimynas išsivarė į Punską, mušdami senus šautuvų drūtgaliais ir liepdami pasakyti, kur ir kas yra šaulys. Kur tik užėjo, visur kratė ginklą, bet niekur jų nesurado. Palaikius žmonių minią Punske ir patardžius juos, kadangi nieko nesužinojo, nes išdavikų nebuvo, pradėjo laisti namo.

3-čio rajono vadas A. Celiešius.
21 XI/20 m.^{“16}

„1-mo Lauko Štabui
11–XII–20 m.
Pranešimas

Reguliarų lenkų–lietuvių frontą užima viena lenkų divizija „Legionų generolo Siedlecko“, kuri susideda iš šių keturių pulkų: 2, 3, 4 p. p. ir 24 p. p. Antro ir trečio nesužinota, ar ir tie „p. p.“, ar kitokie kokie.

4-to pulko štabas Seinuose ir 2-ro bataljono teip pat Seinuose ir baras 4-to pulko baigiasi Vaitakiemyj, o nuo ten prasideda 24-to Štabas divizijos Suvalkuose.

Lenkų kareiviai ir žandarai kiekvieną dieną lankosi neutralioj zonoj ir baisiai

plėšia žmones. Žmonės ieško pagalbos pas šaulius.

Instruk. J. Celiešius^{“17}

„L.Š.S. 1-am Lauko Štabui
Pranešimas

Lenkai savo pusėje visus lenkiškus sodžius stengiasi apginkluoti, inkalbinėdami jiems, kad jeigu lietuviai eitų pirmyn, o jų čionai jėgos nedidelės, tad kad vietiniai gyventojai jiems duotų pagalbos.

Nekurie sodžiai, nors ir sulenkėję, bet ginklus imti atsisako, o nekurie jau yra paėmę.

Instruktorius: J. Celiešius
19.XII.20 m.^{“18}

„Gruodžio 6–1920 m.
Pranešimas (skundas)

Šiuomi pranešu L. G. Komitetui, kad 30 lapkričio 1920 m. gale Burbiškių kaimo ant Demarkacijos Linijos lenkų žandarai sugavo J. Mockevičių iš Vidugirių kaimo, vedantį į Lazdijus ant peršėrimo karvę, baisiai kankino: varinėjo savo raštinėn Joniškėj, po to naktį varė į Seinus, į policiją, iš ten vidurnaktį nuvarė į areštinę, kurioje išlaikė puspenktos paros be jokio valgio, ir kitaip kankindami darė visokius tyrinėjimus: žadėjo mušti, du sykiu šaudyt ant smerties varė, grasindami neprileisti nei kunigo, ir po mirties ant nešventintos vietos laidoti ketino. Visaip tyčiojosi ne tik iš jo, bet drauge ir iš visų lietuvių, ir dar sakė turį užsirašę kelis kaimus dėl išdeginimo palei Demarkacijos Liniją, už ką paskui prieš nieką neatsakysią.

Pažymėtina, dar tas, kad tuos kaimus žadėjo apupę sudeginti su visais esančiais gyvais žmonėmis. Taipogi pažymėtina, kad iš minėto asmens atėmė karvę, kurią kol kas laiko Seinuose, nežinia kaip su ja bus. Ir

taip pat iš kitų žmonių, kurie savo vaikams valgius į mokyklą Lazdijuose* vežė, atėmė ir patys žandarai tarp savęs vienus išsidalino, o kitus didesnius nuvežė į Seinus lenkų valdžiai ir kitų baisenybių pridarė.

Taigi, aš, mes, visi nuskraustieji ir visi lietuviai, esantys šiapus Demarkac. Linijos, meldžiame Lietuvos valdžios ir viso pasaulio kuo greičiausiai mus atskirti nuo lenkų ir priskirti prie Lietuvos, nes mus lietuvius lenkai neapsakomai kankina.

Juzas Mockevičius
Šaltyšius Juozas Gilis¹⁹

Atsižvelgdami į šiuos aktyvius priešiškus veiksmus, taip pat į kitus lenkų reguliariosios kariuomenės ir jų liaudies milicijos įvairiu metu įvykdytus puolimus, lietuviai ėmė aktyviau stoti į Šaulių sąjungos būrius. Jų tikslas buvo padėti Lietuvos Respublikos pasienio policijos funkcijas atliekančiai Lietuvos liaudies milicijai, esamiems Šaulių sąjungos būriams atremti Lenkijos reguliariosios kariuomenės, lenkų liaudies milicininkų vykdomus nuolatinis puldinėjimus, siekiant ginklu koreguoti nustatytą sieną.

1 lentelė²⁰

Būrys, rajonas	Vardas, pavardė	Socialinis statusas	Išsilavinimas	Adresas	Amžius	Istojimo į LŠS data
Rudaminos, IV	Jurgis Busila	Žemdirbys	Pradinis, skaityti, rašyti moka	k. Elveriškė, v. Rudaminos, Seinų apskr.	32	1920.XII.1
Rudaminos	Juozas Janulevičius	Kalvis	–, nemokytas	Rudaminos dvaro	19	1920.IX.15
Rudaminos	Jonas Žukauskas	Žemdirbys	–, skaityti, rašyti moka	k. Elveriškė, v. Rudaminos, Seinų apskr.	22	1920.XII.1
Rudaminos	Antanas Aldzevičius	Darbininkas	–, skaityti, rašyti nemoka	Rudaminos dvaro	22	1920.IX.15
Rudaminos	Antanas Čekys	Siuvėjas	–, skaityti, rašyti nemoka	Rudaminos dvaro	23	1920.IX.15
Rudaminos	Juozas Lukaševičius	Darbininkas	–, skaityti, rašyti nemoka	dv. Resursas, v. Rudaminos, Seinų apskr.	30	1920.XII.8
Rudaminos	Kazis Juškas	Darbininkas	–, skaityti, rašyti nemoka	dv. Resursas, v. Rudaminos, Seinų apskr.	35	1920.XII.5
Rudaminos	Petras Krušinkas	Žemdirbys	–, skaityti, rašyti moka	k. Elveriškė, v. Rudaminos, Seinų apskr.	18	1920.XII.1
Rudaminos	Antanas Vaškevičius	Žemdirbys	–, skaityti moka	k. Elveriškė, v. Rudaminos, Seinų apskr.	23	1920.XII.1

* Lazdijuose veikė iš Seinų atkelta „Žiburio“ draugijos gimnazija.

Rudaminos	Vincas Tarutis	Žemdirbys	–, skaityti, rašyti nemoka	k. Elveriškė, v. Rudaminos, Seinų apskr.	24	1920.XII.1
Trakiškių	Juozas Blažys	Ūkininkas	Savamokslis, skaityti, rašyti moka	Dieveniškių kaimas	26	1919.IX.20
Trakiškių	Adolfas Čuplys	Ūkininkas	Savamokslis, skaityti, rašyti moka	Trakiškių kaimas	26	1919.VIII.25
Trakiškių	Antanas Ališauskas	Žemdirbys	Liaudies m-la. Skaityti, rašyti moka	Trakiškių kaimas	20	1920.II.15
Trakiškių	Kazimieras Šukvietis	Žemdirbys	Liaudies m-la. Skaityti, rašyti moka	Trakiškių kaimas	25	1920.IX.2
Trakiškių	Jurgis Bukiawicius	Stalius	Savamokslis, skaityti, rašyti moka	Trakiškių kaimas	30	1919.VIII.19
Trakiškių	Antanas Razvickas	Ūkininkas	Vienklasė m-la	Dieveniškių kaimas	31	1919.XI.20
Trakiškių	Sergėjus Razvickas	Ūkininkas	Baigė du m-los skyrius, skaityti, rašyti moka	Dieveniškių kaimas	19	1919.IX.20
Trakiškių	Sargijus Čiuplys	Ūkininkas	Savamokslis, skaityti, rašyti moka	Trakiškių kaimas	19	1919.IX.14
Neravų	Jonas Juodis	Ūkininkas	–, mokytas	Neravai	20	1920.IX.28
Neravų	Petras Bagdžiūnas	Ūkininkas	–, mokytas	Neravai	26	1920.IX.28
Neravų	Jonas Nefalta	Ūkininkas	–, mokytas	Neravai	22	1920.IX.28
Neravų	Bladas Grabauskas	Darbininkas	–, mokytas	Neravai	16	1920.IX.28
Neravų	Juozas Juodis	Ūkininkas	–, nemokytas	Neravai	17	1920.IX.28
Neravų	Antanas Gutauskas	Ūkininkas	–, mokytas	Neravai	23	1920.IX.28
Neravų	Liudvikas Jančė	Ūkininkas	–, mokytas	Neravai	23	1920.IX.28
Neravų	Motiejus Bartnikas	Ūkininkas	–, mokytas	Neravai	54	1920.IX.28
Neravų	Juozas Armanavičius	Ūkininkas	–, nemokytas	Neravai	24	1920.IX.28
Neravų	Jonas Rubinskas	Ūkininkas	–, nemokytas	Neravai	19	1920.IX.28
Neravų	Martynas Gudeliauskas	Ūkininkas	–, nemokytas	Laibagaliai	23	1920.X.1

Neravų	Martynas Kirvelevičius	Ūkininkas	–, mokytas	Kaimeliai	28	1920.X.1
Neravų	Antanas Armanavičius	Ūkininkas	–, mokytas	Neravai	23	1920.IX.28
Šlianių [Šleinių]	Jonas Butanavičius	Ūkininkas	Skaityti moka	Sleinesie [Šleiniuose]	45	1919.XI.11
Šlianių [Šleinių]	Jonas Šolis	Ūkininkas	Virinis [vidurinis?] skaityti, rašyti moka	Lajbikėj	30	1919.XI.11
Šlianių [Šleinių]	Jonas Kasparavičius	Ūkininkas	Pradinis, skaityti, rašyti moka	Sleinesie [Šleiniuose]	30	1919.XI.11
Šlianių [Šleinių]	Stasys Radzevičius	Darbininkas	Pradinis, skaityti, rašyti moka	Šaltuos šaltiniuos	27	1919.XI.11
Šleinių	Vincas Daminaitis	Darbininkas	Pradinis, skaityti, rašyti moka	Sleinesie [Šleiniuose]	32	1919.XI.11
Šlainių [Šleinių]	Juozas Butanavičius	Ūkininkas	Pradinis, skaityti, rašyti moka	Sleinesie [Šleiniuose]	31	1919.XI.11
Šliajinių [Šleinių]	Jonas Mitrikevičius	Ūkininkas	Pradinis, skaityti, rašyti moka	Sleinesie [Šleiniuose]	26	1919.XI.11
Cyraulės	Antanas Buckūnas	Ūkininkas	–, mokytas	Cyraulėje	19	--
Cyraulės	Adomas Rimavičius	Ūkininkas	–, mokytas	Cyraulėje	--	--
Cyraulės	Antanas Malinauskas	Darbininkas	–, mokytas	Cyraulėje	18	--
Cyraulės	Jonas Valasavičius	Ūkininkas	–, nemokytas	Cyraulėje	39	--
Cyraulės	Vincas Liškauskas	Ūkininkas	–, mokytas	Cyraulėje	38	--
Cyraulės	Antanas Rudis	Ūkininkas	–, nemokytas	Cyraulėje	21	--
Paliūnų	Juozas Tumelis	Ūkininkas	–, mokytas	Paliūnuose (laikin. Bereznykuose)	26	1920.IX.20
Paliūnų	Antanas Seniukevičius	Ūkininkas	–, mokytas	Paliūnuose (laikin. Bereznykuose)	26	1920.IX.20
Paliūnų	Pranas Tumelis	Ūkininkas	–, mokytas	Paliūnuose (laikin. Bereznykuose)	24	1920.IX.20

Paliūnų	Antanas Krakauskas	Darbininkas	–, mokytas	Paliūnuose (laikin. Berežnykuose)	22	1920.IX.20
Paliūnų	Antanas Gibas	Ūkininkas	–, nemokytas	Paliūnuose (laikin. Berežnykuose)	25	1920.IX.20
Paliūnų	Juozas Masionis	Ūkininkas	Pradinė mokykla. Skaityti, rašyti moka	Paliūnuose (laikin. Berežnykuose)	22	1920.IX.20
Paliūnų	Antanas Staskevičius	Ūkininkas	–, mokytas	Berežnykuose	22	1920.IX.20
Sankūrų	Jonas Kasparavičius	Ūkininkas	–, mokytas	Sankūruose (laikin. Galiniuose)	20	1920.IX.14
Sankūrų	Juozas Kasparavičius	Ūkininkas	–, mokytas	Sankūruose (Galiniuose)	28	1920.IX.14
Sankūrų	Jonas Krikščiūnas	Ūkininkas	–, mokytas	Sankūruose (laikin. Galiniuose)	27	1920.IX.14
Sankūrų	Petras Ragelis	Ūkininkas	–, mokytas	Burbiškiuose (laikin. Galiniuose)	24	1920.IX.14
Sankūrų	Stasys Gudziauskas	Ūkininkas	–, mokytas	Vidugiriuose (laikin. Galiniuose)	24	1920.IX.14
Sankūrų	Ignas Gudziauskas	Ūkininkas	–, mokytas	Vidugiriuose (laikin. Galiniuose)	21	1920.IX.14
Sankūrų	Zigmas Milukas	Darbininkas	–, nemokytas	Juodeniškis (laikin. Galiniuose)	19	1920.IX.14
Sankūrų	Jonas Žvairelis	Ūkininkas	–, mokytas	Guszdikuose (?) (laikin. Galiniuose)	18	1920.IX.14
Sankūrų	Kostas Krikščiūnas	Ūkininkas	–, nemokytas	Sankūruose (laikin. Galiniuose)	27	1920.IX.14
Palazdijų	Stasys Pateliūnas	Darbininkas	–, nemokytas	Jonaslave	18	1920.XI.20
Palazdijų	Viktoras Šimoniutis	Siuvėjas	–, mokytas	Aukštakalnyje	18	1920.X.7
Palazdijų	Petras Petruškevičius	Ūkininkas	–, nemokytas	Viešartuose	18	1920.X.16
Palazdijų	Antanas Margevyčius	Ūkininkas	–, nemokytas	Viešartuose	18	1920.X.16

Palazdijų	Jonas Vekteris	Ūkininkas	–, nemokytas	Viešartuose	20	1920.XI.15
Palazdijų	Juozas Jančė	Ūkininkas	–, nemokytas	Viešartuose	18	1920.X.16
Palazdijų	Petras Jieglinskas	Ūkininkas	–, mokytas	Viešartuose	19	1920.X.7
Palazdijų	Jonas Kerašis	Darbininkas	–, nemokytas	Viešartuose	19	1920.X.16
Palazdijų	Antanas Jeruševičius	Ūkininkas	–, nemokytas	Palazdijuose	26	1920.X.6
Palazdijų	Juozas Svipas	Darbininkas	–, nemokytas	Avižančių dvare	25	1920.X.18
Palazdijų	Adomas Ramanauskas	Ūkininkas	–, nemokytas	Palazdijuose	25	1920.X.6
Palazdijų	Kazimieras Gervelis	Darbininkas	–, nemokytas	Palazdijuose	19	1920.XI.25
Palazdijų	Petras Maksimavyčius	Ūkininkas	–, mokytas	Palazdijuose	28	1920.X.18
Palazdijų	Jonas Labinskas	Ūkininkas	–, mokytas	Palazdijuose	20	1920.X.18
Palazdijų	Petras Dobrovolskis	Ūkininkas	–, nemokytas	Palazdijuose	17	1920.X.(6?) 16.
Palazdijų	Petras Sventockas	Ūkininkas	–, nemokytas	Palazdijuose	18	1920.X.18
Palazdijų	Vincas Jančė	Ūkininkas	–, mokytas	Palazdijuose	29	1920.X.6
Palazdijų	Jonas Dobrovolskis	Ūkininkas	–, nemokytas	Palazdijuose	23	1920.X.18
Palazdijų	Vincas Margevyčius	Ūkininkas	–, nemokytas	Palazdijuose	18	1920.X.6
Palazdijų	Bładas Margevyčius	Ūkininkas	–, nemokytas	Palazdijuose	16	1920.X.18
Palazdijų	Povylas Antanavyčius	Ūkininkas	–, nemokytas	Palazdijuose	16	1920.X.20
Palazdijų	Antanas Petraškevyčius	Ūkininkas	–, nemokytas	Palazdijuose	16	1920.X.18
Palazdijų	Mikas Dabulis	Ūkininkas	–, nemokytas	Palazdijuose	30	1920.X.6
Palazdijų	Andrius Valukanis	Ūkininkas	–, mokytas	Palazdijuose	26	1920.X.6

Asmenų, įstojušių į Lietuvos šaulių sąjungos būrius, amžius: 16 metų – 4, 17 metų – 2, 18 metų – 10, 19 metų – 9, 20 metų – 4, 21 metų – 2, 22 metų – 6, 23 metų – 7, 24 metų – 5, 25 metų – 4, 26 metų – 8, 27 metų – 3, 28 metų – 3, 29 metų – 1, 30 metų – 5, 31 metų – 2, 32 metų – 2,

35 metų – 1, 38 metų – 1, 39 metų – 1, 45 metų – 1, 54 metų – 1. Vienas nenurodė amžiaus. Socialinis statusas: 7 žemdirbiai, 56 ūkininkai, 13 darbininkų, 1 kalvis, 2 siuvelėjai, 1 stalius.

Išsilavinimas: 7 asmenys nurodė, kad pradinis (moka skaityti, rašyti), 27 nurodė,

kad nemokyti; 31 nurodė, kad mokytas; 2 nurodė, kad skaityti, rašyti moka; 5 nurodė, kad skaityti, rašyti nemoka; 2 nurodė, kad skaityti moka; 4 nurodė, kad yra savamoksliai, skaityti, rašyti moka; 2 nurodė, kad mokėsi [baigė?] liaudies mokyklą, skaityti, rašyti moka; 1 nurodė, kad mokėsi [baigė?] vienklasę mokyklą; 1 nurodė, kad baigė du mokyklos skyrius, skaityti, rašyti moka; 1 nurodė turintis vidurinį [originale – virinį] išsilavinimą, 1 skaityti, rašyti moka.

2 lentelė²¹

Būrys, rajonas	Vardas, pavardė	Ar tarnavo kariuomenėje, kur ir kiek laiko	Ar turi ginklą (kokį, jo numeris, nuosavas ar išduotas)	Koks LŠS narys (rikuiotės, nerikiuotės, rėmėjas)
Rudaminos, IV	Jurgis Busila	Netarnavo	150440 – rusiškas	Nerikiuotės
Rudaminos	Juozas Janulevičius	Netarnavo	Rusų šaut. № 20056 (išduotas)	Rikiuotės
Rudaminos	Jonas Žukauskas	Tarnavęs 1 atsargos batalione 15 mėnesių	247086 – rusiškas	Nerikiuotės
Rudaminos	Antanas Aldzevičius	Netarnavo	Rusų № 474839 (išduotas)	Rikiuotės
Rudaminos	Antanas Čekys	Netarnavo	–	Nerikiuotės
Rudaminos	Juozas Lukaševičius	Netarnavo	478317	Nerikiuotės
Rudaminos	Kazis Juškas	Netarnavo	565314	Nerikiuotės
Rudaminos	Petras Krušinkas	Netarnavo	–	Nerikiuotės
Rudaminos	Antanas Vaškevičius	Netarnavo	267133 – rusiškas	Nerikiuotės
Rudaminos	Vincas Tarutis	Rusų kariuomenėje 2 metus	–	Rikiuotės
Trakiškių	Juozas Blažys	Netarnavęs	101609	Rikiuotės
Trakiškių	Adolfas Čuplys	Netarnavęs	1361787	Rikiuotės
Trakiškių	Antanas Ališauskas	Netarnavęs	27535 rusiškas	Rikiuotės
Trakiškių	Kazimieras Šukvietis	Netarnavęs	282779	Rikiuotės
Trakiškių	Jurgis Bukiawicius	Netarnavęs	–	–
Trakiškių	Antanas Razvickas	–	–	Rikiuotės

Istojo į Lietuvos šaulių sąjungos būrius: 1919.VIII.19 – 1, 1919.VIII.25 – 1, 1919.IX.14 – 1, 1919.IX.20 – 2, 1919.XI.11 – 7, 1919.XI.20 – 1, 1920.II.15 – 1, 1920.IX.2 – 1, 1920.IX.14 – 9, 1920.IX.15 – 3, 1920.IX.20 – 7, 1920.IX.28 – 11, 1920.X.1 – 2, 1920.X.6 – 6, 1920.X.7 – 2, 1920.X.16 – 4, 1920.X.18 – 7, 1920.X.20 – 1, 1920.XI.15 – 1, 1920.XI.20 – 1, 1920.XI.25 – 1, 1920.XII.1 – 5, 1920.XII.5 – 1, 1920.XII.8 – 1 asmuo. Neaiški data: 1920.X.16 (gali būti ir 1920.X 6). Šeši asmenys nenurodė įstojimo datos.

Trakiškių	Sergėjus Razvickas	Netarnavęs	171440	Rikiuotės
Trakiškių	Sargius Čiuplys	Netarnavęs	50377	Rikiuotės
Neravų	Jonas Juodis	Lietuvos kariuomenėj 1 metus 6 mėn.	Rusų šaut. № 127488 (išduotas)	Rikiuotės
Neravų	Antanas Armanavičius	Lietuvos kariuomenėje, 1 mėnesį	Rusų šaut. № 302 (išduotas)	Rikiuotės
Neravų	Petras Bagdžiunas	Netarnavęs	Rusų šaut. № 506384 (išduotas)	Rikiuotės
Neravų	Jonas Nefalta	Lietuvos kariuomenei 2 mėnesius	Rusų šaut. № 3213 (išduotas)	Rikiuotės
Neravų	Bladas Grabauskas	Netarnavęs	Rusų šaut. № 128504	Rikiuotės
Neravų	Juozas Juodis	Netarnavęs	Rusų šaut. № 18371 (išduotas)	Rikiuotės
Neravų	Antanas Gutauskas	Netarnavęs	Rusų šaut. № 2581 (išduotas)	Rikiuotės
Neravų	Liudvikas Jančė	Netarnavęs	–	Rikiuotės
Neravų	Motiejus Bartnikas	Rusų kariuomenėj 2 metus ir 2 mėn.	–	Rikiuotės
Neravų	Juozas Armanavičius	Netarnavęs	Rusų šaut. № 30430 (išduotas)	Rikiuotės
Neravų	Jonas Rubinskas	Netarnavęs	–	Rikiuotės
Neravų	Martynas Gudeliauskas	Netarnavęs	–	Rikiuotės
Neravų	Martynas Kirvelevičius	Netarnavęs	–	Rikiuotės
Šliajinių [Šleinių]	Jonas Butanavičius	--	–	Nerikiuotės
Šliajinių [Šleinių]	Jonas Šolis	--	10040	Rikiuotės
Šliajinių [Šleinių]	Jonas Kasparavičius	--	–	Nerikiuotės
Šliajinių [Šleinių]	Stasys Radzewicius	--	1340369	Rikiuotės
Šleinių	Vincas Daminaitis	--	Turi 11954	Rikiuotės
Šliajinių [Šleinių]	Juozas Butanavicius	--	Turi 1914811	Rikiuotės
Šliajinių [Šleinių]	Jonas Mitrakevičius	Netarnavęs	115495	Rikiuotės
Cyraišės	Antanas Buckūnas	Netarnavęs	–	Rikiuotės
Cyraišės	Adomas Rimavičius	Netarnavęs	–	Nerikiuotės

Cyraišės	Antanas Malinauskas	Netarnavęs	–	Rikiuotės
Cyraišės	Jonas Valasavičius	Rusų kariuomenėj 2 ½ metų	–	Rikiuotės
Cyraišės	Vincas Liškauskas	Netarnavęs	–	Nerikiuotės
Cyraišės	Antanas Rudis	Netarnavęs	–	Rikiuotės
Paliūnų	Juozas Tumelis	Netarnavęs	Vok. šaut. № 841 (nuosavas)	Rikiuotės
Paliūnų	Antanas Seniukevičius	Netarnavęs	Rusų šaut. № 624 išduotas	Rikiuotės
Paliūnų	Pranas Tumelis	Netarnavęs	Rusų šaut. № 20469 išduotas	Rikiuotės
Paliūnų	Antanas Krakauskas	Netarnavęs	Rusų šaut. № 22997 (išduotas)	Rikiuotės
Paliūnų	Antanas Gibas	Netarnavęs	Rusų šaut. № 145363 (išduotas)	Rikiuotės
Paliūnų	Juozas Masionis	Netarnavęs	Rusų šaut. № 64324 (išduotas)	Rikiuotės
Paliūnų	Antanas Staskevičius	Netarnavęs	Rusų šaut. № 955181 (išduotas)	Rikiuotės
Sankūrų	Jonas Kasparavičius	Lietuvos kariuomenėje 1 metus 6 mėn.	–	Rikiuotės
Sankūrų	Juozas Kasparavičius	Netarnavęs	Šaut. № 602422 (išduotas)	Rikiuotės
Sankūrų	Jonas Krikščiūnas	Netarnavęs	Šaut. rusų № 49503 (išduotas)	Rikiuotės
Sankūrų	Petras Ragelis	Tarnavo Lietuvos kariuom. 6 mėnesius	Rusų šaut. № 486704 (išduotas)	Rikiuotės
Sankūrų	Stasys Gudziauskas	Netarnavęs	Rusų šaut. № 145260 (išduot.)	Rikiuotės
Sankūrų	Ignas Gudziauskas	Netarnavęs	Rusų šaut. № 13492 (išduotas)	Rikiuotės
Sankūrų	Zigmas Milukas	Netarnavęs	Rusų šaut. № 67411 (išduotas)	Rikiuotės
Sankūrų	Jonas Žvairelis	Netarnavęs	Rusų šaut. № 48651 (išduotas)	Rikiuotės
Sankūrų	Kostas Krikščiūnas	Netarnavęs	Rusų šaut. № 24768 (išduotas)	Rikiuotės
Palazdijų	Stasys Pateliūnas	Netarnavęs	–	Rikiuotės
Palazdijų	Viktoras Šimoniutis	Netarnavęs	Rusų šaut. № (rekvizuotas)	Rikiuotės

Palazdijų	Petras Petruškevičius	Netarnavęs	–	Rikiuotės
Palazdijų	Antanas Margevyčius	Netarnavęs	–	Rikiuotės
Palazdijų	Jonas Vekteris	Netarnavęs	–	Rikiuotės
Palazdijų	Juozas Jančė	Netarnavęs	–	Rikiuotės
Palazdijų	Petras Jieglinskas	Netarnavęs	Rusų šaut. № 40836 išduotas	Rikiuotės
Palazdijų	Jonas Keraišis	Netarnavęs	Rusų šaut. № 3048 išduotas	Rikiuotės
Palazdijų	Antanas Jaruševičius	Netarnavęs	Rusų šaut.	Rikiuotės
Palazdijų	Juozas Svipas	Lietuvos kariuomenėj 1 metus	Rusų šaut. № 500563 (išduotas)	Rikiuotės
Palazdijų	Adomas Ramanauskas	Netarnavęs	–	Rikiuotės
Palazdijų	Kazimieras Gervelis	Netarnavęs	–	Rikiuotės
Palazdijų	Petras Maksimavyčius	Netarnavęs	–	Rikiuotės
Palazdijų	Jonas Labinskas	Netarnavęs	Rusų šaut. № 426320 (išduotas)	Rikiuotės
Palazdijų	Petras Dobrovolskis	Netarnavęs	Rusų šaut.	Rikiuotės
Palazdijų	Petras Sventockas	Netarnavęs	Rusų šaut. № 178110 (išduotas)	Rikiuotės
Palazdijų	Vincas Jančė	Netarnavęs	Rusų šaut. № 27300 (išduotas)	Rikiuotės
Palazdijų	Jonas Dobrovolskis	Netarnavęs	Rusų šaut. № 51449 (išduotas)	Rikiuotės
Palazdijų	Vincas Margevyčius	Netarnavęs	–	Rikiuotės
Palazdijų	Bladas Margevyčius	Netarnavęs	Rusų šaut. № 74205 (išduotas)	Rikiuotės
Palazdijų	Povylas Antanavyčius	Netarnavęs	Rusų šaut. № 78997 (išduotas)	Rikiuotės
Palazdijų	Antanas Petraškevyčius	Netarnavęs	Rusų šaut. № 96371 (išduotas)	Rikiuotės
Palazdijų	Mikas Dabulis	Rusų kariuomenėj 7 metus	Rusų šaut. № 239205 (išduotas)	Rikiuotės
Palazdijų	Andrius Valukanis	Netarnavęs	Rusų šaut. № 4269 (išduotas)	Rikiuotės

Istoję į Lietuvos šaulių sąjungos būrius, savanoriai anketose nurodė, kad Lietuvos kariuomenėje tarnavo – 7, Rusijos – 4 asmenys. Netarnavusiųjų jokioje kariuomenėje buvo dauguma – 66 asmenys, nenurodė tarnavę – 7 asmenys. Šaulių sąjungos rikiuotės nariais norėjo tapti – 72 asmenys, nerikiuotės – 11 asmenų, nariais rėmėjais – niekas nenorėjo, 1 asmuo nenurodė, koks jis narys. 35 šauliams buvo išduoti rusiški šautuvai, 19 anketose nurodė turintys ginklą (7 rusiškus šautuvus, 12 nenurodė kokius, tik jų numerius). Vienas šaulys nurodė turįs nuosavą vokišką šautuvą, kitas – rekvizuotą rusišką, 28 šauliai nenurodė turintys ginklą.

Nustatytajai sienai esant pakankamai „skylėtai“, Lietuvos liaudies milicija ir Lietuvos šaulių sąjungos nariai kovojo su kontrabandininkais, taip pat su nepriklausomos Lietuvos pusėje veikiančiais spekuliantais, aiškindavosi, kas juos globoja ir aprūpina prekėmis.

„Brazavo šaulių būrio II-tro rajono
Pranešimas

21/XII.20 m. Stovintieji sargyboje šauliai Jonas Kelerta ir Juozas Virbickas sugavo važuojant iš Kalvarijos ūkininką Miką Karsoką iš kaimo Tribarčių, kuris vežė septynis pūdus rugių ir du pūdus trisdešimts sv. miežių; ir jis turėjo leidimą dėl persikraustymo iš Juodelių kaimo in Tribarčius, taigi nuo jo paėmė tuos javus ir pristato štabui.

Pastaba: Jo leidimas buvo toks: persikraustyti daiktus apart javų iš Juodelių k. in Tribarčius. O jis vežė iš miesto.

Už Būrio Vadas Treigys⁴²²

„I-am Lauko Štabe
Gauta 30 gruodžio 1920 m.
Brazavos šaulių būrio II-tro rajono
30/XII.20 metų

Pranešimas

I-am Lauko štabui Kalvarijoje

Šuomi tamistom pranešu, kad M. Karsoka neišvežė nei vieną centnerį javų, kaip jis sakė, kad jis neturi duonos, nes jam tas ūkininkas neduoda, kuriam jis pardavė savo ūkią, tai sako už tai aš turiu pirkt, o kur aš gausiu.

O mes nuvejom pas tą ūkininką, tai mum teip pasakė, sako Karsoka pas mane visai niekados javų neprašė, sako aš užsimenu apie javus, klausiu, ar tau tuoj reik, tai Karsoka sako man yra česo, duonos pilnas svietas, sako nuvažiuoju in Kalvariją, tai galiu pirkt pilną vežimą.

Ir mum tas ūkininkas pasakė, už tai ir nuo manęs neima, ba kaip paims, tai tasyk negalės daugiau šmukleruot.

Dabar tai išsiima leidimą, jog veža savo ordinarija, sako jis pas mane turi 16 centnerių rugių, o jis išvežė mažum 3 syk tiek ir vis dar veža, o vis in Lenkiją.

Ir visi Juodelių kaimo šauliai intaria, kad neteisingas žmogus, du kartus rado pas jį milicija bravorus, ir visi sako, kad joyrmos spekuliantas, ir visi prašo ir liepė tų javų neduoti. Taigi patarčiau tamistai irgi neduoti tų javų, tegu daugiau nevaro spekuliacija.

Brazavos būrys
Pasirašė Treigys⁴²³

„L. Š. S.
VI^{os} Š. grupės
Lieponių š. rajono Vadui
Vadas
1922 m. Liepos 5 d.
Pareiškimas
N. Z. M. Komendantūr.
Liaud.
Šaulių VI gr. Štabas
Gauta 1922 m. VII m. 8 d.
Valkininkų neutr. Zonos Milic. Komend.
№ 70

Padaryti tardymą ir bylą man gražinti.

Liaud....24. VII

Pranešu Tamstos Vado žiniai, kad Valkininkų stoties milicininkas Gaina Antanas supirkinėja javus ir gabena į Lenkus, ir norejo sulaikyti Pučkornės šauliai, tai jis grąšino, kad nušausiu, ir k. Pučkornių neleidžia ganyti gyvulių po valdišką mišką.

Kuomet aš buvau atvykęs į kaimą Pučkornės, tai šauliai norėjo man atiduoti ginklus, bet aš jiems liepiau, kad tokius milicininkus nuginkluotų ir pristatytų man. 3 d. m. Liepos š/m. aplankiau Ponošiškės grandį, kur ir radau skundų nuo Ponošiškės gyv. ant milicininko Lukšio, kuris, kaip pribuvo į k. Panošiškės, tai pasivadino milicijos Komendo padėjėju ir atsivežė su savim štamų neutralės zonos, tai vienus spikuliantus praleisdinėja, o kitus gauda, už tokių milicininkų darbus šauliai užsigaudinėja ir nori [neįskaitoma] ginklų atiduoti.

Lieponių š. rajono Vadas

5.VII.22 m.

A. Glaveckas²⁴

Reaguodamas į Lieponių šaulių rajono vado A. Glavecko pareiškimą, neutraliosios zonos Liaudies milicijos vyriausiasis komendantas Liaudanskis išsiuntė tokio turinio raštą Valkininkų neutraliosios zonos liaudies milicijos komendantui:

„N. Z. L. M.

Vyriausiasis Štabas

1922 m. rugpiūčio m. 1 d.

№ 230

Valkininkų Neutralinės Zonos

Liaudies Milicijos Komendantui

Gauta № 127

9-VIII 22 m.

Prisiųsdamas Leipūnų rajono šaulių Vado raštą iš š. m. liepos 5 d. apie milicininką Gainą Antaną, įsakau Tamstai padaryti tardymą ir bylą gražinti man.

Priedas: Leipūnų rajono š. vado raštas
iš 5.VII.22

N. Z. L. M. Liaudanskis
Komendantas
B. Pupaleigis
Štabo Raštvedys²⁵

Atsakydamas neutraliosios zonos liaudies milicijos vyriausiam komendantui, Valkininkų, arba pirmojo rajono, komendantas rašė:

Milicija Ludowa
Pasa Neutralnego
Neutralinės Zonos
Liaudies milicija
L. dz. 127
dnia 16-X-1922 r.
Neitr. Zonos Liaudies Milicijos Vyriausiam
Komendantui

Su šiuomi gražindamas bylą pareiškiu, kad Antanas Gaina dar 7-VIII-22 m. tapo lenkų suareštuotas ir lig šiai dienai tebelaikomas Vilniuj kalėjime.

Todėl gražinu bylą neišpildytą.

Gauta

20-X-22

Nr. 380. Priedas: 2 bylos lapu.

V. Keršis

I-o rajono Komendantas

Komendant I-go Obvodu²⁶

IŠVADOS

Tautų Sąjungos Karinės kontrolės komisijos iniciatyva 1920 m. lapkričio 29 d., remiantis Lietuvos ir Lenkijos vyriausybės įgaliotinių pasirašytu paliaubų protokolu, buvo nustatyta neutralioji zona. Joje nustatytą sieną nuo Lenkijos Respublikos administracinės valdžios nuolat organizuojamų lenkų liaudies milicijos puolimų (neoficialiai remiant Lenkijos Respublikos reguliariosios kariuomenės daliniais), siekiant ją ginklu koreguoti, kaip lygiavertės karinės organizacijos saugojo Lietuvos liaudies milicija ir Lietuvos šaulių sąjunga.

Nuorodos

* Apie Lietuvos liaudies milicijos veiklą neutraliojoje zonoje žr. Gintauto Eremino straipsnį „Lietuvos liaudies milicijos veikla neutraliojoje zonoje (1920–1923 m.)“, *Genocidas ir rezistencija*, 2017, Nr. 2 (42), p. 86–103.

¹ Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 561, ap. 5, b. 185, l. 1.

² *Ibid.*, l. 42.

³ *Ibid.*, l. 6.

⁴ *Ibid.*, l. 9.

⁵ *Ibid.*, l. 10.

⁶ *Ibid.*, l. 15.

⁷ *Ibid.*, l. 8.

⁸ *Ibid.*, l. 31.

⁹ *Ibid.*, l. 32.

¹⁰ *Ibid.*, l. 28.

¹¹ *Ibid.*, l. 26.

¹² *Ibid.*, l. 36.

¹³ *Ibid.*, l. 37.

¹⁴ *Ibid.*, l. 39.

¹⁵ *Ibid.*, l. 44, 44 ap.

Lietuvos liaudies milicija neutraliosios zonos apsaugą vykdė iki 1923 metų gegužės 15 d., kai tarp Lietuvos ir Lenkijos buvo nustatyta demarkacijos (nuo 1928 iki 1938 metų – administracinė) linija. Po 1923 m. gegužės 20 d. Lietuvos liaudies milicijos funkcijas perėmė 2-asis Marijampolės pulkas, pasienio brigada ir pasienio policija. Kada nustatytą sieną tarp Lietuvos ir Lenkijos galutinai baigė saugoti Lietuvos šaulių sąjunga, šias funkcijas perduodama kariškiams, galėtų atskleisti atskiras tyrimas

¹⁶ *Ibid.*, l. 46.

¹⁷ *Ibid.*, l. 53.

¹⁸ *Ibid.*, l. 54.

¹⁹ *Ibid.*, l. 141.

²⁰ *Ibid.*, l. 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 86 v., 87, 88, 89, 100 (nuo čia byloje klaidinga visa tolesnė numeracija, turi būti nuo 90), 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 137.

²¹ *Ibid.*, l. 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 86 v., 87, 88, 89, 100 (nuo čia byloje klaidinga visa tolesnė numeracija, turi būti nuo 90), 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 137.

²² *Ibid.*, l. 55.

²³ *Ibid.*, l. 138, 138 ap.

²⁴ LCVA, f. 1219, ap. 1, b. 5, l. 1.

²⁵ *ibid.*, l. 2.

²⁶ *ibid.*, l. 3.

Vizitas į JAV – tarptautinis simpoziumas „KGB sekimas sovietinėse Baltijos respublikose“

2020 m. vasario 29 – kovo 1 d. d. LGGRTC istorikės Ramona Staveckaitė-Notari ir Kristina Burinskaitė lankėsi Jeilio universitete vykusiame tarptautiniame simpoziume „KGB sekimas sovietinėse Baltijos respublikose: dokumentiniai įrodymai ir akistata su praeitimi“.

Simpoziumo iniciatorius ir pagrindinis idėjos įgyvendintojas – Jeilio „MacMillan“ centro Baltijos studijų programos vadovas Bredlis Vudvortas (Bradley Woodworth). Jis

yra nepailstantis Baltijos valstybių draugas, kurio pastangomis Jeilio universitete stažavosi gausus būrys Baltijos valstybių istorikų.

Simpoziumo organizatoriai siekė supažindinti JAV visuomenę su KGB veikla ir jos veiklos metodais Baltijos valstybėse sovietinės okupacijos laikotarpiu, ypatingą dėmesį skiriant KGB sekimui bei agentų verbavimui.

Renginyje dalyvavo Estijos, Latvijos, Lietuvos ir Ukrainos istorikai, tyrinėjantys KGB dokumentus. Be paminėtų LGGRTC



Tarptautinio simpoziumo „KGB sekimas sovietinėse Baltijos respublikose: dokumentiniai įrodymai ir akistata su praeitimi“ akimirka (Jeilio universitetas, 2020 m. vasario 29 d.)



Tarptautinis simpoziumas „KGB sekimas sovietinėse Baltijos respublikose: dokumentiniai įrodymai ir akistata su praeitimi“, Jėlio universitetas



ALKA archyvas Putname (JAV)

atstovių, iš Estijos atvyko žinomas KGB dokumentų specialistas Meelis Saueaukas bei saugumo ir gynybos ekspertas Ivo Juurvee. Latvijai atstovavo Latvijos nacionalinio archyvo istorikas Ainars Bambals bei jo kolega Gints Zelmenis. Su Ukrainos iššūkiu tyrinėjant KGB archyvus supažindino Ukrainos saugumo tarnybos archyvo direktorius Andrijus Kohutas (Andriy Kohut). Amerikos istorikams atstovavo Grinelo koledžo istorikas Edvardas Konas (Edward Cohn).

Simpoziumo dalyviai pranešimuose supažindino su KGB dokumentų tyrinėjimo problema Baltijos šalyse ir Ukrainoje, KGB archyvinių dokumentų patikimumo klausimais. Per KGB dokumentų prizmę buvo atskleistas Sovietų Sąjungos *modus vivendi*.

Susirinkę istorikai pabrėžė KGB šešėlio poveikį šiandieninėms Baltijos šalių visuomenėms – tai ir iliustracijos problema, visuomenės supriešinimas manipuliuojant KGB archyviniais dokumentais ir pan. LGGRTC istorikė Kristina Burinskaitė kalbėjo apie KGB agento portretą, Ramona Staveckaitė-Notari parodė, kaip manipuluojama KGB dokumentais viešojoje erdvėje, siekiant diskredituoti Lietuvos ginkluotas pokario kovas.

Simpoziume dalyvavo ne tik Jeilio universiteto studentai, bet ir Lietuvos, Latvijos, Ukrainos išeivijos atstovai. Tai ir Jeilio prof.



LGGRTC istorikės (iš kairės): Ramona Staveckaitė-Notari ir Kristina Burinskaitė Jeilio universitete

Rimas Vaišnys, dr. Elona Vaišnienė, garsus Latvijos išeivijos atstovas prof. Kristaps Keggi's, kurio fondas prisidėjo prie šio simpoziumo suorganizavimo.

R. Staveckaitė-Notari vėliau vyko į Putnamą ir dirbo ALKA archyve, kur susipažino su gausiais asmeniniais Domo Jasaičio, Mykolo Krupavičiaus, Vytauto Vardžio, Jackaus Sondas ir kt. archyvais.

Ramona Staveckaitė-Notari

Komandiruotė į Kazachstano Respubliką

2019 m. lapkričio 27–gruodžio 2 dienomis Memorialinio departamento Memorialinio meno ir ekspertizės skyriaus vyriausiasis architektas Algis Vyšniūnas ir šio departamento Atminties programų skyriaus vyriausioji specialistė Rima Gudelytė lankėsi Kazachstano Respublikoje, Karagandoje, Žezkazgane ir Satpajeve.

Komandiruotės tikslas – susitikti su Karagandos srities vietos administracija ir Karagandos lietuvių bendruomene „Lituanica“ ir aptarti aktualius bendradarbiavimo klausimus dėl Lietuvos tremtinių ir politinių kalinių kapų palaidojimo vietas žyminčių paminklų restauravimo, kapų tvarkymo ir lietuvių politinių kalinių, palaidotų Rūdnyko

gyvenvietės kapinėse, perlaidojimo proceso. Taip pat – dalyvauti Kazachstano tautos asamblėjos sesijoje, skirtoje paminėti Pirmojo prezidento dieni, kuri švenčiama kasmet gruodžio 1 d.

Asamblėjoje, kurioje dalyvauja aukščiausi Karagandos srities pareigūnai, architektas A. Vyšniūnas skaitė pranešimą „Istorinė atmintis. Tarp Lietuvos ir Kazachstano, 1990–2019“. Pranešime A. Vyšniūnas pabrėžė Kazachstano tautos asamblėjos indėlį į istorinės atminties išsaugojimo ir puoselėjimo svarbą. Pažymėtina, kad šios asamblėjos bei vietos administracijos pritarimu buvo pastatytas monumentas Kengyro sukilėliams lietuviams Žezkazgane, pastatyti atminimo



Architektas A. Vyšniūnas skaito pranešimą Kazachstano tautos asamblėjos sesijoje Karagandoje



Lietuvių kapai Rūdnyko kapinėse. 2019 m. lakričio 30 d.



Kazachstano tautos asamblėjos sesijoje Karagandoje. Iš dešinės: A. Vyšniūnas, V. Tvarijonas, R. Gude-lytė, Feliksas ir Tatjana (lietuvių bendruomenės nariai)

ženklai žuvusiems lietuviams Spaske ir Balchaše. Dalyvavimas šioje asamblėjos sesijoje svarbus užtikrinant tolimesnę veiklą, restauruojant lietuvių politinių kalinių palaidojimo vietas žyminčius paminklus ir tvarkant kapus.

Susitikimuose su Žezkazgano ir Satpajevo vietos administracija buvo aptarti lietuvių politinių kalinių, palaidotų Rūdnyko gyvenvietės kapinėse, perlaidojimo proceso klausimai. Vietos valdžios sprendimu gyvenvietė yra pradėta griauti, o gyventojai jau keletą metų yra iškeliami į Žezkazgano miestą. Iškėlus gyventojus, buvusioje gyvenvietės vietoje planuojama atidaryti vario rūdos gavybos karjerą. Lietuvių politinių kalinių kapinės, kurios buvo įrengtos apie 1 km atstumu nuo lagerio, taip pat bus naikinamos. Rūdnyko lageris veikė 1940–1956 metais. Lietuvių kilmės politiniai kaliniai Rūdnyke buvo kalinami jau nuo 1940 metų, čia kalėjo

apie 900–1200 lietuvių. Lageryje buvo įvestas katorginis režimas, kalinius į darbą vedavo surakintus grandinėmis. Kaliniai daugiausiai dirbo vario rūdos kasyklose, statybose, įrenginėjo šachtas. Lageryje buvo itin didelis mirtingumas, yra žinoma, kad 1953 m. gruodžio 24 d. lageryje įvyko lietuvių inicijuotas kalinių streikas, o 1954 metais Rūdnyko kaliniai, solidarizuodamiesi su Kengyro sukilėliais, surengė maištą, trukusį dvi savaites. Maištui vadovavo dvidešimties žmonių grupė, kurioje buvo ir penki lietuviai.

Apie ketinimus perlaidoti lietuvių politinių kalinių, palaidotų Rūdnyko gyvenvietės kapinėse, procesą informuota Satpajevo akimo ravaduotoja A. Tolendina (Толендина Айгуль Космановна). Manome, kad šiuos darbus būtina pradėti neatidėliojant, nes kapinių likvidavimo procesas prasideda 2020 metais.

*Rima Gudelytė ir
Algis Vyšniūnas*

Konferencija „Pakeliui į Lietuvą“

Lapkričio 4 d. LGGRTC, bendradarbiaudamas su Socialinių paslaugų priežiūros departamentu, surengė konferenciją „Pakeliui į Lietuvą“, kurioje dalyvavo atstovai iš Altajaus krašto, Buriatijos, Komių Respublikos, Irkutsko srities, Bratsko, Jakutijos, Pskovo bei Karelijos lietuvių bendruomenių.

Nuo skaudžių tremties metų prabėgo ne vienas dešimtmetis, tačiau ištremti Lietuvos piliečiai ar jų palikuonys vis dar grįžta į gimtąją žemę. Grįžtantiems namo valstybė padeda rasti gyvenamą vietą, išmokti lietuvių kalbą, suteikia žinių, kaip atgauti pilietybę, kaip padėti atvykti jų vaikams ir vaikaičiams, teikia ir kitokias paslaugas.

Konferenciją moderavęs ir Lietuvos istoriją apžvelgęs žurnalistas, Lietuvos nepriklausomos valstybės atstatymo akto signataras Rimvydas Valatka teigė, kad Lietuvos kelias – tai datos, kurias prisiminę galime didžiuotis, jog esame lietuviai. Anot jo, žvelgiant per istorijos prizmę, tremtiniai kaip niekas kitas gerai suvokia, kad Lietuvos piliečiai kaip niekada nėra taip gerai gyvenę. O tremtinių ir politinių kalinių sukaupta patirtis ir išgyvenimai – neįkainojami ir gali labai padėti jaunajai kartai.

Apie tremties istorijos išsaugojimo svarbą ir perdavimą ateities kartoms konferencijoje

kalbėjusi LGGRTC Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus Istorijos skyriaus vedėja Ramunė Driaučiūnaitė pristatė LGGRTC bendradarbiavimo su visuomeninėmis organizacijomis Lietuvoje ir lietuvių bendruomenėmis už Lietuvos ribų patirtį.

Grįžę tremtiniai – aktorius ir režisierius Andrius Darela, medicinos mokslų daktaras Aleksas Mickonas ir režisierius, laidų vedėjas Andrius Stakionis dalijosi savo patirtimi ir problemomis.

Valstybinių institucijų specialistai suteikė informaciją apie Lietuvoje galiojančius teisės aktus dėl pilietybės įgijimo, pensinio aprūpinimo, nukentėjusiojo asmens statuso gavimo ir kt.

LGGRTC Memorialinio departamento direktoriaus pavaduotojas Eugenijus Peikštenis konferencijos dalyvius supažindino su muziejine ekspozicija „Tuskulėnų dvaro paslaptys“, svečiai turėjo galimybę apžiūrėti LGGRTC rengiamo nacionalinio mokinių konkurso „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“ darbų parodą.

Konferenciją Tuskulėnų dvaro rūmuose įkvepiančiomis melodijomis užbaigė tarptautinį pripažinimą pelnęs pianistas Kasparas Uinskas.

Ramunė Driaučiūnaitė

LGGRTC tarptautinė konferencija „Antikomunistinis pasipriešinimas Centrinėje ir Rytų Europoje po Antrojo pasaulinio karo“

2019 m. spalio 4 d. Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse vyko kasmetinė organizuojama tarptautinė konferencija „Antikomunistinis pasipriešinimas Centrinėje ir Rytų Europoje po Antrojo pasaulinio karo“. Į konferenciją atvyko mokslininkai iš Latvijos, Estijos, Lenkijos, Baltarusijos, Moldovos, Vengrijos, Ukrainos ir Lietuvos. Jie pasidalino savo idėjomis, išvalgomis bei iššūkais, susijusiais su antisovietinio pasipriešinimo

Rytų ir Centrinėje Europoje po Antrojo pasaulinio karo tyrimais.

Lietuvos atstovai – istorikai Darius Juodis ir Bernardas Gailius pristatė tiek empirinius, tiek teorinius Lietuvos partizaninio karo tyrimus. D. Juodis konferencijos dalyvius supažindino su sovietų agentūrinėmis bylomis, skirtomis sekti LLKS prezidento pirmininką, partizanų vadą – Joną Žemaitį-Vytautą. B. Gailius pristatė savo idėją apie pogrindinę partizanų valstybę.



Akimirka iš tarptautinės konferencijos „Antikomunistinis pasipriešinimas Centrinėje ir Rytų Europoje po Antrojo pasaulinio karo“. Pranešimą skaito Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento Istorinių tyrimų programų skyriaus vyriausiasis istorikas Darius Juodis



Pranešimą skaito konferencijos dalyvis iš Latvijos nacionalinio archyvo dr. Ainars Bambals

Latvijos ir Estijos atstovai Ainars Bambals ir Martin Andreller supažindino klausytojus su partizaniniu judėjimu šiose dviejose Baltijos valstybėse. Pabrėžė panašumus bei skirtumus, lyginant su ginkluotu pasipriešinimu Lietuvoje.

Moldovos istorikai Ludmila Cojocari ir Virgiliu Birladeanu pristatė Lietuvos visuomenei dar mažai žinomus faktus apie antikomunistinį pasipriešinimą Moldovoje. Tuo tarpu Ukrainos atstovas Volodymyr Viatrovych savo pranešime pabrėžė Ukrainos sukilėlių armijos svarbą Ukrainos išsivadavimo judėjime XX amžiuje.

Profesorius Rafal Wnuk nušvietė Lenkijos pokarinę situaciją, kovojant su komunistine, Maskvai lojalia Lenkijos valdžia.

Dalyvis iš Vengrijos G. Kecskes atskleidė NATO archyvų šydą, pabrėždamas NATO

vaidmenį ir bandymus spręsti 1956 metų Vengrijos krizę. Baltarusijos istorikas A. Smalianchuk nemažai dėmesio savo pranešime skyrė tiek žodinės istorijos tyrimams, tiek problemoms, su kuriomis susiduria istorikai, norėdami prakalbinti dar gyvus to laikmečio liudininkus, kartu aptardamas istorijos politizavimo problemas Baltarusijoje bei Minsko valdžiai nepalankių istorikų persekiojimą šioje šalyje.

Konferencijos dalyviai sutarė, kad tyrinėjant tragišką, o kartu – ir herojišką pokarinę Centrinės ir Rytų Europos valstybių laikotarpį labai svarbu keistis nauja informacija, dalintis archyviniais dokumentais, stebėti vieni kitų tyrimus, užkirsti kelią antikomunistinio pasipriešinimo devalvacijai bei nureikšminimui bendrame Europos kontekste.

Ramona Staveckaitė-Notari

Renginiai Tuskulėnų rimities parko memorialiniame komplekse

Spalio 4 d. Tuskulėnų rimities parko memorialiniame komplekse įvyko tarptautinė konferencija „Antikomunistinis pasipriešinimas Centrinėje ir Rytų Europoje po Antrojo pasaulinio karo“. Konferenciją organizavo Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras. Joje dalyvavo istorijos tyrėjai iš Latvijos, Estijos, Lenkijos, Baltarusijos, Moldovos, Ukrainos, Vengrijos ir Lietuvos. Visi jie pasidalino idėjomis, išvalgomis bei

iššūkais, susijusiais su antisovietinio pasipriešinimo Rytų ir Centrinėje Europoje po Antrojo pasaulinio karo tyrimais.

Lapkričio 4 d. Tuskulėnų rimities parko memorialiniame komplekse įvyko konferencija „Pakeliui į Lietuvą“. Dalyvius pasveikino Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministro patarėja Gaila Matulytė ir Socialinių paslaugų priežiūros departamento direktorius Alvydas Masiulis. Pranešimus



Akimirka iš konferencijos „Pakeliui į Lietuvą“. Pranešėjas – konferenciją moderavęs ir Lietuvos istoriją apžvelgęs žurnalistas, Lietuvos nepriklausomos valstybės atstatymo akto signataras Rimvydas Valatka



LGGRTC Memorialinio departamento direktoriaus pavaduotojas Eugenijus Peikštenis konferencijos dalyvius supažindina su Tuskulėnų rimties parko istorija

skaitė žurnalistas, publicistas, Akto dėl Lietuvos nepriklausomos valstybės atstatymo signataras Rimvydas Valatka bei Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus Istorijos skyriaus vedėja Ramunė Driauciūnaitė. Konferencijos metu prisistatė lietuvių bendruomenės, grįžę tremtiniai dalijosi savo asmenine patirtimi,

vyko kontaktų mugė. Vėliau susirinkusieji galėjo dalyvauti apžvalginėje ekskursijoje po Tuskulėnų rimties parko memorialinį kompleksą. Konferencijos programą užbaigė tarptautinį pripažinimą pelnęs pianistas Kasparas Uinskas.

Beata Stanevičienė

Arūnas Bubnys, Stanislovas Buchaveckas, Lietuvos žydai Štuthof koncentracijos stovykloje 1943–1945 m., Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2020.



Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras išleido istorikų Arūno Bubnio ir Stanislovo Buchavecko parengtą knygą „Lietuvos žydai Štuthof koncentracijos stovykloje 1943–1945 m.“. Knyga svarbi tuo, kad pirmą kartą Lietuvos istoriografijoje skelbiami Štuthofe kalintų Lietuvos žydų sąrašai, taip pat spausdinamos kai kurių kalinių nuotraukos, tokiu būdu tūkstančiams nužmogintų, nuasmenintų, numeriais įvardytų kalinių po beveik aštuonių dešimtmečių vėl grąžinant asmenybinius bruožus.

Štuthofe kalintų Lietuvos žydų likimas klostėsi nevienodai. Stovyklos administracija labiau tausojė vyrus amatininkus ir specialistus, dirbančius karo frontą aprūpinančiose įmonėse ir dirbtuvėse. Tuo tarpu moterys žydės, kurių dirbo tik mažuma, buvo atskirtos keliomis spygliuotomis užtvaramis vadina-

mojoje žydžių stovykloje. Čia izoliuotuose ir nebaigtuose įrengti barakuose dauguma iš jų buvo pasmerktos bado mirčiai arba tapo siautusias šiltinės epidemijos aukomis. Žydžių stovykloje atsirado net savotiški mirtininkų barakai, kurių gyventojoms nebuvo teikiama jokia medicininė pagalba ir jos beveik negaudavo maisto.

Daugelis Štuthof koncentracijos stovykloje kalėjusių Lietuvos žydų čia neužsibuvo ir buvo išsiųsti į Aušvico (Osvencimo) konclagerį, taip pat į kitas nacių „mirties fabrikais“ vadintas stovyklas. Daug žmonių mirė ar buvo nužudyta ir pačiame Štuthof konclageryje (dalis kalinių numarinta dujų kameroje, dalis – leidžiant į kūną cheminių preparatų injekcijas ar šaudant į pakaušį), taip pat vadinamajame 1945 m. „mirties žygyje“.

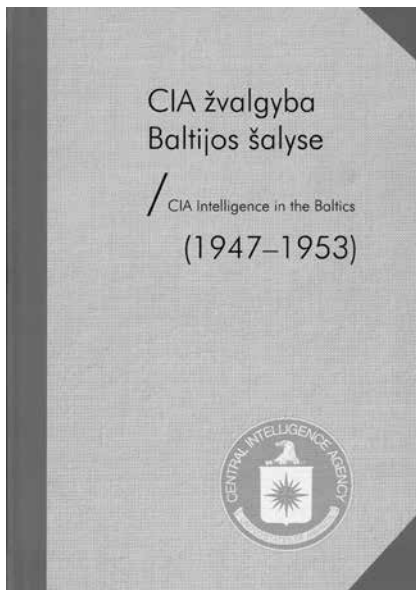
Pasak knygos sudarytojų, Štuthofas yra tapęs Lietuvos gyventojų kančių nacių okupacijos metais simboliu. Čia buvo kalinama ne mažiau kaip 13 tūkstančių Lietuvos žydų, bet tik nedidelė jų dalis sulaukė Raudonosios armijos pačiame Štuthofe. Lietuvos ypatingojo archyvo žiniomis, į Lietuvą iš Vokietijos ir jos okupuotų kraštų sugrįžo 2733 žydai. Taip pat dalis buvusių Štuthof kalinių žydų po karo išvyko į Palestiną ar liko gyventi Vakarų Europos šalyse, tačiau šis skaičius dar nėra žinomas.

Tyrėjams buvo sunku nustatyti tikslų Štuthofe kalėjusių Lietuvos žydų skaičių, nes tėra išlikusi tik maža dalis konclagerio archyvinių šaltinių. Kai kurie į Štuthof koncentracijos stovyklą patekę Lietuvos žydai net nebuvo įrašyti į registracijos knygas ir negavo kalinio numerio (pvz., 260 žydų, atvežtų iš Kauno, buvo neužregistruoti ir 1944 m. liepos 26 d. išsiųsti į Osvencimo koncentracijos stovyklą). Kartais raštininkai netiksliai užrašydavo asmens duomenis ne tik dėl aplaidumo, bet ir dėl skubos registruodami bei numeruodami tūkstančius žydų kalinių, atgabentų į jau perpildytą

Štuthofio koncentracijos stovyklą 1944 m. antrojoje pusėje. Keblumų sudaro ir tai, kad dėl lenkų okupuoto Vilniaus krašto konclagerio registracijos knygoje dalis Rytų Lietuvos žydų užrašyti kaip „Lietuvos žydas“, o dalis – kaip „Lenkijos žydas“. Kita vertus, tarp iš Kauno atsiųstų žydų nemažai buvo ne Lietuvos, o kitų Europos šalių piliečių.

LGGRTC istorikai A. Bubnys ir S. Buchaveckas Štuthofio kalinių tyrimus vykdo jau

Mingailė Jurkutė, *CIA žvalgyba Baltijos šalyse 1947–1953 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2020.



Ginkluoto pasipriešinimo Lietuvoje istorija, iki šiol daugiausiai buvo rašoma remiantis sovietų okupacinių struktūrų, partizanų dokumentais ir egodokumentika. Tik gana nesenai, dokumentus išslaptinus, atsirado

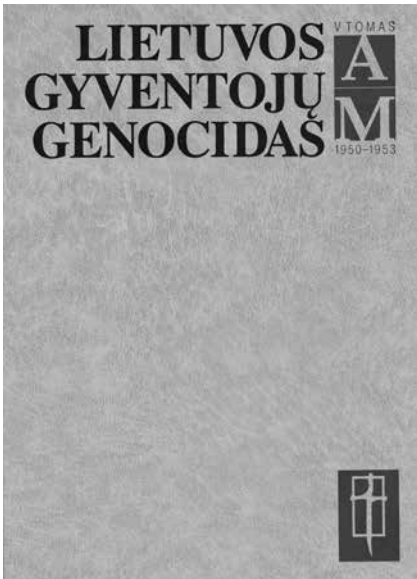
tris dešimtmečius (pirminį Lietuvos žydų Štuthofio koncentracijos stovyklos kalinių sąrašą 1995 m. istorikai perdavė Valstybiniam Vilniaus Gaono žydų muziejui). Atsižvelgdamas į tai, kad šiame Lietuva mini Vilniaus Gaono ir Lietuvos žydų istorijos metus, LGGRTC centras šiuos sąrašus nutarė paskelbti viešai.

dar vienas šaltinių kompleksas – JAV žvalgybinė informacija. Knygoje „CIA žvalgyba Baltijos šalyse 1947–1953“ publikuojami JAV Centrinės žvalgybos agentūros (Central intelligence agency – CIA) dokumentai, kurie bus įdomūs ne tik rezistencijos tyrinėtojams, bet ir tyrinėjantiems padėtį okupuotoje Lietuvoje.

Rinkinyje skelbiami Mingailės Jurkutės, iš tūkstančių, atrinkti dvidešimt keturi išslaptinti raportai, daugiausiai liečiantys padėtį okupuotuose Baltijos kraštuose. JAV žvalgybą domino okupuotų Lietuvos, Latvijos ir Estijos gyventojų padėtis, nuotaikos ir gyvenimo sąlygos, sovietų kariuomenės dislokavimas, trijų kraštų partizaninis pasipriešinimas, jo organizacija, saugumo struktūrų veiksmi. Publikuojami ir REDSOX misijų, kurios buvo skirtos siųsti agentus į Sovietų Sąjungą, dokumentai. Susigaudyti visame sudėtingame peizaže padeda įvadas (lietuvių ir anglų kalbomis), kuriame ne tik paaiškinama dokumentuose randama informacija, dokumentų privalumai, trūkumai bei recepcija, bet ir aprašoma žvalgybinės informacijos rinkimo ir apdorojimo (dokumentų atsiradimo) procesas.

Marius Ėmužis

Lietuvos gyventojų genocidas V tomas (A–M), 1950–1953 m., atsakingoji redaktorė Teresė Birutė Burauskaitė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2019.



Tęstinio leidinio „Lietuvos gyventojų genocidas“ penktojo tomo pirmoji knyga (A–M) skirta 1950–1953 metais nuo sovietinio režimo represijų nukentėjusiems Lietuvos gyventojams. Vieni jų slapstydami išvengė ankstesnių masinio trėmimo akcijų metu vykdytų trėmimų, kiti, tarp jų buvę generolo V. Anderso armijos kariai, 1951 metais buvo ištremti pagal atskirus Ypatingojo pasitarimo nuosprendžius. Šiame tome surašyti ir tie ištremtieji, kurie akcijos „Osen“ („Ruduo“) metu buvo sugauti besislapstantys nuo paskutiniojo masinio trėmimo. Į nukentėjusiųjų sąrašą įtraukti Jehovos liudytojų sektos nariai, 1951 metų rudenį „išskeldinti“ iš Lietuvos pagal LSSR Ministrų Tarybos nutarimą Nr. 865. Knygoje pateikti duomenys ir apie kovose žuvusius, nužudytus ir įkalintus partizanus.

Severinas Vaitiekus, Lietuvos žvalgyba 1918–1940 metais. Veidai ir vaizdai, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Lietuvos Respublikos valstybės saugumo departamentas, Lietuvos centrinis valstybės archyvas, 2019.



Žvalgybos ir saugumo institucijos yra būtina ir neatsiejama suverenios valstybės dalis. 1918–1923 m. žvalgybą vykdė Generalinio štabo Žvalgybos skyrius (iš pradžių vadintas Žinių dalimi). Pasibaigus Nepriklausomybės karams, 1923 m. rugpjūčio mėn. vidaus saugumo, civilinės žvalgybos ir kontržvalgybos funkcijos perduotos Vidaus reikalų ministerijai. Nuo tada karinę žvalgybą organizavo Generalinio štabo III skyrius (1923 m. rugpjūtis – 1924 m. sausis), Informacijų, arba I skyrius (1924 m. sausis – 1929 m. vidurys), II skyrius (1929 m. antroji pusė – 1940 m. birželis).

Vidaus saugumu (žvalgyba ir kontržvalgyba) rūpinosi Vidaus reikalų ministerijos (VRM) Kriminalinis skyrius „B“ (1923 m. rugpjūtis – gruodis), VRM Politinė policija (1924 m. sausis – 1927 m. balandis), VRM Kriminalinė policija (1927 m. gegužė – 1933 m. gegužė). 1933 m. birželio 1 d. įkūrus

VRM Valstybės saugumo departamentą (VSD), baigta formuoti civilinė žvalgyba.

Albume skelbiami vaizdai ir dokumentų faksimilės, liudijančios tarpukario žvalgybos tarnybų raidą: pristatomi tuometinių institucijų organizavimo ir veikimo pagrindai, funkcijos, struktūra, vadovai, svarbiausi pareigūnai. Du dešimtmečius šalies žvalgybos tarnybos saugojo valstybės interesus: gynė teritorinį šalies vientisumą, siekė užtikrinti konstitucinę santvarką, užkirsti kelią ir eliminuoti grėsmes nacionaliniam saugumui, kovojo su nusikaltimais prieš valstybę, kuriuos organizavo ir vykdė vidaus ir išorės jėgos. Svarbiausi šios knygos objektai – pagrindinės žvalgybos institucijų darbo kryptys ir, sudarytojo manymu, reikšmingiausi tarnybos Tėvynės labui rezultatai nuo 1918 m. rudens iki 1940 m. birželio 15 d., t. y. laikotarpiu iki pirmosios sovietinės okupacijos.

Dėl suprantamų priežasčių daugiausia dėmesio leidinyje skirta vieno iš albumo leidėjų – Valstybės saugumo departamento istorijai. Pažymėtina, kad tarpukariu civilinės žvalgybos ir vidaus saugumo tarnybų veiklos sferos buvo platesnės nei klasikinių žvalgybos tarnybų. VSD ir jo pirmtakai vykdė ir kriminalinę žvalgybą, buvo atsakingi už valstybės vadovų ir svarbių objektų apsaugą, kovojo su organizuotu nusikalstamumu, atliko teismo ekspertizės institucijos funkcijas, vykdė ikiteisminį tyrimą ir turėjo tam tikrų administracinių įgaliojimų, organizavo nusikaltėlių ar tokiomis veikomis įtariamų asmenų paiešką, vedė ir skelbė kriminalinių nusikaltimų statistiką, užsiėmė įvairia ir plačia nusikalstamumo prevencijos programa. Šie darbo barai, sudarę gana reikšmingą civilinių žvalgybos ir saugumo institucijų veiklos dalį, nušviesti ir leidinyje.

Kaip ir dabar, o ypač tarpukario laikotarpiu, kai nebuvo šiuolaikinių žvalgybinės informacijos rinkimo būdų ir priemonių, darbo sėkmę lėmė žmonės. Todėl albume pasakojama ne tik apie žvalgybos institucijų

vadovus ar slaptųjų tarnybų struktūrinių padalinių vadovaujančius asmenis. Šiame leidinyje surinkta nemažai tarpukario žvalgybos ir saugumo darbuotojų portretų. Knygoje skirta vietos ir žvalgų visuomeninei veiklai, laisvalaikiui, poilsiui, pomėgiams, taip pat šeimyninio gyvenimo akimirkoms. Nepamiršti ir tarpukario Žvalgybos skyriuje bei Valstybės saugumo departamente tarnavę asmenys, kurie vėliau civiliniame gyvenime pasiekė nemažų aukštumų ir reikšmingai prisidėjo kuriant krašto gerovę.

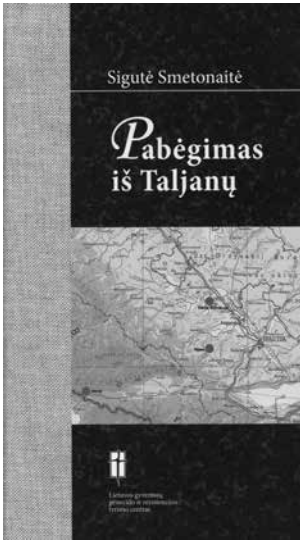
Ši knyga yra bendras Lietuvos Respublikos valstybės saugumo departamento, Lietuvos centrinio valstybės archyvo (LCVA) bei Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) projektas. Tačiau įgyvendinant šį sumanymą prisidėjo daug daugiau istorinę Lietuvos atmintį saugančių institucijų ir asmenų.

Didžiąją albumo vaizdų dalį sudaro LCVA bylose ir fonduose saugomi rašytiniai ir vaizdiniai liudijimai (nuotraukos ir su žvalgybos bei saugumo tarnybomis susiję dokumentai). Reikšmingos pagalbos suteikė Lietuvos ypatingasis ir Lietuvos literatūros ir meno archyvai.

Įsimintinos ir svarbios ikonografinės medžiagos gauta iš Lietuvos muziejų: Alytaus kraštotyros, Kauno miesto, Kretingos, Lietuvos nacionalinio, Lietuvos jūrų, Maironio lietuvių literatūros, Mažosios Lietuvos istorijos LGGRTC Okupacijos ir laisvės kovų, Rokiškio krašto, Šiaulių „Aušros“, Ukmergės kraštotyros, Vytauto Didžiojo karo.

Itin vertingą leidinio dalį sudaro nuotraukos iš buvusių žvalgybos darbuotojų šeimų ar su jais susijusių asmenų albumų. Albume publikuojamos ir Lietuvos kariuomenės karių, nukentėjusių nuo sovietinės ir nacistinės okupacijos, artimųjų sąjungos surinktos nuotraukos. Leidinyje yra vaizdų ir iš privačių kolekcijų.

Sigutė Smetonaitė, *Pabėgimas iš Taljanų*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2019.



„Pabėgimas iš Taljanų“ – unikali prisiminimų iš Sibiro tremties knyga. Unikali ir nepakartojama todėl, kad joje pasakojama apie lietuvių tremtinių vaikus, kurie iš Sibiro taigos per atšiaurius Sajanų kalnus, gaudomi ir sekami sovietų sargybinių, nutarė bėgti į tėvų žemę – Lietuvą, kad galėtų įsijungti į Lietuvos partizanų kovą. Trys septyniolikmečiai Sibiro tremtiniai – Sigutė Smetonaitė, Juozas Kavaliauskas ir Kastytis Vitkus atšiaurų kalnyno rudenį ir žiemą

keliavo iš tremties vietos šiauriniuose Sajanuose, tikėdamiesi įveikti geležinę Sovietų sąjungos uždangą, Mongolijos bei Kinijos platybes ir patekti į laisvą Vakarų pasaulį. Kone du mėnesius trukusioje vaikų kelionėje būta visko – sėkmių ir nesėkmių, alinančio bado, šalčio, žaizdų. Gyvai ir įtaigiai atskleidžiamos tų laikų žmonių gyvenimo, charakterių, gebėjimo dvasiškai nepalūžti detalės. „Nors savo tikslo nepasiekėme, bet beveik pusantro mėnesio buvome laisvi beribėje taigoje, nepaisant patirto šalčio, bado ir vargo. Toje beprotiškoje kelionėje į laisvę supratome, ką reiškia rūpintis vienas kitu ir vienas kitą saugoti,“ – pasakoja neįtikėtino žygio herojai. Prisiminimų autorė – Kaune gimusi ir čia gyvenanti Sigutė Smetonaitė, Lietuvos Respublikos Prezidento Antano Smetonos brolio Motiejaus anūkė. Ji pasakoja apie savo gyvenimą tarpukario Lietuvoje, apie tremtinių būtį Sibire, apie laimingą vaikų suplanuoto ekstremalaus pabėgimo pabaigą ir neįtikimus likimo posūkius, grįžus į Tėvynę. Šie Sigutės Smetonaitės prisiminimai, į kuriuos įpintos ir jos likimo draugų patirtys, dokumentai, nuotraukos – tai įtikinantis gyvenimo skirtingose santvarkose dokumentas, liudijantis apie aukštą kainą, kurią sumokėjo lietuvių tauta 1940 metais, prasidėjus pirmajai Lietuvos sovietų okupacijai ir vėlesniais sovietinės prievartos dešimtmečiais.

MŪŠŲ AUTORIAI

JUOZAS BANIONIS

LGGRTC vyriausiasis istorikas

TADAS JASKELEVIČIUS

LGGRTC vyresnysis istorikas

STANISLOVAS BUCHAVECKAS

LGGRTC vyriausiasis istorikas

ARŪNAS BUBNYS

*Humanitarinių mokslų daktaras,
LGGRTC Genocido ir rezistencijos
tyrimo departamento direktorius*

ENRIKA KRIPIENĖ

LGGRTC vyresnioji istorikė

KRISTINA BURINSKAITĖ

*Humanitarinių mokslų daktarė,
LGGRTC Okupacinių režimų veiklos tyrimų ir
viešinimo skyriaus vedėja*

AUDRONĖ VEILENTIENĖ

*Humanitarinių mokslų daktarė,
Kauno technologijos universiteto muziejaus vedėja*

ŽURNALO „GENOCIDAS IR REZISTENCIJA“ AUTORIŲ DĖMESIUI

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga. Straipsnių apimtis neturėtų būti didesnė negu 1,0–1,5 autorinio lanko.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:

Didžioji g. 17,
LT-01128 Vilnius
Lietuva

Adresas internete www.genocid.lt
Elektroninio pašto adresas arunas.bubnys@genocid.lt
Telefonai: (370-5) 266 1521, (370-5) 279 1038

Ketvirtame viršelio puslapyje – LGGRTC darbuotojų delegacija
prie lietuvių kapų Rūdnyko kapinėse (Kazachstanas).
2019 m. lapkričio 30 d.

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA
LGGRTC leidinys
2020, 1(47)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*
Redaktorės: *Audronė Gečiauskienė, Sigita Šimelionytė*
Maketuotoja *Danutė Navickienė*

202019 06 04. Tiražas 200 egz. 10,5 sp. l.
Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, LT-01128 Vilnius
www.genocid.lt
Spausdino UAB „Petro ofsetas“, Naujoji Riononių g. 25C,
LT-03153 Vilnius
Kaina sutartinė